

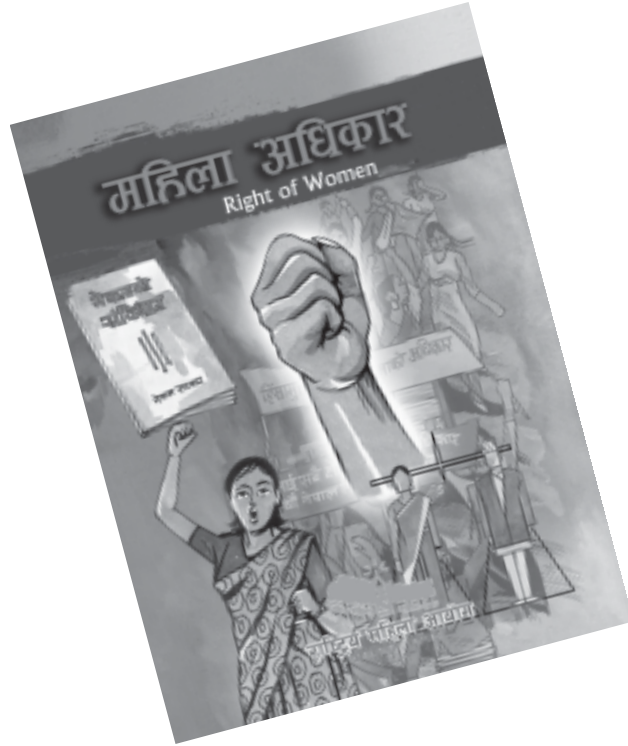
महिला अधिकार RIGHT OF WOMEN

बर्ष ३

अंक १

पूर्णाङ्क २

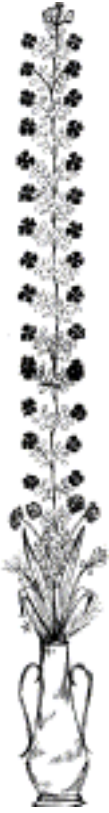
२०६७ फागुन

राष्ट्रिय महिला आयोग

भद्रकालीप्लाजा, काठमाडौं

फोन : ४२५६७०१, ४२५७६२८, फ्याक्स : ४२५०२४६
इमेल : info@nwc.gov.np, वेबसाइट : www.nwc.gov.np

सल्लाहकार मण्डल

श्री नैनकला थापा

श्री अमुदा श्रेष्ठ

श्री धनकुमारी सुनार

श्री मञ्जुकुमारी यादव

श्री मोहना अन्सारी

सम्पादक मण्डल

आवरण

श्री के. के. कर्माचार्य

नेपाल ललित कला प्रतिष्ठान

मुद्रक

दाहाल प्रिन्टिङ्ग सपोर्ट

घट्टेकुलो, काठमाडौं, सम्पर्क: ४७७०६२३

राष्ट्रिय महिला आयोग

भद्रकालीप्लाजा, काठमाडौं

फोन : ४२५६७०९, ४२५७६२८, फ्याक्स : ४२५०२४६

इमेल : info@nwc.gov.np

वेबसाइट : www.nwc.gov.np

मन्तव्य

नेपालमा भएको आमूल राजनैतिक परिवर्तनले महिला अधिकारको क्षेत्रमा छलाङ्ग मारे पनि सामन्ती पितृसत्ताबाट राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकारबाट सबैभन्दा बढी प्रताडित भएको कुरा यति छिटै बिसर्सकेका छैनन् । राजनैतिक परिवर्तनले वर्गीय, जातिय र लैङ्गिक मुद्दा उठान गर्न सहज वातावरण बनाए पनि संबिधानमा अक्षरस अंकित गर्न अभै सहज बनेको छैन । नयाँ बन्ने संबिधानमा विलम्ब हुदै जाँदा शान्ति प्रक्रिया पनि अन्योलपूर्ण बन्ने निश्चित नै छ । राष्ट्रको समग्र विकाससँगै महिलाको विकास पनि जोडिएकोले दिगो शान्ति बिना महिलाको समग्र विकास पनि असंभव प्राय नै छ ।

साँच्चै नै विश्वको इतिहासमा अन्य देशको तुलनामा आमूल राजनैतिक परिवर्तनका लागि नेपाली महिलाहरूले खेलेको भूमिकामा विशेष महिला लडाकुको उल्लेखनिय सहभागिताले महिला अधिकारलाई स्थापित गर्न कम सहयोग र योगदान गरेको छैन । आज, सदियों देखिको शोषणबाट उन्मुक्तिको महशुस गर्न पाएका छन् । बोल्न नसक्नेहरू बोल्न सक्ने भएका छन् । नेपाली महिलाको क्षेत्रमा भएको बिकास र प्रगतिले राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रियरूपमा चर्चा परिचर्चाको विषय बन्ने गरेको यथार्थता छ । दक्षिण एशियामा महिला अधिकार स्थापित गर्ने दौडमा नेपाल प्रथम दर्जामा आउन सफल भएको छ र विश्वमा महिला हक अधिकार स्थापित गर्ने विरलै देशभित्र पर्दछ । यो हामी सबै महिलाहरूको लागि खुशी र गर्वको कुरा हो ।

अन्तरिम संबिधानमा पहिलो पटक नेपालको इतिहासमा 'महिला हक' भनि सुनिश्चित गरिएको छ । नयाँ बन्ने संबिधानमा महिलालाई आम-मानवको रूपमा हेर्न र व्यवहार गर्ने नकि महिला भएकै कारणले पुनः असमानता र विभेदका पर्खाल खडा गरी अधिकारबाट बञ्चित गर्ने ? लैङ्गिक असमानता र विभेदको अन्त्य गरी महिलाको 'विशेषाधिकार' स्थापित गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

लैङ्गिक समानता, प्रजनन स्वास्थ्य र प्रजननको हक, हिंसा दण्डनिय हुने र पैत्रिक सम्पत्तिमा छोरी पनि छोरा सरह अंशियार, आमाको नामबाट नागरिकता र महिलाको ३३ प्रतिशतको सहभागिता आदि सिमित अधिकार हुदै पूर्ण अधिकार प्राप्तिको निम्ति संघर्षरत रहदै सबैभन्दा महत्वपूर्ण विषयः आमाको बंशजको अधिकार, समावेशी समानुपातिक प्रतिनिधित्वका सवाल र संपूर्ण महिलाहरूको साभा संस्था 'राष्ट्रिय महिला आयोग' लाई संबैधानिक अंग बनाउने प्रक्रिया अभै पनि चुनौतिपूर्ण रहेका छन् । महिला भएकै कारणले अधिकार कटौती गर्ने काम नयाँ संबिधान लेखन प्रक्रियासम्म आइपुग्दा पनि महिलाको नियति बनेको छ ।

लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गर्न महिलाको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा र विशेष महिलाको शारीरिक अवस्थालाई सम्बोधन गर्न लैङ्गिक मैत्री नीति, योजना, कार्यक्रम बन्ने क्रममा तीब्र गति लिएको छ भने विभेदपूर्ण कानूनहरू अन्त्य गर्दै कानूनी प्रक्रियालाई द्रुत गतिमा र प्रभावकारीरूपमा लागू गर्न विशेष अदालतको गठन प्रक्रियाका पहलहरू पनि शुरुवात भएका छन् । राज्यसरकार महिलामुखि पनि बन्दै गइरहेको छ । महिला माथि हुने सबै प्रकारका हिंसा यद्यपि घरभित्र गरिने हिंसा र उत्पीडनलाई पनि दण्डनीय करार गरिदिएको छ । महिला भएकै कारणले नियति मानी भाग्यलाई दोष दिदैआइरहेका, घरभित्रको भगडा परालको आगो भनी कति महिलाहरूले शारीरिक र मानसिक यातना खेपदै रगतको आँशु पिएर बस्न बाध्य थिए र यद्यपि छन् । अज्ञानताका कारण कतिपयले जीवनदेखि हारेर मृत्युलाई स्वीकार्ने गर्छन तर समयको बेगले महिला अधिकारको क्षेत्रमा भएको विकासले जीवन मर्न होइन बाँचेर संघर्ष गर्न उत्प्रेरित गरिरहेको छ ।

त्यसै कारण आज हिसाका घटना सार्वजनिक भइरहेका छन् र उजुरी गर्ने प्रक्रिया बढ्दो छ । जन्मको आधारमा लैङ्गिक विभेद गरिने प्रचलनको अन्त्य अब घरपरिवारबाट नै शुरूवात गर्नुपर्छ । छोरा र छोरीलाई कहिल्यै समान व्यवहार र समान दृष्टिले नहेर्ने समाज र परिवारमा आज संबिधानका प्रावधानले 'अशियारको' रूपमा मान्न बाध्यकारी हुदै गएको छ । आमाको नामबाट नागरिकता हस्तान्तरण गर्ने सवालमा सहज प्रकारले लागू हुन नसकेता पनि महिलाहरूका दवावले कतिपय प्राप्त हुने गर्ने क्रममा छ । महिला सहभागिताको कुराले अभै सबै क्षेत्र, तह र तप्कामा जोड पकड्न सकिरहेको छैन । अबको नयां नेपालमा कसैले कसैलाई पनि शोषण र उत्पीडन गर्नु मानवअधिकार विरुद्ध हुनेछ । शोषणरहित र समतामूलक समाज नेपाली समाजको आवश्यकता हो ।

तसर्थ: आज पितृसत्ताले खडा गरेका सारा भ्रम नीति, कानून, धर्म, प्रथा परम्परा तोडिदै गएका छन तर पितृसत्ताले गाडेको हजारौं वर्षको भ्रमपूर्ण आस्था विश्वास सहजरूपले मनमस्तिष्कबाट हट्न अभै धेरै वर्ष कुर्नु पर्नेछ । सैद्धान्तिकरूपमा महिला अधिकारका कुरा अगाडि बढे पनि व्यवहारिकरूपमा उपभोग गर्न अर्थात कार्यान्वयनमा अभै समस्या छ । पितृसत्ताका अवशेषहरूका विरुद्ध महिलाहरूका साभा सवालहरूमा एक भएर लड्नुको विकल्प छैन ।

नैनकला थापा

अध्यक्ष

राष्ट्रिय महिला आयोग

मन्तव्य

आर्थिक एवं राजनैतिक सहभागिता, स्वास्थ्य तथा शिक्षामा पहुँच, समानता आधुनिक कालका मानव अधिकारका सर्व-स्वीकार्य आधार हुन् । जुन देशमा राजनीति र अर्थजगतमा समान पहुँच स्थापना भएको छ र लैङ्गिक असमानतालाई प्राकृतिक कारणमा मात्र सीमित गर्न सकिएको छ, ती देशहरू तुलनात्मक रूपमा सम्पन्न छन् । कुनै पनि व्यक्ति महिला वा पुरुष हुनु व्यक्तिको कारणबाट नभै प्राकृतिक एवं नैसर्गिक कारणले हुने भएकाले समाजले दिने मान्यता, सहूलियत र पहुँचमा विभेद गर्नु अपराध हो । यो वास्तविकताको उजागर गर्नु नै वर्तमानको माग र आवश्यकता हो । यसै तर्फको एउटा प्रयास 'महिला अधिकार' को प्रकाशन हो ।

अन्तरराष्ट्रिय रूपमा महिला उत्थान, महिला सशक्तीकरण र महिला अधिकारको पक्षमा अनगिन्ती कार्यको शुरुवात भएको छ । विभिन्न सन्धि र अभिसन्धिहरू भएका छन् । राष्ट्रिय रूपमा पनि यो मुद्दाले विशेष महत्व पाएको छ । महिला विकासको प्रयासमा सरकारको सोच, नीति र कार्यक्रममा सघाउ पुऱ्याउने, दवाव दिने र सुभावाव कार्यान्वयन गर्न थप सल्लाह र उपाय पहिल्याउने संस्थागत स्वतन्त्र संयन्त्रको रूपमा राष्ट्रिय महिला आयोगको गठन भएको छ । आयोगले महिला विकासको उद्देश्यले सञ्चालन गरेका कामहरू मध्ये **'महिला अधिकार'** को प्रकाशन पनि भएकाले गत वर्षदेखि नै यसलाई निरन्तरता दिइएको छ ।

पत्रिकामा समेटिएका सामग्रीहरूले कुनै न कुनै ढङ्ग र तरिकाबाट महिला विकासको स्थिति र आवश्यकतालाई नै महत्व दिएको हुँदा महिला विकासको राष्ट्रिय अभियानमा यो पत्रिका पनि सहयोगी बन्ने अपेक्षा गरेको छु ।

प्रस्तुत अंकमा लेख रचना पढाई सहयोग गर्नु भएका विद्वान, चिन्तक, लेखक, अधिकारकर्मी लगायत सम्पूर्ण व्यक्तित्वहरूमा राष्ट्रिय महिला आयोगका तर्फबाट आभार व्यक्त गर्दछु । पत्रिका प्रकाशनमा संलग्न हुने आयुक्त एवं कर्मचारी साथीहरू प्रति पनि हृदयतः आभार व्यक्त गर्दछु ।

डा. बन्दी पोखेल

सचिव

राष्ट्रिय महिला आयोग

सम्पादकीय

सदियौदेखि ओभ्नेलमा पर्दै आएको महिला सशक्तीकरणको विषय हाम्रो सोचको परिणाम हो । कैयौं नेतृत्व वर्ग फेरिए राजनैतिक नेता आए-गए, कर्मचारीतन्त्रको निरन्तरता रहिनै रहेको छ, समाजमा वरिष्ठ व्यक्तित्वहरू देखिए, अगुवाहरू आए तर पनि 'महिला सशक्तीकरण' आवश्यकताको शब्दमात्र बन्न पुग्यो । महिला सशक्तीकरण र सबलीकरणका मुद्दालाई अगाडि सारेर स्वार्थ पूर्ति गर्ने काम धेरै भए पनि महिला विकासको लागि अपरिहार्य ठानिएको महिला सशक्तीकरणले अझै पनि मूर्तरूप लिन सकेको छैन ।

अन्तरराष्ट्रिय मान्यतातर्फ दृष्टिदिदा सन् १९८४ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले विकासको अधिकार सम्बन्धी घोषणा पत्र (Declaration to Right to Development) जारी गरेपछि विकासलाई गहन रूपमा राजनैतिक आर्थिक तथा सामाजिक पुनरुत्थान भनेर परिभाषित गर्न थालियो । त्यसपछि सहभागिताको अधिकारका पक्षहरू अगाडि सारिए । सक्रिय सहभागिता, स्वतन्त्र सहभागिता, उपलब्धिमूलक सहभागिता जस्ता महिला सहभागिताका आवश्यकता, उपादेयता र मर्मका अन्तर्व्यथाहरू यसकै उपज बन्दै गए ।

अधिकारले विभेदको अन्त्य गर्न बल पुऱ्याउँछ र कर्तव्यले आफ्नो महत्त्वलाई समाजले सम्मान गरेको विषयमा कसी लगाउँछ । महिला अधिकारको विषयमा चर्चा गर्दा यस्ता कुराको स्मरण गर्नु सान्दर्भिक नै हुन्छ । कर्तव्यको कुरा गर्नु अधिकार कटौतीको वकालत होइन तर दुवैलाई संगै संगै नलैजाने हो भने महिला सशक्तीकरणको वास्तविक मर्म पुरा हुन सक्तैन ।

महिला अधिकारको विषयमा आज संसार भरि नै चासो उठेको छ । अन्तरराष्ट्रिय र राष्ट्रिय रूपमा अनगिन्ति संघ संस्थाहरू स्थापना गरिएका छन् । तिनले कार्यक्रम अघि सारेका छन् । स्रोत साधन प्रशस्तै उपयोग भएको छ । तर पनि महिला सशक्तीकरणको प्रयासले लक्ष्य भेद गर्न सकेको छैन । यसका अवश्य कारणहरू छन् । कारणका भागिदार पनि हाम्रै समाज र हाम्रै सोच भन्दा बाहिर छैन । त्यसलाई नियालेर हेर्ने, पहिचान गर्ने र क्रमशः अवरोधको रूपमा रहेको अस्तित्वलाई समाप्त पार्नेतर्फ हाम्रो पहल र प्रयास हुनुपर्छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोगले यसको स्थापना कालदेखि नै यो सोचलाई अगाडि सार्दै आएको छ । सोचलाई चिन्तनमा, चिन्तनलाई नीतिमा, नीतिलाई कार्यनीति र कार्यक्रममा, कार्यक्रमलाई कार्यान्वयनमा रूपान्तरण गरेर नै उद्देश्य पुरा गर्न सकिन्छ । यही मान्यता अनुरूप सोचलाई कर्ममा रूपान्तरण गर्ने विभिन्न उपाय (Modality) मध्ये महिला सशक्तीकरणको रूपमा 'महिला अधिकार' प्रकाशित गर्दै आएको वास्तविकता स्पष्ट गरेका छौं । काम गरेपछि नै उपलब्धि वा त्रुटी हुन सक्ने तथ्यसंग हामी सबै परिचित छौं । उपलब्धि आम समाजको सकारात्मक सोचको परिणाम हो भने त्रुटी हामी काम गर्ने सीमीत व्यक्तिको अज्ञानताको कारण हो भन्ने पनि ठानेका छौं । हाम्रो त्रुटीलाई सुधार गर्दै सही बाटो देखाउने आग्रहका साथ अमूल्य सुभाव, सल्लाह प्रदान गर्न अनुरोध गर्दै हामीले अवलम्बन गरेको उपायलाई खदिलो बनाउने तर्फ प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

विषयसूची

१	महिला र शिक्षा	प्रा. अमुदा श्रेष्ठ	१
२.	महिला सशक्तिकरणमा बाधक अन्धविश्वास	मञ्जु कुमारी चौधरी (यादव)	४
३.	राष्ट्रिय महिला आयोगबाट सञ्चालित सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रममा उब्जेका मुद्दाहरू	यमेन्द्र उपाध्याय	७
४.	सार्वजनिक सवारी साधन महिला र यातायात आचारसंहिता	मधु अर्याल	११
५.	नेपालको निजामती सेवा र महिला	पोषण लामिछाने	१५
६.	महिला हिंसा र फास्ट ट्र्याक कोर्ट	तारादेवी महर्जन	१८
७.	नेपालमा बढ्दो महिला बेचबिखन र यसको समाधान	दिपा आचार्य	२३
८.	नयाँ संविधानमा महिलाका मुद्दा, चुनौति र अनुभवहरू	मा. उषाकला राई	२६
९.	अन्तरजातीय विवाहबारे एक चर्चा	सविता सिंह (बन्दना)	३२
१०.	परिवर्तनको बाटोमा महिला र मानवअधिकार	गौरी प्रधान	३६
११.	नयाँ संविधानमा महिला अधिकार कसरी सुनिश्चित गर्ने ?	सरला रेग्मी	४६
१२.	राजनीतिमा महिला सहभागिता	ममता गिरी	५०
१३.	मस्यौदा संविधानमा मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्था	रञ्जु ठाकुर	५४
१४.	वैदेशिक रोजगार र नेपाली महिला	शरु जोशी श्रेष्ठ	५८
१५.	दलित महिलाका सवालहरू	कमला हेमचुरी	६३
१६.	महिला आधिकारबारे आदिवासी जनजाति प्रतिष्ठानको भूमिका	लोकबहादुर थापा मगर	६७
१७.	नेपालको भू-विज्ञान क्षेत्रमा महिलाको स्थिति	डा. लालु पौडेल	६९
१८.	स्त्री स्वास्थ्यका साधारण नियम	डा. रामेश्वर अधिकारी	७४
१९.	मधेशी महिलाको राजनैतिक अवस्था	राधा कायस्थ	७८
२०.	लैङ्गिक समनताको ओभेलमा आदिवासी जनजाति महिला	बम कुमारी बुढा मगर	८२
२१.	रूपन्देही जिल्लाका महिलाहरूमा गर्भपतनको अवस्था सम्बन्धी एक अध्ययन	भोजराज कडेरिया	८५
२२.	पूर्वीय मान्यतामा नारीको स्थान: एक दृष्टि	लक्ष्मी कुमार कोइराला	९३
२३.	मातृत्वको महत्त्व	लेखराज खतिवडा	९५
२४.	नारीको मूल्य	रजनी ढकाल	९८
२५.	लैङ्गिक समानता र सर्वोच्च अदालत	नारायण प्रसाद रेग्मी	१०१
२६.	महिला सशक्तिकरण र सहकारी	संजु नेपाल	१०५
२७.	Aspect role of Woman in My Social Life: A pursuit in General	B. Tamrakar	१०९
२८.	Differentials of Female Age at First Marriage: A Case of Palpa and Rupandehi Districts	Tika Ram Aryal	११०
२९.	Women Status in Mathematics	Chet Raj Bhatta	११७
३०.	Education of disadvantaged and Girl Children a Case of Kailali in Nepal	Damodar Jnawali	१२१
३१.	Maternal Health and Maternal Mortality of Nepalese Mothers	Roshan Aryal & TR Aryal	१२९

महिला र शिक्षा

✍ प्रा. अमुदा श्रेष्ठ

शिक्षा सबैको सरोकारको विषय हो । शिक्षा व्यक्तिगत ज्ञानको स्रोत हो भने राष्ट्र विकासको आधार हो । शिक्षाको शुरुवात मानव सभ्यताको विकास संगसंगै भएको छ । साथै शिक्षाको विकास संगसंगै मानव समाजको विकास पनि हुँदै गएको छ । सभ्य एवं विकसित समाजको लागि शिक्षा एउटा अपरिहार्य आवश्यकता हो । शिक्षालाई आधुनिक युगको एउटा चरित्र मान्न सकिन्छ । शिक्षा प्रणाली संस्थागत हुन नसकेको अवस्थामा पनि आफ्ना नयाँ पुस्ताहरूलाई आफूले जानेको ज्ञान सीप सिकाउने काम मानव सृष्टिकाल देखिनै हुँदै आएको छ । प्राचिनकालमा आफ्नो रितीरिवाज तथा धार्मिक मूल्य मान्यताहरूको आधारमा वैदिक संस्कृतिको छाप फल्कने गरी शिक्षा प्रदान गर्ने गरेको देखिन्छ । अनुशासनलाई उच्चतम महत्त्व दिएर गुरु आश्रममा गई शिक्षा आर्जन गर्ने व्यवस्था थियो । नेपालको परिवेशमा लिच्छवीकालमा शिक्षाको विकासको लागि प्रयास भएको ऐतिहासिक तथ्य भेटिन्छ । शिक्षाको लागि गुठीको स्थापना र दानदातव्यको प्रचलन थियो । मल्लकालमा पनि व्यावसायिक शिक्षा प्रदान गर्न थालिएको थियो । भाई भारदार एवं ब्राह्मणहरूलाई धर्मग्रन्थ, कर्मकाण्ड, अर्थशास्त्र, राजनीतिको अध्यापन तथा शस्त्र अस्त्रको अभ्यास गराईन्थ्यो । शाहकालको उदय पछि पनि सैनिक शिक्षा एवं रोजगार मुखी शिक्षा संचालन भएको पाईन्छ । राणाकालमा आएर आफ्नै भाई भारदारका लागि मात्र भए पनि अंग्रेजी प्राथमिक शिक्षा स्थापना भयो । नेपालको पहिलो स्कूलको रूपमा स्थापित दरवार स्कूलमा सर्वसाधारण जनताले पनि पढ्न पाउने व्यवस्थाको थालनी भए पनि ज्यादै न्यून संख्या मात्र त्यहाँ प्रवेश भएका थिए । वि. सं. १९७५ पछि भने त्रि-चन्द्र कलेजको स्थापना र वि. सं. १९९० मा एस. एल. सी. बोर्ड समेतको गठन भई वि. सं. २००४ को संवैधानिक कानूनको घोषणा पछि काठमाडौं बाहिर पनि विद्यालयहरू स्थापना हुँदै गए ।

नेपालको परिवेशमा शिक्षालयको स्थापना र शिक्षाको आवश्यकता महसुस संगसंगै समाज रूपान्तरणको लागि राजनैतिक आन्दोलन भएको देखिन्छ । राणा विरुद्धको आन्दोलनमा साथ दिने महिला व्यक्तित्वहरूले महिला शिक्षालाई पनि एउटा मुद्दाको रूपमा उठान गरेको पाईन्छ । नेपाल महिला संघका तत्कालिन दस्तावेजहरू हेर्दा नेपाली महिलाहरूले ब्यहोर्दै आएको असमानता र अशिक्षाको विरुद्धमा आव्हान गरेको पाईन्छ । महिलालाई शिक्षाको पहुँचबाट टाढा राखेको यथार्थलाई चिन्तन गरी महिलामात्र अध्ययन गर्ने विद्यालयहरू पनि खुल्न थालेका थिए । नेपालमा महिला अधिकारका लागि शिक्षाको विषयले प्रवेश पाएको धेरै अगाडी नै हो । शिक्षा हासिल गर्नु महिलाको अधिकार हो । वि. सं. २००७ सालमा स्थापित प्रजातन्त्रलाई घाँटी निमोठेर निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था लागू गरे पनि शिक्षा ऐन एवं नियमावली ल्याइएको थियो र नयाँ शिक्षा प्रणाली लागू गरेको थियो । यस अवधीमा शिक्षाका लागि संस्थागत संरचनाहरू निर्माण भएको देखिन्छ तर समावेशिकरणको नीति भने निकै कमजोर थियो । लैङ्गिक समताको लागि शिक्षा नीतिले ध्यान पुऱ्याएको थिएन । वि. सं. २०४६ को आन्दोलन पछि शिक्षा ऐन संसोधन गरी प्राथमिक तहमा मातृभाषामा शिक्षा लिन सकिने व्यवस्था गऱ्यो । तर दश वर्षे द्वन्द्वकालमा शिक्षा क्षेत्रले पुनः मार खप्नु पऱ्यो । माओवादी प्रभावित जिल्लाहरूमा साँस्कृतिक कार्यक्रम गर्ने थलो र आश्रय स्थलको रूपमा विद्यालयहरू प्रयोग भए । कतिपय

✍ सदस्य, राष्ट्रिय महिला आयोग ।

विद्यालयमा दैनिक पठन पाठन हुन सक्ने वातावरण नै रहेन । त्यस्तो स्थितिमा महिलाले शिक्षा हासिल गर्ने अधिकारलाई सुरक्षित राख्न सक्ने अवस्था नै भएन । द्वन्द्वकालमा महिला हिंसाको शिकार हुने भएकोले उनको शिक्षामा प्रतिगामी प्रभाव परेको छ । २०६७ वैशाख देखि शिक्षा मन्त्रालयले विद्यार्थी भर्ना अभियान शुरू गरेको छ जस अन्तर्गत आधारभूत तहमा भर्ना हुन पाँच देखि नौ वर्ष सम्मको उमेरको हद तोकेको छ । उमेरको कारण सशस्त्र द्वन्द्वमा विद्यालय जान छाडेका अधिकांश महिलाहरू शिक्षा हासिलबाट बंचित भएका छन । २०६६ सालमा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम लागू गरेको छ । यो क्रममा शिक्षामा महिला समावेशीलाई आशावादी ढंगबाट हेर्न सकिन्छ । यस कार्यक्रमले शिक्षाको मूलधारमा आउन बाँकी रहेका लक्षित समूहका बालबालिकाहरूलाई विद्यालय शिक्षामा समेट्ने तथा विद्यालयको भौतिक एवं वातावरणीय पक्षको सुधार गर्ने समेत लक्ष्य लिएको छ । यसले गर्दा महिलाहरूले विद्यालयमा प्रवेश पाउने र भौतिक रूपमा पनि महिला मैत्री वातावरणमा अध्ययन गर्न पाउने संभावना बढेको छ । सो कार्यक्रमबाट छात्रालाई व्यक्तिगत सुरक्षाको प्रत्याभुति लगायत अनावश्यक जिस्क्याउने तथा हतोत्साही गर्ने खालका व्यवहारमा रोकावटको लागि विशेष ध्यान दिईने भनिएको छ । शिक्षा ऐनमा गरिवीको रेखा मुनि रहेका दलित, जनजाति र महिला लगायत अन्य विद्यार्थीलाई सामुदायिक विद्यालयमा निःशुल्क शिक्षा प्रदान गरिने व्यवस्था र संस्थागत विद्यालयमा भर्ना भएका कूल विद्यार्थी संख्याको कम्तीमा दश प्रतिशतमा नघट्ने गरी तोकिए बमोजिम विपन्न, अपाङ्ग, महिला, दलित वा जनजाति विद्यार्थीलाई निःशुल्क छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था किटान गरिएको छ । यसरी ऐन नियमहरूमा महिला शब्द त उल्लेख भएको छ तर लैङ्गिक समताको सिद्धान्त अनुरूप पूर्ण प्राथमिकतामा भने शिक्षा क्षेत्रमा महिलाको पहुँच भएको देखिँदैन ।

प्रत्येक व्यक्तिको सिकाईको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर कसैलाई पनि शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसरबाट बंचित गर्नु हुँदैन । तर नेपालको परिवेशमा कतिपय अवस्थामा परम्पराको नाममा सामाजिक मान्यताले महिलालाई विद्यालय जानबाट बंचित गरेको छ । सबैको लागि शिक्षा भन्ने विश्वब्यापी मान्यतालाई आफ्नो दायित्वको रूपमा नेपाल सरकारले पनि बहन गरेको छ । तर पनि परिणाम प्राप्तीमा भेदभाव पूर्ण स्थिती बाँकी नै छ । वि. स. २०६७/६८ - २०६९/७० को त्रिवर्षिय योजनाको आधार पत्रको शिक्षा सम्बन्धी नीतिले शिक्षामा महिलाको पहुँच सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय तथा स्थानिय तहमा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ भनी स्पष्ट गरेको बाट केहि आशावादी हुन सकिन्छ । सो योजना पत्रमा प्राथमिक तहको शिक्षामा लैङ्गिक अनुपात समदरमा पुगेको सकारात्मक संकेत भएता पनि शिक्षा सम्बन्धी तथ्याङ्क विश्वसनीय नभएको समेत स्वीकार गरिएको छ । सो त्रिवर्षिय योजनाको शिक्षा रणनीति र कार्यनीतिले महिला मात्र लक्षित गरेर कुनै पनि अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेको छैन । एउटा कार्यनीतिमा आदिवासी, जनजाति, मधेसी, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति आदिको पहुँच शिक्षामा सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा मात्र महिला शब्द पनि परेको हो । विद्यालय छाडेका गृहणीका लागि अन्य मजदूर, किसान साथै विभिन्न समुदायका लागि जस्तै लक्षित शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने कार्यनीति लिएको छ ।

कुनै पनि विकसित एवं विकासोन्मुख देशमा आफ्ना नागरिकलाई शिक्षित बनाउनको लागि राज्यले शिक्षालयको संगठनात्मक ढाँचा र पाठ्यक्रमका साथमा नीतिगत निर्देशन दिएको हुन्छ । विद्यालय शिक्षा सम्मको अनिवार्यतामा सरकारले सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । नेपालमा शिक्षा मन्त्रालय रहेको छ र यसको संरचनाले प्रत्येक विद्यालयमा समन्वय गरेको छ । महिला सशक्तिकरणको लागि महिलाको शिक्षामा पहुँच बढाउने प्रयासमा शिक्षा मन्त्रालयको कार्यक्रम नीति प्रशस्त हुनु पर्दछ र अझ बढी ध्यान केन्द्रित रणनीति पनि अपनाउनु पर्ने हुन्छ । ऐतिहासिक शैक्षिक अभ्यासले महिला पुरुष बीच भेदभाव गरेको छ । १५ देखि २४ वर्ष उमेरका ७३ प्रतिशत महिला मात्र यहाँ साक्षर छन् । सम्पूर्ण नेपाली महिलाको अनुपातमा साक्षर महिला ४२ प्रतिशत मात्र छन् । एस. एल. सी. परीक्षामा समावेश हुने विद्यार्थीमा पनि औसत ४२ प्रतिशत मात्र महिला हुने

गरेका छन् जबकी जनसंख्यामा महिला ५० प्रतिशत भन्दा बढी छन् । यसै गरी उच्च शिक्षा हासिल गर्दै गरेका विद्यार्थी संख्यामा पनि महिला ३८ प्रतिशत मात्र रहेका छन् । २००७ सालमा करीब ३०० वटा प्राथमिक विद्यालय भएको नेपालमा अहिले ३०,००० विद्यालय भई सकेका छन् । उच्च माध्यमिक शिक्षा प्रदान गर्ने विद्यालयहरूनै करीब ३,००० पुगि सकेका छन् । कक्षा १ मा भर्ना भएका मध्ये २० प्रतिशतले मात्र कक्षा ११ मा प्रवेश गरेको देखिन्छ र कक्षा ११ मा भर्ना भएका मध्ये पनि ३३ प्रतिशतले मात्र कक्षा १२ मा उत्तीर्ण गरेका छन् । वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण गर्दा कक्षा ८ मा छात्राहरूले बढी मात्रामा विद्यालय छोड्ने परिपाटी देखिएको छ । त्यसैले माध्यमिक तह प्रवेशमा महिलाको पहुँच बढाउन विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ । विशेषतः १४ देखि २० वर्षको उमेर नेपाली समाजमा छोरीको बिहेको उमेर मान्ने र विद्यालयहरूमा महिलाको दृष्टिकोणबाट भौतिक सुविधाको आवश्यकता अनुसार व्यवस्था नरहने भएकोले महिलाको विद्यालयमा पढाईको निरन्तरता नभएको हुन सक्दछ । विद्यालयमा महिला मैत्री वातावरण नरहनु र लैङ्गिक हिंसाको कारणबाट पर्न गएको अप्ठेरो एवं असरलाई संवोधन गर्ने संस्कार तथा संरचना विकास नहुनाले पनि शिक्षा हासिल गर्ने अवसरबाट महिला वंचित रहनु पर्ने स्थिति बनेको छ । महिलालाई घर छोडी टाढा विद्यालयमा शिक्षा हासिल गर्न अवसर नपाउने तथ्यलाई कक्षा ११ र १२ रहेको सुगम र दुर्गम जिल्लाको छात्र छात्रा अनुपातबाट पनि पुष्टि हुन्छ । हाल सञ्चालनमा रहेको उच्च माध्यमिक शिक्षा ऐन अनुरूपको कक्षा ११ र १२ को ताप्लेजुङ्ग, भोजपुर, दोलखा, रसुवा, गोरखा, मुस्ताङ्ग, गुल्मी, प्यूठान, दार्चुला लगायतका अधिकांश पिछडिएका जिल्लाहरूमा छात्र संख्या भन्दा छात्रा संख्या बढी देखिन्छ तर मोरङ्ग, काठमाडौं, ललितपुर, कास्की, बाँके, कैलाली जस्ता विकसित जिल्लामा छात्राको तुलनामा छात्र संख्या निक्कै बढी रहेको छ । यसबाट के बुझिन्छ भने महिलाले आफ्नै घर नजिक विद्यालय पाउने हो भने पढ्ने अवसर पनि पाउने रहेछ । साथै पढ्ने अवसर पाएमा महिलाले पढाई नछोड्ने तथ्यलाई कक्षा ११ बाट कक्षा १२ मा जाँदा छोड्नेहरू भण्डै सम्पूर्ण जिल्लाहरूमा नै छात्र बढी भएकोबाट पनि पुष्टि हुन्छ । त्यसैले प्राथमिक देखि उच्च शिक्षासम्म महिलाको पहुँच बढाउने लैङ्गिक समता र समावेशी नीतिमा जोड गर्नु पर्ने हुन्छ । जसमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने शिक्षा संयन्त्रका निकाय लगायत सामाजिक एवं राजनैतिक परिवेशका विभिन्न निकायहरूका भूमिका पनि महत्वपूर्ण हुन आउँदछ । महिलाको हक हितको संरक्षण एवं सम्वर्द्धन गरी विकासको मूल प्रवाहमा महिलालाई प्रभावकारी रूपमा समाहित गर्नका लागि शिक्षा एउटा सामाजिक महत्वको विषय भएको छ ।

प्रस्तावित संविधानको मस्यौदामा मौलिक हकको रूपमा प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ भनी उल्लेख भएबाट कम्तिमा कक्षा ८ सम्मको शिक्षामा लैङ्गिक समानता हुने आशा गर्न सकिन्छ । उक्त मस्यौदामा शिक्षा सम्बन्धी मौलिक हककै रूपमा प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुनेछ र प्रत्येक नागरिकलाई माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ भनेबाट पनि आर्थिक लगानी घर परिवारले महिला सदस्यको शिक्षाको लागि नगर्ने परिपाटी यथावत कायम रहे पनि महिलाले शिक्षा हासिल गर्न बाट नै बंचित रहनु नपर्ने स्थितिलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ । अझ बलियो आधार त महिलाको मौलिक हकमा नै प्रत्येक महिलालाई शिक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ भनेको लाई मान्न सकिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा महिला दिवस मनाउन थालेको १०१ वर्ष भएको छ र नेपालमा महिला हक हित संरक्षण सम्वर्द्धनको लागि राष्ट्रिय महिला आयोगको स्थापना भएको पनि नौ वर्ष पुरा भएको छ । १०१ औं अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवसको नारा पनि "शिक्षा, तालिम र विज्ञान प्रविधिमा समान पहुँच, महिलाका लागि सम्मानजनक कार्यको मार्ग" भनी तय गरिएको छ । अवश्य पनि महिला र शिक्षाको विषयमा सबैले संवेदनशील भई आ-आफ्नो क्षेत्रबाट समानता एवं महिला अधिकार सुनिश्चितताका लागि योगदान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

महिला सशक्तीकरणमा बाधक अन्धविश्वास

✍ मञ्जु कुमारी चौधरी (यादव)

मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाजमा रहेका राम्रा संस्कृति परम्पराले मानिसलाई उर्जा दिई जीवन सञ्चालन गर्न मद्दत पुऱ्याई रहेको हुन्छ । तर समाजमा केही त्यस्ता कुसंस्कार र परम्परा पनि देखिएका छन् । जसले समाजमा वर्गीय, लैङ्गिक र जातिय असन्तुलन सृजना गरी अग्रगामी विकासमा बाधा पुऱ्याई रहेको छ । तसर्थ समाजलाई सार्थक विकासतिर अधि बढाउने हो भने संस्कारका नाममा रहेका यस्ता कुरीति र अन्धविश्वासका पक्षलाई हटाउनु पर्छ र बाँच्न उर्जा दिने किसिमका संस्कार र परम्परालाई अंगाल्नु पर्दछ ।

समाजमा कुरीति र अन्धविश्वासका नाममा रहेका बोक्सी, घुम्तो प्रथा, छुवाछुत, छाउपडी इत्यादीले मानव सभ्यतालाई अस्तव्यस्त कलंकित बनाउँदै मानव सभ्यतालाई अधि वढ्न बाधा पुऱ्याई रहेको छ । उदाहरण स्वरूप तराईमा दशैको बेलामा अधिकांश महिलाहरू दुर्गा उपासना गरी नौ दिन नवरात्री व्रत बस्ने गर्दछन् । त्यसवेला छिमेकमा कसैको बच्चा विरामी हुँदा व्रत बस्ने महिलालाई नै बोक्सी (डाईन) भनेर अनेक यातना दिइएको हुन्छ । कहाँसम्म भने जबरजस्ती कुटपिट गरी मलमूत्र समेत कोच्याउने गरिन्छ । क्रूर हिंसा र अमानवीयताको यो भन्दा ठूलो पराकाष्ठा अरु केही हुन सक्दैन । विज्ञानले चमत्कार देखाइसकेको यस युगमा रोगको कारण नजानी, अभैपनि डाक्टरी औषधी उपचारको सट्टा धामीभाँत्रीकै पछि लागेर हजारौं महिलालाई बोक्सीको आरोपमा यातना दिइएको हुन्छ । त्यस्तै धामीभाँत्रीले पनि उपचारको नाममा हजारौं व्यक्तिलाई ज्यान जाने अवस्थामा पुऱ्याउछन् । कुनैपनि व्यक्तिले यसरी "फू" गर्दै र तन्त्रमन्त्रको भरमा न कसैलाई विरामी पार्न सकिन्छ न कुनै विरामीलाई निको पार्न नै सकिन्छ । त्यस्तो हुँदो हो त संसारमा भएका वैज्ञानिकले खोजेका श्रोत, साधन र समय त्यसैमा लाग्ने थियो होला ।

बोक्सी प्रथाबाट विशेषगरी तराई क्षेत्रका महिला बढी प्रभावित छन् । हाम्रो देश त्यसैपनि महिला हिंसामा अन्य मुलुकभन्दा अगाडि नै छ, त्यसमा पनि तराईका महिला विभिन्न प्रकारका हिंसाको शिकारको साथसाथै बोक्सीको आरोपमा अभबढी मानसिक र शारीरिक प्रताडना खेप्दै आइरहेका छन् । यसरी हेर्दा घटनाको प्रकृति जघन्य अपराध भएको हुन्छ, कहाली लाग्दो हुन्छ तर यसका विरुद्ध छुट्टै कानून निर्माण गरिएको छैन । मुलुकी ऐनको अदलको महल १० ख नं. "कसैले कसैलाई बोक्सी वा बोक्सीको आरोप लगाउने वा त्यस्तो आरोपमा निजलाई बसोबास गरेको ठाउँबाट निकाला गर्ने, सामाजिक बहिष्कार गर्ने वा अन्य कुनै अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्ने वा यातना दिने काम गरेमा तीन महिना देखि दुई वर्षसम्म कैद वा पाँचहजार रुपैयाँदेखि पच्चीसहजार रुपैयाँसम्म जरीवाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।" नेपालको कानूनमा कुनै पनि अपराधमा तीनवर्षभन्दा कम सजाय हुन्छ भने त्यस्तो घटनामा आरोपितलाई जमानी लिएर साधारण तारिखमा रिहा गर्ने गर्दछ । घटनाको प्रकृति जघन्य र कहालीलाग्दो भएपनि अपराधीलाई साधारण तारिखमा रिहा गर्ने गर्दा पीडित भन पीडक हुने जस्तो र पीडक छाती फुलाएर हिडेको अवस्था हुन जान्छ ।

यसैगरी अर्को कुसंस्कार "घुम्टो" प्रथा हो । खास गरी तराईका धनी वर्ग, जमीन्दार र अलि हुनेखाने वर्गका घरमा नयाँ दुलहीलाई घरभित्र राख्ने र अन्य पुरुषबाट लुकाउने चलन छ । जुन घरका महिलालाई जति धेरै वर्षसम्म घरभित्र लुकाउन सकिन्छ, त्यस घरको मान, इज्जत, प्रतिष्ठा र सम्पन्नता त्यति धेरै बढ्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । तर यसरी घरभित्र लुकाउँदा पनि महिलालाई व्यवस्थित ढंगबाट राखिने गरेको हुँदैन । प्रायजसो घरमा शौचालय हुँदैन तर महिला वाध्य भएर शौचालय जानु पर्ने अवस्थामा समेत शौचालय नगर्ने वाध्यात्मक रूपमा घरभित्रै बस्नु पर्ने अवस्था छ । जसले गर्दा महिलामा अनेक प्रकारका पेट सम्बन्धी रोग, मानसिक अवस्थामा असर र प्रजनन सम्बन्धी समस्या परेको हुन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को मौलिक हक अन्तर्गतको धारा १४ मा **छुवाछुत तथा जातिय भेदभाव विरुद्धको हक**को उपधारा १, २, ३ र ४ मा उल्लेख छ । त्यस्तै, छुवाछुत प्रथाले पनि धेरै मानव जीवनलाई अस्तव्यस्त बनाएको छ । अहिले पनि गाउँघरमा धारामा दलितलाई जान नदिने, सिनो फाल्न लगाउने इत्यादी काम गराउन वाध्य बनाइएको हुन्छ । दलितले गाउँलेको र माथिल्लो जातको कथन मानेन भने विभिन्न यातना सहनु परेको हुन्छ ।

- (१) कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछुत तथा जातिय भेदभाव गरिने छैन । यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउनेछ ।
- (२) कुनै पनि व्यक्तिलाई जात जातिको आधारमा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्य गर्नबाट वञ्चित गरिने छैन ।
- (३) कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो सेवा, सुविधा वा वस्तु कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउन वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई मात्र विक्री वितरण गरिने छैन ।
- (४) कुनै जात, जाति वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहको उच्च नीच दर्शाउने, जात, जातिको आधारमा सामाजिक विभेदलाई न्यायोचित ठहराउने वा जातीय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्ने वा जातिय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन ।

जबसम्म मानिसको चेतनामा परिवर्तन हुँदैन तबसम्म जतिसुकै कानून बनेपनि शोषण, उत्पीडनको अन्त्य हुँदैन । संघीय लोकतान्त्रीक गणतन्त्र नेपालमा छुवाछुत उन्मूलन घोषणा गरिए पनि अहिलेसम्म त्यो कागजमा मात्रै सिमित छ । मानिसहरूको व्यवहार फेरिन सकेको छैन ।

त्यस्तै सामाजिक कुसंस्कार र अन्धविश्वासका कारण महिलालाई महिनावारी हुँदा अनेक मानसिक र शारीरिक कष्ट दिइन्छ । यसैको उदाहरणस्वरूप सुदूरपश्चिममा रहेको छाउपडी प्रथालाई लिन सकिन्छ । यो यस्तो कुरीति हो जसमा महिला महिनावारी हुँदा वा सुत्केरी हुँदा घरभित्र नराखेर गोठमा छुट्टै राखिन्छ । घरभित्र राखेमा अपवित्र भई देवता रिसाउने मानसिकता हुनाले घरदेखि टाढा भ्यालढोका केही नभएको छाप्रोमा बस्दा महिला अनेक समस्या भोगिरहेका हुन्छन् । जस्तै घरभन्दा टाढा एकलै बस्दा जंगली जनावरको हिंसात्मक शिकार र अन्य व्यक्तिबाट बलात्कृत भइरहेका हुन्छन् । यति मात्र होइन, सुत्केरी भएको अवस्थामा आमा र नावालक शिशुलाई सफा र सुकिला ठाउँमा राख्नु पर्ने अवस्थामा अन्धविश्वास र कुसंस्कारले ग्रसित

भई छाप्रो र गोठमा बस्नुपर्दा त्यसको फोहोरले आमा र बच्चा दुवै विभिन्न रोगको शिकारको साथसाथै ज्यान गुमाउनु पर्ने अवस्था हुन जान्छ । यसरी महिलालाई विभिन्न कुसंस्कार र अन्धविश्वासले अगाडि बढ्न रोकिरहेको छ । हामी नेपाली बीच यस्ता कुसंस्कार र अन्धविश्वास अनेकौं छन् । मानव अहित हुने, मानवलाई पीडा दिने कुसंस्कार हाम्रो समाजबाट अन्त्य हुन आवश्यक छ ।

वास्तवमा महिलालाई आर्थिक र सामाजिक दुर्वलताका कारणले नै उनीहरूलाई विभिन्न कुरीति र अन्धविश्वासका नाममा यातना दिइ अगाडि बढ्न बाधा अडचन पुऱ्याएको छ । राष्ट्रले विकासको योजना जति ल्याए पनि जरा गाडेर बसेको कुरीति र अन्धविश्वासको उपचार नगरेसम्म विकासको साथ साथै महिलाको अवस्थामा सुधारोन्मुख विकास हुन सक्दैन । महिला आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक रूपमा सवल हुँदै गएमा यस्ता परम्परा उन्मुलन हुँदै जानेछन् । तसर्थ राज्यले महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको हिंसा अन्त्य गर्ने तर्फ ऐन, कानून नीति निर्माणबाट मात्र नभई महिलाहरूलाई मुख्यतः आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक रूपमा सवल बनाउन भरपर्दो व्यावहारिक योजना तर्जुमा गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन तर्फ लैजानु जरूरी छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- (१) अन्तरिम संविधान – २०६३ ।
- (२) मूलुकी ऐन ।

राष्ट्रिय महिला आयोगबाट सञ्चालित सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रममा उब्जेका मुद्दाहरू

✍ यमन्द्र उपाध्याय

भूमिका

भनिन्छ, आधा आकाश ओगट्ने वर्ग अरु कोही छ त तिनीहरू भनेका महिलाहरू हुन । धर्ती भरी महिलाहरू छरिएका छन् । आ-आफ्नो देशको भौगोलिक बनाबट, रहन सहन, धार्मिक सांस्कृतिक स्थिति, शैक्षिक, आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्था आदि सबैले प्रत्येक देशका महिलाहरूमाथि विविध प्रभाव पारेको छ । अझ पनि अनेकन विकासात्मक गतिविधि र त्यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफलको उपभोगको अवसरका हिसावले हेर्दा महिलाहरू निकै पछि परेको देखिन्छ । जसरी स्थलाई गन्तव्यतर्फ लम्काउन दुबै पाङ्ग्राहरूको उत्तिकै महत्त्व रहन्छ त्यसैगरी घरपरिवार, समाज र राष्ट्रको विकासात्मक गतिविधि अगाडि बढाउन पुरुषका साथ साथै महिलाहरूको पनि उत्तिकै योगदान हुन्छ भन्ने आवाज जताततै घन्कँदै आएको छ, यो यथार्थ पनि हो ।

महिलाहरूको स्वतन्त्रताको दिवसको रूपमा मार्च ८ लाई संसारभरी विभिन्न कार्यक्रमसाथ मनाइन्छ । नेपालमा पनि यो कार्यक्रम मनाइँदै आइएको छ । नेपालमा २०४६ सालको जनआन्दोलन पछि प्रजातन्त्रको पुनः आगमनका साथ साथै महिलाहरूको हक अधिकारको स्थापना गर्न तथा अवसरको पहुँचमा सुनिश्चता दिलाउन एक स्वतन्त्र आयोग गठन हुनुपर्छ भन्ने जोडदार माग उठेको थियो र अन्तमा सोही बहु स्वरका आधारमा २०५८ सालमा राष्ट्रिय महिला आयोगको गठन गरियो । हालसम्म यो आयोग एक स्वतन्त्र आयोगको रूपमा रही आएको छ । यस आयोग राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३ र राष्ट्रिय महिला आयोग नियमावली, २०६५ अनुसार निर्देशित तथा सञ्चालित रहेको छ । यस आयोगका अध्यक्ष लगायत सदस्यहरू महिलानै हुनुपर्ने प्रावधान रहि आए अनुरूप स्थापना कालदेखि नै नेपाली महिलाहरू बाटै नेपाली महिलाहरूको हक अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रवर्द्धन गर्ने कार्यको नेतृत्व लिइँदै आएको छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोगले वार्षिक रूपमा महिला सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गर्दछ । यस मध्ये सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम पनि एक हो । सार्वजनिक सुनुवाई, त्यस्तो कार्यक्रम हो जहाँ महिलाहरूलाई सार्वजनिक सेवा तथा सुविधा प्रवाह गर्ने निकायका प्रमुख एवं प्रतिनिधिहरू, सेवाग्राही महिलाहरू, स्थानीय सञ्चारकर्मी, स्थानीय महिला अधिकारकर्मीहरू विभिन्न गै.स.स. का प्रतिनिधिहरू तथा विभिन्न राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूको समुपस्थितिमा राष्ट्रिय महिला आयोगले सञ्चालन गर्ने बहस, छलफल तथा अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रम हो । यस कार्यक्रममा राज्यबाट प्रदान गरिएका सेवा तथा सुविधाहरू महिलाका लागि कसरी प्रदान गरिएको छ, त्यसमा के कस्ता समस्या एवं चुनौतीहरू सृजना भएका छन् र आगामी दिनहरूमा सुधारका लागि के गर्न सकिन्छ भनी सबै पक्षको व्यापक छलफलको माध्यमबाट ठोस निचोड प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस्ता कार्यक्रमबाट कतिपय समस्याहरूको समाधान तत्कालै दुबै पक्ष बीचको प्रश्न तथा उत्तरबाट पनि हुने गर्दछन् भने कतिपय समस्याको हकमा राष्ट्रिय महिला आयोगले केन्द्रमा आई

✍ उप-सचिव, राष्ट्रिय महिला आयोग ।

सम्बन्धित निकायमा दबाब दिने, नीति कार्यक्रम बनाउन राय सल्लाह तथा सुभाष प्रदान गर्ने, राहत तथा क्षतिपूर्ति दिलाउन प्रयत्न गर्ने कार्य गर्दछ । यसको अलावा आफूले दिएका राय, सल्लाह एवं सुभाषहरू लागू भएका छन् छैनन सोको अनुगमन गर्ने कार्य पनि राष्ट्रिय महिला आयोगले गर्दछ ।

सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रममा उठेका मुद्दाहरू

राष्ट्रिय महिला आयोगबाट सञ्चालित सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रममा आ.व. ०६७६८ अन्तर्गत प्रत्येक विकास क्षेत्रबाट २/२ वटाका दरले जम्मा १० जिल्लाहरू छानिएका थिए । यसैगरी ५ वटा अन्य जिल्लाहरू अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रमका लागि छानिई ५ टोलीमा विभाजन गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । यी सबै ५ वटै प्रत्येक भिन्दा भिन्दै टोलीको नेतृत्व अध्यक्ष लगायत ४ जना सदस्यहरूबाट भिन्दा भिन्दै रूपमा भएको थियो ।

यसरी सञ्चालित कार्यक्रमको दौरानमा सार्वजनिक निकायहरूबाट सार्वजनिक सेवा तथा सुविधा प्रवाह गर्ने क्रममा कपिलवस्तु, पाल्पा र रूपन्देही जिल्लालाई प्रतिनिधि जिल्लाहरूको रूपमा लिँदा महिलासँग सरोकार भएका निम्न मुद्दाहरूलाई प्रमुख मुद्दाको रूपमा लिन सकिन्छः

क) बालविवाह र यसले सिर्जना गरेका समस्याहरू

विशेष गरी ग्रामीण भेगमा खास खास जातीहरूमा छोरीहरूलाई सानै उमेरमा विवाह गरिदिने र पारिवारिक दायित्वबाट चाँडै पन्छिन खोज्ने प्रवृत्तिका कारण बालविवाह फस्टाएको सुनियो । बाल विवाह गरिदिने र छोरीलाई सानै उमेरमा घर पठाउने गर्दा जब छोरी ठूली हुन्छे तब लोग्नेसँग कुरा नमिल्ने, सासू ससुरासँग भगडा हुने, कुटपीट तथा मारपीट हुने र अन्त्यमा न्याय खोज्न सरकारी निकायहरूमा आउने तर सरकारी निकायहरूमा प्रमाणको रूपमा पेश गर्नु पर्ने कागजातहरू पेश गर्न नसक्दा यसले गम्भीर समस्या पैदा गरेको छ ।

ख) घरपरिवारबाट नागरिकता नबनाइदिने परम्परा

नागरिकता राष्ट्रियताको पहिचान मात्रै नभई हक-अधिकार स्थापित गर्ने मुख्य आधार पनि हो । नेपालको ग्रामीण भेगमा अभैसम्म कतिपयले छोरी र बुहारीको जानी नजानी नागरिकता नबनाइदिने गर्दा तिनीहरू वास्तविक नेपाली भए पनि आफ्नो हक अधिकारबाट बञ्चित भएको देखिन्छ । विभिन्न नागरिकता टोली पुग्दा समेत यथेष्ट प्रमाण जुटाइ नागरिकता बनाउन चाँसो नदिने संकीर्ण मान्यताले गर्दा एकातिर छोरी, बुहारी राष्ट्रियताबाट बञ्चित भएका छन् भने अर्कोतिर राज्य प्रदत्त सेवा सुविधा लिन र न्याय खोज्न कार्यालय धाउँदा नागरिकताको अभावमा समस्या थपिएको छ ।

ग) अन्तरजातीय विवाह र छोडपत्र

सरकारले अन्तरजातीय विवाहलाई छुवाछुत विरुद्धको अभियानको रूपमा प्रश्रय दिई यस्तो विवाह गर्ने जोडीलाई पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था गरेका छ तर व्यवहारमा कतिपयले यस्तो विवाह रकम लिनका लागि गर्ने र पछि एकको चलाखी वा दुबैको सहमतिमा छोडेर वा सम्बन्ध विच्छेद गरेर हिँड्ने गरेको दृष्टान्त पनि सुनियो । यसबाट एकातिर सरकारी ढुकुटी अनावश्यक रूपमा रित्तिएको छ भने अर्कोतिर एकली भएकी महिला बेसहारा भई सामाजिक बिकृति बढ्दै गएको छ । यसको रोकथाम तथा उचित न्याय सम्पादनमा समेत चुनौती आएको छ ।

घ) खुला सीमानामा महिला र बालिकालाई तस्करी गर्ने कार्यमा प्रयोग

तराईका कतिपय खुला सीमानामा तस्करहरूले महिला र बालिकाहरूलाई आर्थिक प्रलोभन देखाई गैर-कानूनी सामान ओसार पसार गर्ने काममा लगाउने कुरा यस्ता कार्यमा समातिएका महिला तथा बालिकाहरूबाट पुष्टी भएको जिल्ला प्रहरी कार्यालयले बताएको छ । यसरी गरिवी, अशिक्षा र अज्ञानताको फाइदा उठाउने र अन्तमा उनीहरूमाथि शारीरिक, मानसिक तथा आर्थिक शोषण गरी एक्लो पार्ने घटनाबाट महिलाहरू माथि अन्याय थोपरिएको छ । सरकारी निकायले यस्ता तस्करलाई समाते उल्टै उनीहरूलाई छुटाउन दवाव आउने तर पीडित महिला तथा बालिकाको बारेमा गहन आवाज कसैले नउठाउने गरेको पनि सुनियो ।

ङ) वैदेशिक रोजगार र उजाड घर परिवार

वैदेशिक रोजगार बेरोजगार युवा युवतिको आय आर्जन गर्ने ठूलो आकर्षक आधार भए पनि यसबाट दुबै महिला/पुरुष आर्थिक, मानसिक र शारीरिक रूपमा शोषित पीडित भएका छन् । विदेशमा महिलाहरू एकातिर ठगिएका छन् भने अर्कोतिर वैदेशिक रोजगारमा गएको युवाको स्वदेशमा बसेको एकली श्रीमतीलाई अर्कैले आफूले पठाएको पैसा सहित उडाएको छ । यसले एकातिर बहु-विवाह बढाएको छ भने अर्कोतिर स-साना छोरा छोरीलाई कन्त विजोग बनाएको छ । राज्यले यस्तो गतिविधि कसरी रोकथाम गर्ने र स-साना छोरा छोरीलाई के कति संरक्षण एवं सुविधा दिने भन्ने पनि समस्याकै रूपमा भेटियो ।

च) असुरक्षित गर्भपतन र विंग्रदो स्वास्थ्य स्थिति

नेपाल सरकारले खास खास अवस्थाको गर्भपतनलाई कानूनी मान्यता दिएको छ तर व्यवहारमा छोरी हुँदा गर्भपतन गराउने प्रवृत्ति एकातिर बढेको छ भने अर्को तिर क्याम्पसका युवा युवतिहरूमा भविष्यको प्रवाह नगरी होस गुमाएर रहन गएको गर्भको समेत पतन गराउने र यसलाई ख्याल ठट्टाको रूपमा लिने प्रवृत्ति बढ्न जाँदा सामाजिक विकृति बढ्दै गएको छ । यसले महिलाहरूको स्वास्थ्य स्थिति पनि विग्रदै गएको छ । सरकारी निकायहरूका लागि यसको रोकथाम पनि चुनौती नै हुन गएको छ ।

छ) कि दाइँजो ल्या नभए जा को स्थिति

नेपाली ग्रामीण एवं शहरी भेगका परिवारमा छोरा छोरीको विहे दाइँजोको आकार, प्रकार र किसिमले नाप्ने चलन छ । यसबाट गरिव परिवार मारमा त परेको छ, शिक्षित धनी परिवार समेत दाइँजोको लोभले बुहारी प्रति अमानवीय व्यवहार देखाउँछन् । कि दाइँजो ल्या नभए माइतै जा समेत भनेर अपमान गर्ने अवस्था अझै छ । कानूनी रूपमा सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३ लागू भए पनि व्यवहारिक धरातलमा त्यसको प्रभाव परेको छैन । राज्य पक्षलाई यस्तो दाइँजो प्रथा रोकथाम गर्न निकै हम्मे हम्मे परेको छ ।

ज) बोक्सीको आरोप र अमानवीय व्यवहार

बेरोजगारी, शिक्षाको अभाव, चेतनाको न्यून स्तर र गरिवीको चरम अवस्थाका कारण ग्रामीण भेगमा बोक्सीको आरोप लगाई अमानवीय व्यवहार गर्ने प्रचलन व्यापक रूपमा देखा परेको छ । विशेष गरी बोक्सीको आरोप लगाई कुटपीट गर्ने, थुनछेक गर्ने, मलमुत्र खुवाउने र घरबाट निकाला गरिदिने जस्ता दानवीय व्यवहार एकल वा सामूहिक रूपमा गर्ने तर त्यस्ता घटनामा पीडितले क्षतिपूर्ति एवं राहत पाउन कुन कानूनलाई आधार मानेर कहाँ उजूरी गर्न जाने भन्ने समस्या देखिएको छ । राज्य पक्षले बोक्सी सम्बन्धी एक स्थायी कानूनको अभावमा प्रशस्त न्याय प्रदान दिन नसकेको हुँदा यो पनि एक समस्या एवं चुनौतीकै रूपमा देखा परेको छ ।

सुभावाव

राष्ट्रिय महिला आयोगले सञ्चालन गरेका यस्ता सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रममा देखा परेका समस्याहरू समाधानार्थ निम्न उपायहरू अपनाउनु पर्दछ :-

- १) चेतनाको स्तर उकास्ने कार्यक्रम गाउँ गाउँ पुऱ्याउने,
- २) सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रमलाई निरन्तर रूपमा प्रत्येक जिल्लामा सञ्चालन गर्ने,
- ३) अनुगमन कार्यलाई निरन्तरता दिने,
- ४) अपुग कानून संशोधन एवं निर्माण गर्न सम्वद्ध निकायलाई दबाब दिने,
- ५) प्रत्येक क्षेत्र वा कार्यमा महिला सहभागिता ५० प्रतिशत पुऱ्याउने,
- ६) अन्धविश्वास, कुरीति तथा कुप्रथा तोड्न सम्वद्ध जातजातिकै महिलालाई अगाडि सारेर उदाहरण प्रस्तुत गर्ने ।

उपरोक्त बमोजिमका सुभावाहरूलाई इमान्दारिताका साथ लागू गर्नुपर्छ तर यसका लागि राष्ट्रिय महिला आयोग अफ सशक्त हुनुपर्दछ । सरकारी पक्षको होस्टेलाई चेतनशील नागरिक, महिला अधिकारकर्मी, पत्रकार, राजनीतिक दल सवै पक्षले हैसे गर्नु पर्छ । "एकले थुकी सुकी, सयले थुकी नदी" भनेभै सवै सरोकारी निकायहरूको सक्रियता र सहभागितामा महिला माथि हुने हिंसा, अत्याचार, दमन तथा अन्याय हट्ने छन् र सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा समेत चुस्तता आउने छ भन्न सकिन्छ ।

सार्वजनिक सवारी साधन, महिला र यातायात आचार संहिता

✍ मधु अर्याल

नेपालमा सवारी साधनको प्रयोग वि. स. १९९६ साल देखि भएको हो । यातायातको विकासको क्रममा त्रिभुवन राजपथको निर्माण पछि मात्र देशको राजधानी लगायतका क्षेत्रमा सवारी साधनको प्रयोग शुरू भयो । सडकको विस्तारसंगै निजी तथा भाडाका सवारी साधन सञ्चालनमा आउन थाले । देश भित्र नाम मात्रको रेल्वे सेवा हुनु र हवाई सेवा सर्वसाधारणको पहुँच भन्दा बाहिर रहेको अवस्थामा सडक यातायात नै प्रमुख यातायातको साधनको रूपमा नेपाली जनजीवनमा रहि आएको छ ।

आ. व. २०६६।६७ को अन्त्य सम्ममा आईपुग्दा नेपालभरमा १०,१५२७१ सवारी साधन दर्ता भईसकेका छन् । देशका ७० जिल्ला सडकसंग जोडिएका छन भने दिनानुदिन सार्वजनिक सवारी साधनको वृद्धिसंगै यस्ता सवारीमा यात्रा गर्ने यात्रुको संख्या पनि उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको छ भने दैनिक करीव १० लाख मानिसहरू सार्वजनिक सवारी साधनमा यात्रा गर्छन ।

यात्रीहरूको उल्लेख्य संख्याको कारणले नै यस क्षेत्रको आर्थिक क्रियाकलापमा गतिशिलता आई हजारौले रोजगारी पाएका छन् । महिला, बच्चा, वृद्ध, अपांग आदिले एक ठाउँबाट अर्को ठाउँसम्मको पहुँच बढाउन सक्ने, आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्मका काम गर्न सक्ने भएका छन् । सर्वसाधारणको स्थानान्तरणका लागि सार्वजनिक यातायातका साधन नै प्रमुख हुन्छन । देश, विकासको क्षेत्रमा हालको अवस्थामा आइपुग्नुमा पनि सार्वजनिक यातायातको ठूलो हात रहेको छ । सार्वजनिक यातायातका साधनमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा हुने महिला हिंसाका व्यवहारबाट महिलाहरू प्रभावित भएका छन । महिलाले आफूलाई सक्षम पार्ने क्रममा होस वा पारिवारिक आवश्यकताको कारण सार्वजनिक यातायातको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । पुरुषहरूले यही मौका छोपेर महिला हिंसाको व्यवहार गर्नुले महिलाहरूमा हिनताको भाव बढेर जान्छ । महिलाको क्षमता विकास र देश विकासका हरेक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिताको लागि यस्ता हिंसा जन्य कार्य रोकिनु पर्ने हुन्छ ।

वर्तमान समयमा बढ्दो यात्रु तथा सवारी साधनको व्यवस्थापन गरी सार्वजनिक सवारीलाई भरपर्दो, सुरक्षित, महिला मैत्री वातावरण तथा सर्वसाधारणको पहुँच भित्र पुऱ्याउनु आवश्यक तथा चुनौतीको रूपमा रहेको छ । सार्वजनिक यातायातको क्षेत्रलाई गुणस्तरीय, सुविधाजनक, महिला, वृद्ध, अपाङ्ग मैत्री बनाउन यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९, नियमावली २०५४ र यातायात निर्देशिका २०६० ले पनि यस तर्फ व्यवस्था गरेका छन । सार्वजनिक यातायातका साधनहरूमा हुने लैङ्गिक हिंसाका घटनाको सम्बन्धमा श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयले सार्वजनिक यातायातको क्षेत्रमा लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको आचार संहिता तर्जुमा गरी लागू गर्ने भनी मिति २०६७।०९।०१ गते प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयमा बसेको अन्तर मन्त्रालय स्तरीय बैठकको निर्णयलाई कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले समग्र यातायात क्षेत्रलाई नै समेट्ने गरी सरोकारवालाहरूसंग सहभागितामूलक छलफलबाट "सार्वजनिक यात्रुबाहक यातायात आचार संहिता, २०६७" तयार भएको छ ।

✍ शाखा अधिकृत, राष्ट्रिय महिला आयोग ।

आचार संहिता सम्बन्धित क्षेत्रका व्यक्ति संस्थाले पालन गर्नु पर्ने नियमको संगालो हो । यसले समाजलाई सभ्यता तर्फ डोऱ्याउछ । सार्वजनिक यात्रुबाहक सवारीका क्षेत्रमा धेरै गुनासाहरू छन ती गुनासाहरू वास्तविक पनि छन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रत्येक नेपालीको यात्रा (आवत जावत) गर्न पाउने अधिकारलाई सुरक्षित गरेको छ । सार्वजनिक क्षेत्रमा खासगरी महिला, केटाकेटी, वृद्ध, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हितलाई सुरक्षित गर्दै, यो क्षेत्रमा कार्यरत रहने जनशक्तिलाई पनि आर्दश नागरिकका रूपमा स्थापित गर्नु आवश्यक भएकोले यो व्यवस्थालाई लागू गराउने उद्देश्यले यो यातायात आचार संहिता, २०६७ तयार गरी लागू गर्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ ।

सार्वजनिक यात्रुबाहक सवारी साधनहरूको सेवा सञ्चालनका क्रममा सदाचार, सुरक्षा, शिष्टता तथा मर्यादा कायम राख्न पालन गर्नु पर्ने आधारभूत नियमहरू आचार संहितामा पर्दछन । यस्ता नियमहरू कतिपय कानूनका धाराहरूमा उल्लेख गरिएका हुन्छन भने कतिपय सभ्य समाजका स्वीकृत मूल्य मान्यताहरू हुन । यसको पालन गर्नु सबैको कर्तव्य हो र यसलाई उल्लंघन गर्नु कानूनी रूपमा दण्डनीय तथा सामाजिक रूपमा अनैतिक हुनेछन । यसले वृहत क्षेत्र ओगटेको हुन्छ ।

यो आचार संहितासंग राज्यले आफ्ना नागरिकलाई उपलब्ध गराउने सुविधा र सहूलियत लगायत राज्यले अन्तरराष्ट्रिय मञ्चमा विभिन्न विषयमा, विभिन्न समयमा गरेका प्रतिवद्धता जस्तै लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको प्रतिबद्धता, बालश्रम विरुद्धको अन्तरराष्ट्रिय सन्धिमा गरेको प्रतिवद्धता समेत जोडिएका हुन्छन ।

सार्वजनिक यातायातमा महिला तथा अपाङ्गहरूले उनीहरूका लागि आरक्षित सिटमा बस्न नपाउनु, सवारी साधनमा प्रयोग हुने भाषा शिष्ट तथा महिला मैत्री नहुनु, सवारी साधन भित्र महिलाहरूलाई असहज हुने व्यवहार गरिनु, सार्वजनिक सवारीमा महिला विरुद्ध आचरणलाई उत्प्रेरित गर्ने उद्घरण लेखिनु, पोष्टर तथा चित्र टाँसिनु, महिलालाई आहत गर्ने किसिमले सवारी चलाउनु रात्रीबसमा महिला सवारी यात्री प्रति दुराशय राखिनु जस्ता विषयहरू विरुद्धको अभियान नै यातायात आचार संहिता २०६७ हो ।

उक्त आचार संहिताका उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन ।

- सबैखालका यात्रु तथा सवारीका कर्मचारीहरूको यात्रा सहज, सुखदायी र सुरक्षित होस भन्ने कुराको सुनिश्चितता गर्ने ।
- आरक्षित सिटमा आरक्षित समूहले नै प्राथमिकताका साथ यात्रा गर्न पाउनु पर्ने ।
- सवारी साधनमा प्रयोग हुने अमर्यादित भाषा, अपमानजनक शब्द, असहज व्यवहार प्रर्दशन, अशिल्ल शब्द तथा चित्र प्रयोग गर्ने कार्यलाई निरुत्साहित गर्ने ।
- सार्वजनिक यात्रुबाहक सवारी सञ्चालक तथा कर्मचारीहरूको छविलाई मर्यादित र उच्च पाउँ यस व्यवसायलाई समाजमा अभ्द सम्मानित बनाउने ।

सार्वजनिक यातायातमा पालना गर्नुपर्ने आचार संहिताहरू:

- सवारी साधनहरूमा चालक परिचालकले यात्रुसंग तथा यात्रुहरूले पनि चालक तथा परिचालकसंग शिष्ट र सभ्य भाषामा कुराकानी गर्नु पर्ने ।
- आरक्षित सिटमा सम्बन्धित समूह नै बस्न पाउनु पर्ने ।
- सवारी चालक तथा परिचालकले बाटोमा महिला, अपाङ्ग, विरामी, वृद्ध वृद्धालाई भेटेमा अनिवार्य प्राथमिकता साथ सवारी साधनमा यात्रा गराउनु पर्ने ।

- सार्वजनिक यात्रुबाहक सवारी साधन भित्र कसैले पनि धुम्रपान तथा मध्यपान गर्न नपाउने । अशिलल, महिला विरुद्धका उदरण लेख्न लेखाउन तथा अशिलल चित्र पोष्टर टाँस्न नपाउने । भएमा तुरुन्त मेटाउनु पर्ने ।
- क्षमता भन्दा बढी यात्रु राख्न नपाइने ।
- चलकले सवारी चलाउँदा मोवाइल फोनमा कुराकानी गर्न नपाइने ।
- आफ्नो रूटको भाडा सबैले देखेगरी सवारी साधनमा टाँस्नु पर्ने ।
- सवारी साधनको दर्ता नं. सवारी भित्र सबैले देखे गरी टाँस्नु पर्ने ।
- सवारी साधन सफा, यात्रुमैत्री, नियमित चेकजाँच भएको हुनुपर्ने ।
- निश्चित समयमा छुट्ने र निश्चित समयमा पुग्ने हुनुपर्ने ।
- लामो तथा मध्यम दूरीका सार्वजनिक यात्रुबाहक सवारी साधनले अनिवार्य रूपमा प्राथमिक उपचारका साधन सवारीसाथ राख्नु पर्ने ।
- तोकिएको स्थानमा मात्र यात्रुहरूलाई चढाउने र ओराल्ने गर्नु पर्ने ।
- सवारीका चालक तथा परिचालकले अनिवार्य रूपमा परिचय पत्र लगाउनु पर्ने ।
- बीच बाटोमा सवारी साधन विग्रिएमा दामासाहीले भाडा फिर्ता गरी वैकल्पिक व्यवस्था गर्नु पर्ने ।
- सार्वजनिक सवारी साधनलाई महिला मैत्री बनाउन यस्ता साधनमा चालक परिचालक तथा कर्मचारी नियुक्ति गर्दा महिला वर्गलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने ।
- सार्वजनिक सवारी साधनमा यात्रुलाई बाधा पुग्ने गरी म्युजिक तथा भिडियो सिस्टम चलाउन नपाइने ।
- सार्वजनिक साधनका चालकले आवश्यक भएमा मात्र हर्नको प्रयोग गर्नु पर्ने ।
- सार्वजनिक यातायातमा कुनै पनि प्रकारको बालश्रमको प्रयोग गर्न नपाइने जस्ता विषयहरू समावेश गरिएका छन ।

यातायात व्यवस्थालाई नियमित गर्ने नियम कानून यो आचार संहिता बन्नु भन्दा पहिले पनि नभएका होइनन् तर व्यवहारमा हु-बहुँ लागू भएको पाइदैन । सम्बन्धित विषयमा रहेका कानूनी व्यवस्था लागू भए नभएको र कमीकमजोरीको सम्बन्धमा बुझ्न तथा सुझाव दिन अनुगमन समितिको आवश्यकता महसुस गरी देहाय बमोजिमको आचार संहिता अनुगमन समितिको व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

केन्द्रमा

१. प्रतिनिधि, निर्देशक यातायात व्यवस्था विभाग	— संयोजक
२. प्रतिनिधि, नेपाल ट्राफिक प्रहरी	— सदस्य
३. प्रतिनिधि, नेपाल यातायात व्यवसायी राष्ट्रिय महासंघ	— सदस्य
४. प्रतिनिधि, विभिन्न यातायात मजदुर संघ तथा महासंघ	— सदस्य
५. प्रतिनिधि, राष्ट्रिय महिला आयोग	— सदस्य

६. शाखा अधिकृत, प्रशासन यातायात व्यवस्था विभाग – सदस्य सचिव

प्रत्येक अञ्चलमा

१. अधिकृत प्रतिनिधि यातायात व्यवस्था कार्यालय – संयोजक
२. अधिकृत यातायात व्यवस्था कार्यालय – सदस्य
३. प्रतिनिधि नेपाल ट्राफिक प्रहरी – सदस्य
४. अञ्चल संयोजक, नेपाल यातायात व्यवसायी राष्ट्रिय महासंघ – सदस्य
५. अधिकृत, महिला बालबालिका कार्यालय – सदस्य
६. प्रतिनिधिहरू विभिन्न यातायात मजदुर सघ तथा संगठनहरू – सदस्य
७. शाखा अधिकृत/ना.सु. प्रशासन, यातायात व्यवस्था कार्यालय – सदस्य सचिव

उक्त अनुगमन समितिको काम कर्तव्य र अधिकार निम्न बमोजिम हुने भनी तोकिएको छ ।

१. "सार्वजनिक यात्रुवाहक यातायात आचार संहिता २०६७" पालन भए नभएको सम्बन्धमा नियमित रूपमा अनुगमन गर्ने ।
२. अनुगमन गर्दा दोषी पाइएमा कसूर अनुसार सम्झाई बुझाई आचार संहिता पालन गर्न लगाउने, प्रचलित कानून बमोजिम दण्ड जरीवाना गर्ने, गर्न लगाउने ।
३. सार्वजनिक यातायातमा हुने लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको अभियानलाई सशक्त बनाउन आवश्यक उजुरी सुन्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।

सरकारले नागरिक हितको लागि गरेको व्यवस्थाले मूर्त रूप नलिएसम्म सरकारको सफलता सम्बन्धित विषयमा देख्न सकिदैन त्यसैले उक्त समितिले आफ्नो क्षेत्रमा तोकिएको काम प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्नु नै सबैको हितमा हुनेछ । अनुगमनका लागि खास समिति तोकिएको छ । उक्त समिति लगायत सम्बन्धित सबै पक्षले आ-आफ्नो तर्फबाट सक्दो पहल गर्नु उत्तिकै आवश्यक छ ।

नेपालको निजामती सेवा र महिला

पोषण लामिछाने

सामान्य अर्थमा निजामती सेवा भनेको सरकारी सेवा हो जसले जनतालाई विभिन्न सेवा सुविधा पुऱ्याईरहेको हुन्छ । यसलाई राज्यको स्थायी सरकार पनि भनिन्छ । यसले राज्यका नीतिहरू कार्यान्वयन गरिरहेको हुन्छ । यसलाई सरकार र जनता बीचको सेतुका रूपमा लिइन्छ जसले जनताका इच्छा, आकांक्षालाई सरकारसम्म र सरकारका निर्णय, सेवा सुविधा जनता सम्म पुऱ्याउँछ । निजामती सेवाको सक्षमताले सरकारको सफलता/असफलता निर्धारण गर्दछ । नेपालको सन्दर्भमा विभिन्न संवैधानिक आयोग, मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग सो अन्तर्गतका कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरू नै निजामती सेवामा पर्दछन् । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२६ को स्पष्टीकरणमा सैनिक अधिकृत वा जवान र सशस्त्र प्रहरी वा प्रहरी कर्मचारीको सेवा वा पद तथा निजामती सेवा वा पद होइन भनी ऐनद्वारा तोकिएको अन्य सेवा वा पद बाहेक नेपाल सरकारका अरु सबै सेवा वा पदलाई निजामती सेवा वा पद मानिनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा नेपाल आर्थिक योजना तथा तथ्यांक सेवा, नेपाल इन्जिनियरीङ्ग सेवा, नेपाल कृषि सेवा, नेपाल न्याय सेवा, नेपाल परराष्ट्र सेवा, नेपाल प्रशासन सेवा, नेपाल लेखापरिक्षण सेवा, नेपाल वन सेवा, नेपाल विविध सेवा र नेपाल शिक्षा सेवा गरी १० वटा निजामती सेवाहरूको व्यवस्था गरिएको छ । नेपालको निजामती सेवामा राजपत्राङ्कित र राजपत्र अनङ्कित गरी दुई तहका कर्मचारी रहेका छन् । जसमा राजपत्राङ्कितमा विशिष्ट श्रेणी (सचिव वा सो सरह), प्रथम श्रेणी (सह-सचिव), द्वितीय श्रेणी (उप-सचिव) र तृतीय श्रेणी (शाखा अधिकृत) तथा राजपत्र अनङ्कितमा प्रथम श्रेणी (नायव सुब्बा), द्वितीय श्रेणी (खरिदार), तृतीय श्रेणी (मुखिया), चतुर्थ श्रेणी (बहिदार) र पाँचौं श्रेणी (कार्यालय सहयोगी) तथा सवारी चालक लगायत कार्यरत रहेका छन् ।

नेपालको निजामती सेवामा कर्मचारीहरू नियुक्तिको सिफारिस गर्नका लागि संवैधानिक निकायको रूपमा लोक सेवा आयोगको व्यवस्था गरिएको छ । लोक सेवा आयोगको व्यवस्था नेपालको मूल कानून नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग १३ मा रहेको छ । नेपालमा लोक सेवा आयोगको एक केन्द्रीय कार्यालय (काठमाडौं), ५ विकास क्षेत्रमा ५ वटा क्षेत्रिय निर्देशनालयहरू र ९ वटा अञ्चल कार्यालयहरू रहेका छन् । केन्द्रमा राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा एक जना अध्यक्ष र अन्य सदस्यहरू नियुक्ति गर्ने व्यवस्था रहेको छ । निजामती सेवाको पदमा नियुक्तिको निमित्त उपयुक्त उम्मेदवार छनौट गर्न परीक्षा सञ्चालन गर्नु लोक सेवा आयोगको कर्तव्य हुनेछ भन्ने व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ । लोक सेवा आयोगले स्वतन्त्र, निष्पक्ष रूपमा योग्यता प्रणालीको आधारमा कर्मचारी छनौट गर्ने गर्दछ । हाल सम्म कसैले पनि यसको निष्पक्षतामा औला उठाउन सकेका छैनन् । यसले पहुँच नभएका तर योग्यता प्रणालीमा अग्रस्थानमा रहेका व्यक्ति छनौट गर्दछ । लोक सेवा आयोगले हाल वार्षिक क्यालेन्डर बनाएर विभिन्न पदहरूको विज्ञापन, परीक्षा सञ्चालन गरी कर्मचारी छनौट गरी सिफारिस गर्ने गरेको पाइन्छ ।

शाखा अधिकृत, राष्ट्रिय महिला आयोग ।

नेपालमा राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार कुल जनसंख्या २,३१,५१,४२३ रहेको छ । जसमध्ये १,१५,६३,९२१ पुरुष र १,१५,८७,५०२ महिला रहेका छन् । प्रतिशतका आधारमा ५०.०५% महिला र ४९.९५% पुरुष रहेका छन् । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने नेपालको कुल जनसंख्याको अधाभन्दा बढी महिला रहेका छन् । नेपालको निजामती सेवामा करीव ७७ हजार कर्मचारीहरू कार्यरत रहेका छन् । जसमा करीव १३% मात्र महिला रहेका छन् । यसमा पनि उच्च पदहरूमा महिला कर्मचारीको संख्या अत्यन्त न्यून रहेको छ । हालको संविधान सभामा १९६ जना महिला सभासदहरू रहेका छन् । जसमा करीव ३३% रहेका छन् । संविधान सभामा महिलाको प्रतिनिधित्व ३३% रहेको अवस्थामा निजामती सेवामा महिला मात्र १३ प्रतिशत रहनु अत्यन्त असुहाउँदो अवस्था हो । जनसंख्यामा आधा भन्दा बढी (५०.०५%) रहेका महिला निजामती सेवामा १३% मात्र हुनु आश्चर्यजनक विषय रहेको छ । यसमा सबैको ध्यान जानु टटकारो आवश्यकता रहेको छ । आधा भन्दा बढी हिस्सा ओगटेका महिला सरकारको नीति निर्माण तह (सचिव, सह-सचिव) का पदमा औलामा गन्न सकिने संख्यामा रहेका छन् ।

२०६५ सालमा ११% को हाराहारीमा रहेका निजामती सेवाका महिला कर्मचारीको संख्या हाल १३% पुग्नु केही सकारात्मक भएतापनि यो अपूर्ण रहेको छ । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दोस्रो संशोधन ऐन २०६४ ले निजामती सेवालाई समवेशी बनाउन खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५% पद छुट्टयाई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी महिलाका लागि ३३% आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ । यसले महिलाको संख्या बढाउन केही हदसम्म भए पनि सहयोग गरेको छ । अभै पनि कुनै कुनै सेवामा कोटा अनुसार पनि महिला छनौट हुन नसक्ने अवस्था विद्यमान रहेको छ । यसमा सरकार र महिला क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न संघ संस्थाहरूले आरक्षणमा भन्दा पनि बढी महिलालाई विभिन्न अध्ययनको सुविधा उपलब्ध गराएर शसक्त उम्मेदवार बनाउन जोड दिन आवश्यक पर्दछ । हाल महिला तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले सीमित महिलाका लागि लोक सेवा तयारी कक्षा सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्छ । यो सकारात्मक प्रयास भएतापनि यो नगण्य मात्रामा रहेको छ । यसलाई व्यापक विस्तार गरिनु पर्दछ । केन्द्रमा मात्र सीमित नगरी जिल्ला जिल्लामा विस्तार गरी महिला लाई सशक्तिकरण गरी निजामती सेवामा उल्लेखनिय रूपमा महिला सहभागितामा वृद्धि गरिनु पर्दछ । त्यस्तै निजामती सेवामा महिला सहभागिता वृद्धि गर्नका लागि लोक सेवा आयोगको परीक्षा प्रणालीमा सुधार गर्नु पर्दछ । हाल प्रचलनमा रहेको समावेशीको पहिला नतिजा प्रकाशन गर्ने चलन हटाई सर्वप्रथम खुला प्रतियोगिताको नतिजा प्रकाशन पछि मात्र महिला समावेशीको नतिजा प्रकाशन गरेमा पनि केही हदसम्म महिला सहभागिता बढाउन सकिन्छ । त्यस्तै एकपटक समावेशीमा सिफारिस व्यक्ति अर्को पटक समावेशी परीक्षामा सहभागी हुन नपाउने व्यवस्था गरिएमा अन्य नयाँ उम्मेदवारले अवसर प्राप्त गर्न सक्नेछन ।

निजामती सेवामा २०६४ सालमा गरिएको महिला आरक्षणमा पनि ऐनको भावना अनुसार महिला छनौट हुन सकेको पाइदैन । ऐनले आर्थिक र सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिलालाई आरक्षण को व्यवस्था गरेता पनि हाल सो अनुसार छनौट नभइ रहेको महशुस गरिएको छ । यसका लागि बेलैमा आवश्यक नियमहरू परिवर्तन गरिनु आवश्यक रहेको देखिन्छ ।

निजामती सेवामा महिला सहभागिता वृद्धि गर्न देहायका कदमहरू चाल्नु अपरिहार्य रहेको छ ।

- महिला सहभागिता वृद्धिका लागि संविधानमा नै विशेष व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- सरकारी सेवा र लोक सेवा आयोग सम्बन्धी पाठ्यसामग्री माध्यमिक तहमा नै राखिनु पर्ने ।

- लोक सेवा आयोगको परीक्षा प्रणाली बारे सर्वसाधारणलाई गरिने जानकारीमा वृद्धि गराउनु पर्ने ।
- स्कूल, क्याम्पसमा व्यापक जनचेतना अभिवृद्धि गर्नु पर्ने ।
- सरकारले महिलाका लागि निशुल्क प्रर्याप्त तयारी कक्षा जिल्ला जिल्लामा सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- लोक सेवा आयोगको विज्ञापन गो.प. लगायत अन्य सञ्चार माध्यमबाट प्रचार प्रसार गरिनु पर्ने ।
- लोक सेवा आयोगको परीक्षा दस्तुर न्यूनतम गरिनु पर्ने ।
- लोक सेवा आयोगले जिल्ला जिल्लामा समेत परीक्षा सञ्चालनको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- निजामती सेवा ऐन, नियममा महिलाका लागि महिला मैत्री हुने गरी संशोधन गरिनु पर्ने ।
- विज्ञापन, परीक्षा, परीक्षाफल, सिफारिस आयोगको वार्षिक कार्यतालिका अनुसार नै हुनुपर्ने ।
- आर्थिक शोषण हुने गरी सञ्चालित ट्यूसन सेन्टरलाई नियमन गरिनु पर्ने ।

निष्कर्ष

संक्षेपमा के भन्न सकिन्छ भने निजामती सेवामा महिलाको समानुपातिक सहभागिता अभिवृद्धि गर्नका लागि सरकारले महिला सशक्तिकरणमा जोड दिई विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु आवश्यक छ । जसबाट आधा भन्दा बढी जनसंख्या रहेका महिलाहरू नीति निर्माण लगायत अन्य तहमा संख्यात्मक रूपमा अभिवृद्धि भई देश र जनताको सेवा प्रवाहमा सक्रिय सहभागी भई कार्य गर्ने अवसर मिल्नेछ । निजामती सेवामा महिलाको उल्लेखनीय उपस्थितिले सरकारका नीतिहरूको कार्यान्वयनमा उल्लेखनीय सुधार भई सरकार र जनता बीच सकारात्मक सम्बन्ध कायम राख्न समेत सहयोग पुग्नेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ।
२. निजामती सेवा ऐन, २०४९ ।
३. विभिन्न पत्रपत्रिका ।

महिला हिंसा र फास्ट ट्र्याक कोर्ट

✍ तारादेवी महर्जन

पृष्ठभूमि

महिलाको जन्म पूर्व (गर्भावस्था) देखि मृत्यु नहुन्जेलसम्मको अवस्थामा महिला भएकै कारणले समाजमा महिला माथि विभिन्न विभेदपूर्ण व्यवहार, शोषण, शारिरीक तथा मानसिक यातना लगायत यौनजन्य दुर्व्यवहार गरी महिला हिंसा गरिरहेको पाईन्छ । महिला माथि डर, धाक, धम्की तथा ओहदाको प्रयोग गरी विभिन्न किसिमको आघात पुऱ्याउने तथा व्यक्तिगत वा सामाजिक जीवनमा समेत बलपूर्वक महिलाको स्वतन्त्रताको हनन भइरहेको हुन्छ । महिला प्रति गरिने यी व्यवहारहरू परम्परादेखि मानिआएको पितृसत्तात्मक मूल्य र मान्यतामा आधारित छ । महिला हिंसा आज पनि विश्वव्यापी रूपमा कायमै छ । चाहे त्यो स्वतन्त्रताको भरपूर प्रयोग गर्न पाएका विकसित देशका महिला हुन् वा प्रकृतिको निकटम रहेर जीवन गुजारा गरिरहेका नेपाल जस्तो देशका महिला हुन् चाहे सभ्रान्त वर्गका महिला हुन् वा मध्यम वा निम्न वर्गका महिला नै हुन्, सबै महिला कुनै न कुनै रूपमा शारिरीक वा मानसिक रूपमा हिंसाको शिकार भई हिंसाबाट प्रभावित नै छन् । पीडाको प्रकृतिमा मात्र केही भिन्नता छ । अनि कसैले खुलेर विरोध गर्छन् त कसैले घर परिवार र इज्जत प्रतिष्ठाका लागि सहेर बस्न बाध्य हुन्छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा महिला मानव अधिकारको संरक्षणमा भएका प्रयास

मानव अधिकारको अवधारणा भित्र महिला अधिकारको बिषय पनि समावेश हुन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघको स्थापना पश्चात् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा महिला मानव अधिकारको संरक्षणका लागि धेरै प्रयासहरू भएको पाईन्छ । यसै अनुरूप संयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्र, १९४५ को प्रस्तावना र उद्देश्यमा मौलिक मानव अधिकार, मानवीय मूल्य र मर्यादा एवं महिला र पुरुष बीच समानता जस्ता बिषयहरू समावेश गरी महिला अधिकारको संरक्षण गरेको पाईन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघको मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ मा प्रत्येक व्यक्ति जन्मजात स्वतन्त्र हुने, प्रतिष्ठा र अधिकारमा समान हुने र लिङ्गको आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ । यस्तै जीउमास्ने बेच्ने तथा अरुको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धी, १९४९ ले वेश्यालय संचालन गर्न, वेश्यावृत्तिको शोषण गर्न निषेध गर्नुका साथै यी कार्यहरूलाई दण्डनीय बनाएको छ ।

महिलाको राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, १९५२ ले महिलालाई कुनै पनि भेदभावविना पुरुष सरह सार्वजनिक पद धारण गर्ने, महिलाहरू निर्वाचनका लागि योग्य हुने र मतदान गर्न पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार उपयोग गर्ने कुरामा पुरुष तथा महिलाको समान अधिकार सुनिश्चित गर्ने, सबै व्यक्ति अदालतको अगाडि समान हुने तथा कसैलाई पनि यातना दिन नपाउने, प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अन्तरनिहित अधिकार सुनिश्चित हुने व्यवस्था गरेको छ ।

✍ कानुनी परामर्शदाता, राष्ट्रिय महिला आयोग ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले पुरुष तथा महिलाले प्रतिज्ञापत्रमा उल्लेखित अधिकारहरूको उपभोग गर्न समान अधिकार हुने, समान कामको लागि महिलाले पनि समान पारिश्रमिक पाउने, शिशु जन्मनु अघि र पछिको अवधिभर आमाहरूलाई विशेष संरक्षण प्रदान गरिनु पर्ने जस्ता अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ । यस्तै महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ ले महिला विरुद्धको भेदभावको परिभाषा गरी महिला र पुरुष बीच वास्तविक समानता कायम गर्ने प्रयासलाई तिब्रता दिई महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभावको अन्त्य गर्न आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्न प्रतिवद्धता जाहेर गरिएको छ ।

महिला विरुद्धको हिंसा उन्मुलन सम्बन्धी घोषणापत्र, १९९३ ले महिला विरुद्धको हिंसाको परिभाषा गर्दै सार्वजनिक र निजी जीवनमा व्यहोर्नु पर्ने शारीरिक, मानसिक र यौनिक शोषण जस्ता हिंसालाई पूर्णरूपमा निरुत्साहित गर्नु पर्ने, धर्म संस्कृति लगायत कुनै पनि आडमा राज्य आफ्नो दायित्वबाट पन्छिन नमिल्ने, हिंसाजन्य कार्य रोकथाम र उपचारको लागि उचित प्रयास गर्नुपर्ने, पीडितलाई उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था हुनुपर्ने र सर्वसुलभ न्यायको पहुँचका लागि पर्याप्त जानकारी दिने, महिला हिंसा विरुद्धको राष्ट्रिय कानूनको तर्जुमा अविलम्ब गर्नुपर्ने जस्ता व्यवस्था गरिएको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं.१३२५ ले द्वन्द्व समाधान, व्यवस्थापन र रोकथामका लागि गरिने नीति निर्माण एवं द्वन्द्व समाधान र शान्ति प्रक्रियामा महिला सहभागिता अभिवृद्धि गर्न र बलात्कार जस्ता यौनजन्य दुर्व्यवहार तथा सशस्त्र द्वन्द्वका बेला हुने अन्य हिंसाबाट महिलाको संरक्षणको विशेष व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ भने संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं.१८२० ले यौन हिंसाका कार्यहरू तत्काल र पूर्णरूपमा रोकन, यसलाई युद्धको कार्यनीतिको रूपमा प्रयोग नगर्न, यसबाट पीडित महिला बालिकालाई न्यायमा पहुँच भएको सुनिश्चितता गर्न आह्वान गरेको छ ।

महिला विरुद्धको भेदभाव उन्मुलन समितिद्वारा पारित सामान्य सिफारिश नं. १९ मा पनि सबै पक्ष राज्यहरूलाई निजी वा सार्वजनिक जुनसुकै क्षेत्रमा लिङ्गका आधारमा हुने हिंसा नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी कार्य गर्न, हिंसा पीडितलाई उपयुक्त सुरक्षा प्रदान गर्न र उपचार तथा क्षतिपूर्तिको उचित व्यवस्था गर्न सिफारिश गरिएको छ ।

महिलाका सम्बन्धमा राष्ट्रिय स्तरमा भएका प्रयास

नेपालमा संहितावद्ध कानूनको रूपमा वि.सं.१९९० को मुलुकी ऐनलाई लिईन्छ । जुन नेपालको पहिलो कानूनको मान्यता बोकेको ऐन हो । यसमा महिला हक अधिकारका केही सीमित व्यवस्था गरिएको पाईन्छ । यस्तै पहिलो संविधानको रूपमा नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ मा सीमित रूपमा आधारभूत मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरी लागू भएको थियो । त्यसपछि जारी भएका वैयक्तिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी ऐन, २००६, नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ जस्ता महत्वपूर्ण कानूनद्वारा महिलाका केही अधिकारहरूको व्यवस्था गर्ने प्रयास भएको थियो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ र नेपालको संविधान २०१९ मा लिङ्गको आधारमा भेदभाव गर्न नपाउने प्रावधान राखियो ।

मुलुकी ऐन २०२० मा बालविवाह, वहुविवाह, अनमेल विवाह जस्ता प्रथालाई रोक लगाई महिलाको सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकारको व्यवस्था गरियो । यस्तै २०३३ सालमा मुलुकी ऐनलाई छैठौँ संशोधन गरी ३५ बर्ष उमेर पुगेकी अविवाहिता छोरीले छोरा सरह अंश पाउने व्यवस्था गरियो भने पटक पटकको संशोधनले महिलाको हक अधिकारको सुनिश्चितता गर्दै एघारौँ संशोधनले २०५८ सालमा छोरीले पनि छोरा सरह जन्मने

बित्तिकै अंश पाउने गरी समान अधिकारको व्यवस्था गरियो । साथै विभेदकारी कानूनी व्यवस्थाको संशोधन गर्ने क्रममा मुलुकी ऐनलाई बाह्रौं पटक संशोधन गर्दै महिला र पुरुष बीचको भेदभावजन्य व्यवस्था अन्त्य गरी समानताको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरियो ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ जारी भएपछि लिङ्गको आधारमा कसैलाई पनि भेदभाव गर्न नपाईने, महिलाका लागि विशेष व्यवस्था गर्न सकिने गरी महिलाको अधिकार सुनिश्चित गरियो । आठौं योजनाबाट लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरणको नीति अवलम्बन गर्दै महिलाका लागि छुट्टै मन्त्रालयको गठन गर्ने व्यवस्था भयो । यस्तै महिलाको विषय समावेश भएका नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ तथा ड्रान्स बार एण्ड क्याबिन रेष्टुरेण्टको बारेमा जारी भएको निर्देशिका जस्ता कानूनको तर्जुमा गर्नुका साथै लैङ्गिक समानता कायम गर्न केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०६३ ले समानताको विषयलाई जोड दियो । २०६३ सालको नेपालको अन्तरिम संविधानले पनि मौलिक हक अन्तर्गत महिलाको विषय समावेश गरेको पाईन्छ । साथै घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ जारी गरी घरेलु हिंसा कार्यलाई कसूरको रूपमा राखी सो कार्य गर्नेलाई दण्डीत गर्ने व्यवस्था भयो र यो ऐन कार्यान्वयन गर्नका लागि घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) नियमावली, २०६७ पनि जारी भयो । यसका अतिरिक्त घरेलु र लैङ्गिक हिंसाबाट पीडितका लागि आर्थिक सहयोग र उद्धार गर्न सरकारले लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष सञ्चालन गर्न लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष सञ्चालन नियमावली, २०६७ तर्जुमा समेत गरिसकेको छ ।

यसैक्रममा नेपाल भारत लगायत दक्षिण एसियाका मुलुकहरूमा महिला विरुद्ध हुने हिंसामा एसिड खन्याउने जस्ता जघन्य अपराधमा कानूनी कारवाही गर्ने पर्याप्त कानूनको अभाव र क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्थाको अभावले गर्दा महिलाहरू पीडित हुन पुगेको हुँदा यस्ता अमानवीय र क्रूर कामलाई रोक्न र पीडित महिलालाई औषधि उपचार, संरक्षणका लागि राज्यको तर्फबाट पुनर्स्थापनाको व्यवस्थाका साथै उचित क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गरी घरेलु हिंसाको अपराध गर्नेलाई उचित र पर्याप्त सजायको व्यवस्था सहितको कानून निर्माण गर्नु पर्ने माग सहितको अधिवक्ता ज्योती पौडेल वि. नेपाल सरकार भएको रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतबाट महिला माथि एसिड खन्याएर गरिने हिंसा लगायतका कार्य घरेलु हिंसाको परिभाषा भित्र नपरेको हुनाले घरेलु हिंसाको परिभाषा व्यापक गरी प्रभावकारी सजायको व्यवस्था गरी उक्त हिंसा सरकारवादी समेत बनाई अपराधको अनुसन्धान उपलब्ध भएसम्म महिला प्रहरीद्वारा गराउने कानूनी व्यवस्था लगायतका विविध पक्ष समावेश गरी कानून संशोधन गर्न र महिला पीडित भएको सबै प्रकारका मुद्दा खास गरी घरेलु हिंसा सम्बन्धी मुद्दामा अन्य मुद्दामा जस्तो साधारण अदालतबाट मुद्दा हेरिदा महिलाले न्याय पाए पनि लामो परिश्रम र ढिला गरी न्याय पाउने र सामान्य अदालतमा जाँदा Humiliate भएर न्याय प्राप्ती गर्ने अवस्था आउने हुनाले राज्यले महिला पीडित भएका सबै खाले फौजदारी मुद्दा र खास गरी घरेलु हिंसा सम्बन्धी मुद्दा मात्र हेर्ने छुट्टै अदालत गठन गर्न वाञ्छनिय भएकोले एउटा छुट्टै fast track court गठन गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ । सो fast track court गठन गर्न आवश्यक कानून, जनशक्ति, रकम एवं भौतिक पूर्वाधारका लागि अध्ययन गर्न महिला तथा बालबालिका मन्त्रालयको सह सचिव स्तरको प्रतिनिधीको संयोजकत्वमा सर्वोच्च अदालतको सह रजिष्टार, कानून मन्त्रालयको सह सचिव स्तरको प्रतिनिधी तथा महिला आयोगको प्रतिनिधि सदस्य भएको ४ सदस्यीय समिति गठन गरी सो समितिले अध्ययनको प्रतिवेदन नेपाल सरकार महिला तथा बालबालिका मन्त्रालय समक्ष पेश गर्ने र उक्त समितिले दिएको राय क्रमिक रूपमा नेपाल सरकारले लागू गर्दै जानु भनी सर्वोच्च अदालतले मिति २०६६।०४।२८ मा निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी गरिसकेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा घरेलु हिंसा अदालत

घरेलु हिंसाको विद्यमानता सबै मुलुक, जातजाति, वर्ग, समुदायमा देख्न पाईन्छ । देशको अवस्था अनुसार हिंसाका कारक तत्व र प्रकृति मात्र फरक हुन सक्छ तर पनि कुनै न कुनै रूपमा घरेलु हिंसा सबै क्षेत्रमा घटिरहेको पाईन्छ । घरेलु हिंसाको समस्यालाई सम्बोधन गर्ने उपायको सम्बन्धमा अमेरिका लगायत धेरै देशहरूमा छुट्टै विशिष्टीकृत घरेलु हिंसा अदालतको स्थापना गर्ने प्रचलन छ ।

घरेलु हिंसा अदालतका जन्मदाताका रूपमा न्यूयोर्क राज्यलाई लिन सकिन्छ । अमेरिकामा सन् १९९० पछि मात्र छुट्टै विशिष्टीकृत घरेलु हिंसा अदालत स्थापनाको प्रक्रिया शुरु भएको हो । सन् १९९६ मा ब्रुकलिन घरेलु हिंसा अदालत स्थापना भयो । हाल अमेरिकामा घरेलु हिंसाको मुद्दा हेर्ने ३०० वटा अदालतहरू छन् । क्यानाडामा पनि सन् १९९० मा घरेलु हिंसा हेर्ने छुट्टै अदालतको स्थापना भएको हो । क्यानाडामा शुरुमा विपिनेग पारिवारीक हिंसा अदालतको स्थापना भएको थियो । यहाको 'के' अदालत (K court) मा घरेलु हिंसाका पीडितले प्रहरीलाई खबर गरेपछि मुद्दा फिर्ता लिन नपाउने व्यवस्था छ ।

अष्ट्रेलियामा सन् १९९७ मा पहिलो घरेलु हिंसा अदालतको स्थापना भएको थियो । यो पारिवारिक हिंसा सहयोग कार्यक्रमका रूपमा शुरु भएको थियो । घरेलु हिंसाका मुद्दाहरू राज्य र राजधानी क्षेत्र अदालत (State and Capital Territory Courts) गरी दुई प्रकारका अदालतबाट हेरिन्छ । स्थानिय स्तरमा घरेलु हिंसा मुद्दाहरू मजिस्ट्रेट अदालतले हेर्ने गरिन्छ । बेलायतमा कार्डिफ अदालतले घरेलु हिंसाका मुद्दाहरू Fast Tracks System बाट हेरिन्छ भने लिड्समा घरेलु हिंसाका मुद्दाहरू मात्र हेर्ने छुट्टै घरेलु हिंसा अदालत स्थापना भएको छ । लण्डनको मजिस्ट्रेट अदालतको इजलास घरेलु हिंसा हेर्नका लागि प्रत्येक बिहबार बस्छ र यस्ता मुद्दालाई हरियो स्टिकर लगाएर छुट्टै पहिचान दिइन्छ ।

फिलिपिन्समा घरेलु हिंसा मुद्दा हेर्ने छुट्टै अदालत नभए पनि १९९७ मा पारिवारिक अदालत स्थापना भएको पाइन्छ । यहाँको प्रत्येक प्रान्तमा पारिवारिक अदालत स्थापना गर्ने व्यवस्था पनि छ । यदि कुनै ठाउँमा पारिवारिक अदालत तोकिएको नभएमा अपराध घटेको इलाकाको Regional Trial Court ले हेर्ने गरिन्छ । भारतमा पनि घरेलु हिंसा मुद्दा हेर्ने छुट्टै अदालत स्थापना भएको पाईदैन तर घरेलु हिंसा ऐन अनुसार जुडिसियल मजिस्ट्रेट अदालत अथवा मेट्रोपोलिटन मजिस्ट्रेटलाई घरेलु हिंसा सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार तोकिएको छ ।

निष्कर्ष

फास्ट ट्रयाक कोर्टको उद्देश्य न्यायिक काम कारवाहीमा हुने ढिलासुस्तीको अन्त्य गरी न्याय सम्पादनलाई छिटोछरितो ढङ्गले व्यवस्थापन गर्ने, फैसला दिने समय सिमा तोक्ने र विशेष प्रक्रिया अवलम्बन गरी न्याय प्रदान गर्ने कार्यलाई सहज र सरल बनाउनु हो । विलम्बले न्यायलाई पराजित गर्छ भन्ने मान्यता अनुसार ढिलो न्याय दिनु न्याय नदिनु सरह हो भन्ने कानुनी सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको अवस्था छ । भारतमा S.Ram Krishna Vs Rami Reddy, AIR 2008 SC 2066 मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले छिटोछरितो कारवाही गराई पाउनु व्यक्तिको मौलिक अधिकार हो भनी व्याख्या गरेको छ ।

यसर्थ महिलाका मुद्दा जटिल र संवेदनशील हुने हुनाले हिंसा पीडित महिलालाई उचित कानुनी उपचार र न्याय प्रदान गर्न न्याय प्रणालीमा आमूल सुधार आवश्यक हुन्छ । यस्तै फास्ट ट्रयाक कोर्टले पीडित महिलालाई उचित र सर्वसुलभ न्याय दिने सम्बन्धमा सहयोग पुऱ्याउने आशा गर्न सकिन्छ, जुन लैंगिक विभेद समाप्त गर्ने यात्राका लागि सकारात्मक पाइलाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- कान्तिपुर दैनिक, २०६७ कार्तिक २५ गते पृष्ठ ४ ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ।
- मुलुकी ऐन, २०२० ।
- अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूको संगालो, महिला कानून र विकास मञ्च, २०६७ ।
- महिला अधिकार सम्बन्धी केही राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको संगालो कानून तथा न्याय मन्त्रालय, २०६६ ।
- संयुक्त राष्ट्र संघ सुरक्षा परिषदबाट पारित प्रस्ताव नं. १३२५, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, २०६५ ।
- संयुक्त राष्ट्र संघ सुरक्षा परिषदबाट पारित प्रस्ताव नं. १८२०, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, २०६६ ।
- नेपालमा घरेलु हिंसा अदालतको आवश्यकता सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन मस्यौदा, २०६७ ।
- www.usdoj.gov/ovw/index.
- Specialization of domestic violence case management in the courts: A national survey, national institute of justice.
- Laura Rodwell and Nadine Smith, An evolution of the NSW domestic violence intervention court model, NSW Bureau of crime statistics and research, 2008.
- The protection of women from domestic violence act, 2005 (India).

नेपालमा बढ्दो महिला बेचबिखन र यसको समाधान

✍ दिपा आचार्य

नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा चेलीबेटी बेचबिखन गम्भीर समस्याको रूपमा रहेको छ । यहाँको अधिकांश भू-भाग ग्रामिण भू-भागले ओगटेको छ । यहाँका अधिकांश मानिसहरू गरिबी अशिक्षाको चपेटामा परेका छन् । मानिसहरू आफ्नो बेरोजगारी र अर्थिक स्थितिलाई सुधार्ने उद्देश्यले हरेक वर्ष गाउँबाट शहरतिर आउने गर्दछन् । यसैक्रममा गाउँका सोभा बालिकाहरू र गरीब महिलाहरूलाई बिदेश घुमाउने सपना, मिठो खाने राम्रो लगाउने चाहना, आरामदायी जीवन बिताउने रहर, विवाहको भुटो प्रलोभन र रोजगारीको आश्वासन दिलाएर ललाई फकाई, भुक्यानमा पारी नेपाली चेलीहरूलाई भारत लगायत विश्वका साउदी अरब, सिंगापुर, अमेरिका, हङकङ, कुवेत जस्ता देशहरूमा बेचिन्छन् । जहाँ उनीहरूको शरिरमाथी कुनै अधिकार हुँदैन किन्नेको इशारामा चलुपर्ने बाध्यता हुन्छ ।

नेपाली समाजमा चेलीबेटी बेचबिखन राष्ट्रिय समस्या बनेको छ । जसले हाम्रो समाज, राष्ट्र र स्वयम् हामीलाई समेत नराम्रो असर पारिरहेको छ । बेचिएका चेलीहरू मानसिक र शारीरिक शोषणबाट ग्रस्त हुनुका साथै एड्स जस्तो प्राणघातक रोगको शिकार भई स्वदेश फर्कन र मृत्युलाई पर्खन बाध्य भएका छन् । उनीहरू समाज र घरपरिवार बहिस्कार हुनुको साथै समाजमा घृणित र कलंकित भएका छन् । जसले दिन प्रतिदिन विश्वव्यापी रूपमा खतरा र समस्या बढाइरहेको छ ।

मिति २०६७।११।१० को कान्तिपुर दैनिकमा "बाबु बाटै बेचिइन् चेली" (शिर्षक) समाचार प्रति मेरो ध्यान केन्द्रित भयो । जन्मदिने अभिभावक स्वयम्ले आफ्नै सन्तानलाई बेच्न सक्लान् ? हामी सहजै अनुमान गर्न सक्दछौं प्राय सक्दैनन् तर सिन्धुपाल्चोकका एक निर्दयी बाबुले जागिर लगाईदिने बहानामा छोरी बेचेका छन् । पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका यस्ता घटनाहरू प्रतिनिधि घटना मात्र हुन् जुन बेचिएका चेलीहरू केही समय पश्चात भागेर घर फर्कीएपछि मात्रै घटनाको रहस्य खुलेका हुन्छन् । कतिपय ठाउँहरूमा आफ्नै आमा, बाबु, दाजु, भाइ, श्रीमान, काका, मामा, फूपाजू, भिनाजू, जेठाजु, देवर जस्ता नातेदारहरू द्वारा समेत आफ्नै दिदि, बहिनी, छोरी, श्रीमतिहरू लाई बेच्ने गरेको पाईन्छ। कतिपय महिलाहरूको आफ्नै कमजोरी जस्तै:- प्रेम जालमा फस्नु, विवाहको सपना देख्नु, विदेश घुम्ने रहर गर्नु, रोजगारीको आशा गर्नु, आफू सरहका साथी भाईहरूको जीवन शैलीमा परिवर्तन देख्नु आदि जस्ता विभिन्न प्रलोभनमा परेर सजिलै कसैको विश्वास गर्नु चेलीबेटी बेचबिखनको मुख्य कारण बनेको छ । नेपाली चेली जानेर वा नजानेर परिवारिक तथा आर्थिक बोझ कम गर्ने उद्देश्यले विदेशीने गरेका छन् । आफ्नो देशमा रोजगारीको अवसर नदेख्नु आर्थिक स्थिती न्यून हुनु, आफू सरहका संगीहरूको जीवन शैली उच्चस्तरको देख्नु जस्ता कारणहरूले गर्दा विदेशीन बाध्य भइरहेका छन् । जहाँ उनीहरूले नचाहँदा नचाहँदै नारकीय जीवन बिताइरहनु परेको अवस्था छ । आर्थिक एवं पारिवारिक कारणले गर्दा पनि महिलाहरू स्वयम् आफूखुशी देह ब्यापारमा लागेका छन् । हाम्रो समाजमा ब्याप्त कुरिती, कुसंस्कार, अन्धविश्वास र रुढीवादी प्रचलनले गर्दा पनि चेलीबेटी बेचबिखनलाई तीब्र रूपमा बढाएको पाइन्छ । यहाँ पुरुष र महिलामा भेदभाव गरिन्छ । छोरीहरूलाई बोझ सम्झी बालबिवाह गरिदिने, बिना

✍ कानूनी परामर्शदाता, राष्ट्रिय महिला आयोग ।

सोचबिचार बोझ पन्छाउने उद्देश्यले बिबाह गरिदिने, जस्ता कारणहरूले समेत चेलीबेटी बेचबिखनलाई बडावा दिइरहेको पाइन्छ ।

नेपाली चेलीहरू अन्य देशहरूको तुलनामा भारतमा बढी बेचिने समस्यालाई हृदयगम गरी नेपाल प्रहरीको विशेष पहलमा नेपालमा बिगत केही वर्षदेखी विभिन्न सामाजिक संघ संस्था तथा अन्य सरकारी तथा गैर सरकारी निकायको सहयोग र सहभागितामा चेलीबेटी बेचबिखन बिरुद्ध जनचेतना कार्यक्रमलाई योजनाबद्ध तरिकाले सञ्चालन गरिदै आएको छ । यसका साथै चेलिबेटी बेचबिखन रोक्ने नाममा दर्जनौ गैर सरकारी संघ संस्थाहरू खुलेका छन् । नेपाल प्रहरी तथा विभिन्न सामाजिक संघ संस्थाहरू यस समस्यालाई निराकरण गर्ने उद्देश्यले सक्रिय रहेको पाइन्छ । अन्य सरकारी संयन्त्रहरूपनि क्रियाशील छन् । जसको फलस्वरूप महिलाहरूको चेतनाको स्तरमा बृद्धि भएको छ । कतिपय चेलीहरूलाई उद्धार गर्न सफल पनि भएको छ तर पनि वर्षेनि बेचिने चेलीहरूको संख्यामा कुनै कमी आएको छैन । यस कुरालाई तल प्रस्तुत गरिएको तथ्यांकबाट समेत प्रस्ट पार्न सकिन्छ ।

नेपालमा महिला हिंसाको अवस्था

आर्थिक वर्ष	मानव बेचबिखन	बलात्कार	बलात्कारको उद्योग	गर्भपतन	बहुविवाह	बालविवाह	घरेलु हिंसा
०५३/०५४	११७	११२	३४	७४	१०१	५	३३७
०५४/०५५	१३०	१८१	३४	१०१	१३५	३	२२८
०५५/०५६	११०	१४१	१८	८१	९६	१	४३२
०५६/०५७	१२०	१८१	३३	८९	९६	५	७११
०५७/०५८	९२	१२२	३५	५५	७५	१	४४९
०५८/०५९	४०	१२३	२१	१४	५१	—	४१०
०५९/०६०	५५	१५७	१८	१५	६९	२	५६१
०६०/०६१	५६	१५४	१९	८	४४	३	९२२
०६१/०६२	७२	१८८	२५	११	६६	१	९३९
०६२/०६३	९७	१९५	३८	१४	६५	१	९३९
०६३/०६४	११२	३१७	७०	३	९४	७	११००
०६४/०६५	१२३	३०९	७३	१३	१२२	५	८८१
०६५/०६६	१३९	३९१	७५	१२	१७०	२	९६८
०६६/०६७	१६१	३७६	१०१	८	१४६	७	९८३

स्रोत : नेपाल प्रहरी, महिला तथा बालबालिका सेलबाट प्राप्त तथ्यांक

यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने नेपाली महिलाहरूमा आएको चेतनाको विकास र चेलीबेटी बेचबिखन निरुत्साहित गर्ने उद्देश्यले क्रियाशील यहाँका सरकारी एवं गैर सरकारी निकायहरूलाई माथ गर्ने गरी महिला बेचबिखनका दलालहरूले जालो फैलाइरहेका छन् । यसबाट बढी प्रभावित हुने भनेको ग्रामीण भेगका

महिलाहरू नै हुन । नेपालका मकवानपुर, नुवाकोट, धादिङ्ग, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रे लगायतका जिल्ला बढी मात्रामा महिला बेचबिखनबाट प्रभावित भएका छन् । न्यून आर्थिक स्थिती र पारिवारीक बोभलाई सुधार गरी सुखी जीवन बिताउने सपना बुन्दै सिमापारि पुगेका युवतीहरू कसरी बेचिन पुग्छन् भन्ने विषयमा बेचिने महिलाहरूलाई ज्ञान नभएतापनि यसमा संलग्न सरकारी तथा गैर सरकारी संथाहरूलाई यस विषयमा जानकारी हुने गरेको पाइन्छ । यसलाई निरुत्साहन गर्ने उद्देश्यले आवश्यक कदमहरूपनि चालिएका छन् तर प्रभावकारी र परिणाममुखी कदमहरू नभएको कारण महिला बेचबिखनको समस्यामा कमी नआएको कुरालाई हामी सबैले आत्मसाथ गर्नुपर्दछ । यसको साथ साथै यो समस्यामा कमी नआउनुमा धेरै हदसम्म हाम्रा चेलीहरूकै पनि कमजोरी देखिन आउँछ । सिमानामा सुरक्षाकर्मी सामाजिक कार्यकर्ता आदीले सोधपुछ गर्दा नभएको नाता जस्तै श्रीमान श्रीमती, दाजु बहिनी हौं भनी आफैले आफैलाई भुक्काउने काम हाम्रै चेलीहरूबाट हुँदै आएका छन् । यसो हुनुको प्रमुख कारक तत्व प्रलोभन र भुङ्गो आश्वासन नै हो । यसका साथै हाम्रो समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेद, अशिक्षा र गरीबीको कारण कतिपय नेपाली महिलाहरूले आफूमाथि जतिनै अन्याय अत्याचार भएपनि त्यसको प्रतिकार गर्न सकेका छैनन् ।

त्यसैले यस्ता समस्याबाट सुसुचित हुन र आफूमाथिको दमन र उत्पीडनको प्रतिकार गर्न सरकारी तथा गैर सरकारी तवरबाट प्रभावकारी र परिणाममुखी परामर्श तथा तालिमहरूको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । गरीबीको (आर्थिक बोभ कम गर्ने उद्देश्यले) कारणले अधिकांस चेलीहरू बिदेशीई रहेका छन् त्यसकारण उनीहरूलाई स्थानीय स्तरमा विभिन्न किसिमका सिपमूलक तालिम कार्यक्रमहरू प्रदान गरी स्वदेशमै आयआर्जन गर्न सक्ने बातावरण तयार गर्नु पर्दछ । सञ्चार माध्यमहरूबाट बढी भन्दा बढी मात्रामा कुन कुन अवस्थामा व्यक्ति बेचिन सक्छ र यस्ता समस्याहरूको निराकरण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा प्रचार प्रसार गर्नु पर्दछ । चेलिबेटी बेचबिखनमा संलग्न दलालहरूलाई कडा भन्दा कडा कानूनी कारबाही गर्नुपर्दछ र त्यसलाई बढी भन्दा बढी सञ्चार माध्यमहरूमा प्रसारण गर्नुपर्दछ । कारबाहीको क्रममा हामी कहाँ प्रहरी, सरकारी वकिल र पीडित बीचको समन्वयको अभाव छ । चेलिबेटी बेचबिखन संगठित अपराध भएकोले यसका मुख्य अपराधीहरू सीमा बाहिर बस्ने र अन्य दोस्रो व्यक्ति मार्फत आफ्नो अपराधको जालो फिजाउने गरिएको पाइन्छ । तसर्थ उनीहरूलाई कानूनी दायरामा ल्याउन प्रहरी इन्टपोल, सि. आई. डि. बीचको समन्वयको अत्यन्त खाँचो छ । चेलिबेटी बेचबिखन यस्तो गम्भिर अपराध हो जसबाट पीडित महिला सजिलै उम्किएर वा दलालको पन्जाबाट भागेर उसको बिरुद्ध उजुरी गर्न आउन सक्ने संभावना निकै न्यून देखिन्छ फेरी उजुरी गर्न आइहाले भनेपनि पीडित र पीडितका परिवारको सुरक्षाको प्रत्याभूति नहुने, लामो अदालती प्रकृया, ब्याप्त भष्ट्राचार, अदालत तथा प्रहरीमा पीडित प्रति गरिने ब्यवहार आदि कारणहरूले गर्दा उजुरी गर्न सफल हुने महिलाहरूमा न्याय पाउने आशा भन्दा हिनताबोध बढी हुन्छ । त्यसैले हामी सबै मिलेर समय सापेक्ष सुधार गर्ने तर्फ ध्यान दिनुपर्दछ । यो समस्या केवल पीडित महिलाको व्यक्तिगत नभई सामाजिक समस्या समेत भएकोले समाजका हरेक व्यक्ति यसप्रति जागरुक हुन जरूरी छ । यस प्रकारको समस्या समाधान गर्न सरकारको प्रयास मात्रै पर्याप्त नहुने भएकोले सबैपक्षबाट यसलाई गम्भिरतापूर्वक लिनु आवश्यक छ । जनस्तरबाट नै जागरुक भई प्रतिकार गर्न सकेमा यसको समाधान त्यति असहज भने छैन ।

नयाँ संविधानमा महिलाका मुद्दा, चुनौति र अनुभवहरू

मा. उषाकला राई

नेपाली जनताको अनवरत संघर्ष र बलिदानको परिणाम स्वरूप संविधानसभाको गठन भएको छ । संविधानसभामा ६०१ सभासदहरू मध्ये १९७ महिला सभासदहरू लगभग ३३% महिलाहरूको गरिमामय उपस्थिति विश्व संसदीय अभ्यासमा एउटा महत्वपूर्ण उदाहरणीय उपस्थिति हो । यो हामी सबैका लागि एउटा गौरवको विषय पनि हो । लोकतान्त्रिक, सामाजिक मुक्ति आन्दोलन र महिला मुक्ति आन्दोलनहरूको उपलब्धीको रूपमा पनि यसलाई लिन सकिन्छ ।

यी महत्वपूर्ण विषयहरूलाई हृदयङ्गम गरी संविधानसभामा सम्पूर्ण महिला सभासदहरूको एकता र पहलका कारण महिला सभासद् समूह (ककस) पनि संविधानसभाको एउटा महत्वपूर्ण अंगको रूपमा गठन गरियो । जसका मार्फत महिलामाथि भएका सबै प्रकारका विभेद शोषण र हिंसाको पहिचान गरियो र नयाँ संविधानका लागि महिलाका मुद्दाहरू तय गरियो र नयाँ संविधानका विषयगत समितिहरू मार्फत स्वयं महिला मा. सभासदहरूको पहल र संघर्ष मार्फत आज नयाँ संविधानका लागि ती अधिकारहरू प्रस्तावित भईसकेका छन् । खास गरेर महिलाका प्रमुख सवाल र अधिकारहरू महिलाका मौलिक हकका रूपमा उठेका छन् । जस्तै :

१. वशको अधिकार
२. समान सम्पत्तिको अधिकार
३. समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा महिलालाई राज्यको हरेक संरचनामा सहभागि बन्न पाउने अधिकार
४. शिक्षा स्वास्थ्यमा विशेष अधिकार सकारात्मक विभेदको रूपमा आएका छन् ।

अन्तरिम संविधान, २०६३ मा व्यवस्था भईसकेका अधिकारहरू जसलाई पनि नयाँ संविधानमा मौलिक हकका रूपमा प्रस्तावित भएका छन् । ती अधिकारहरूमा :-

१. महिलालाई महिला भएकै कारणले कुनैपनि प्रकारको विभेद गर्न नपाईने
२. महिलामाथि कुनै पनि प्रकारको हिंसा (शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, प्रथा, परम्परा, संस्कार, सस्कृति, चलन, प्रचलन वा कुनै पनि नाममा) विरुद्धको अधिकार,
३. महिलालाई प्रजनन र प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकार हुने जस्ता छन् ।

यी बाहेक महिला ककसले उठाएका महिलाका थप अधिकारहरूमा

१. मातृत्वको अधिकार,
२. वैवाहिक अवस्थाका कारणले भेदभाव गर्न नपाईने,

संयोजक, महिला सभासद् समूह (ककस), संविधानसभा ।

३. बहुपति, बहुपत्नी एकैसाथ, एकै समयमा राख्न नहुने,
४. नागरिकता प्राप्तिमा वा समाप्तिमा समान अधिकारको व्यवस्था,
५. पहिचानको अधिकार,
६. आत्मनिर्णयको अधिकार
७. सशक्तीकरणको विषय र अधिकार,
८. मानव बेचबिखन विरुद्धको अधिकार,
९. महिलाका सम्पूर्ण मानव अधिकारहरूको संरक्षण,
१०. प्राकृतिक स्रोत, साधनमा महिलाको अग्राधिकार,
११. घरेलु श्रमको सम्मान र राष्ट्रिय आयमा मूल्याङ्कन,
१२. दाम्पत्य जीवनमा महिलाको समान अधिकार,
१३. समान मूल्यको कामका लागि समान ज्याला,
१४. बालवच्चाको रेखदेख र पालनपोषणमा आमा र बाबुको समान अधिकार र समान दायित्व,
१५. राष्ट्राध्यक्ष, सरकार प्रमुख र सभामुख मध्ये एक महिला हुनुपर्ने र यी पदहरूका प्रमुख र उपप्रमुख एउटै लिङ्गको हुन नहुने,
१६. राष्ट्रिय महिला आयोग संवैधानिक हुनुपर्ने इत्यादि ।

यी माथि उल्लेखित महिला ककसले पहिचान गरी उठाईएका महिलाका अधिकारहरू मध्ये कतिपय विषयहरू संविधानका विभिन्न शिर्षकहरूमा सम्बोधन भईसकेका छन् भने कतिपय अझै सम्बोधन हुन बाँकी रहेका छन् । यी सबै अधिकारहरू नयाँ संविधानमा सुनिश्चित गर्न हामी आज लागिपरेका छौं । यसरी सरसर्ती हेर्दा महिलाका अधिकारका सवालमा पर्याप्त अधिकारहरू उठिसकेको देखिन्छ । तर बनेका कानूनहरूको कार्यान्वयन हुन नसक्नु आजको चुनौतिको अगाडि महिलाका यी सबै अधिकारहरू सुनिश्चित गरी लिपिबद्ध गर्नु अर्को चुनौति हाम्रो अगाडि छ । बास्तवमा भन्नुपर्दा पितृसत्तावादी मूल्य र मान्यतालाई विस्थापित गर्दै समानताको सत्ता स्थापनार्थ यी सबै प्रयासहरू भैरहेका छन् । लिखित कानूनको विकाससंगै पुरुषको लागि सत्ता र भत्ता, र महिलाका निम्ति मात्र 'दासता' लेख्दै र वकालत हुँदै आएको हाम्रो कानूनहरूको रूपरेखा नै परिवर्तन हुन गईरहेको यो एउटा ऐतिहासिक घडी पनि हो । हामी जब नयाँ संविधानमा महिलाका यी प्रमुख सवालहरूमा बहस र छलफलमा थियौं त्यो घडी समय र पलहरू सम्फन लायक छन् । जुन कुरा भागिदार माननीय सदस्यहरूको मानसपटलमा सदा ताजा रहने छ भन्ने मलाई लाग्दछ । यसै सन्दर्भमा महिलाको अधिकारको सवालमा म रहेको विषयगत समिति मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति अन्तरगत छलफल भएका महिलाका प्रमुख तीन सवालहरूको विषयमा मेरो अनुभव यहाँ उठाउन जमर्को गरेको छु । ती प्रमुख तीन सवालहरू भनेको (१) महिलाको वंशको अधिकार (२) नागरिकता र (३) समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा महिलालाई राज्यका हरेक संरचनामा सहभागी बन्न पाउने अधिकार हुन् ।

(१) वंशको अधिकार

वंशको अधिकार के हो ? यो कस्तो प्रकारको अधिकार हो ? यसको परिभाषा के हो ? मान्छेहरू अनभिज्ञ थिए र आज पनि छन् । खास गरेर संविधान सभामै यो एउटा नौलो विषय थियो । धेरै सभासद पुरुषहरूमात्र हैनन् स्वयं महिला सभासदहरू पनि यो विषयमा अनभिज्ञ थिए । आजपनि महिलाको वंशको

अधिकार कस्तो अधिकार हो ? भन्ने विषयमा मुख्य दलका ठूला नेताहरू समेत अनभिज्ञ रहेको अनुभूति वहाँहरूले गरेको नागरिकता सम्बन्धि निर्णयले प्रस्ट्याइरहेको छ । बास्तवमा भन्नुपर्दा वंशको अधिकार भनेको महिलाको रगतको स्वामित्वको अधिकार हो । जुन कुरा महिलाको आफ्नो सन्तान प्रति आफ्नो पहिचानको अधिकार र आफू स्वयं आफूलाई जन्म दिने आमाबाबुको सन्तान भएको पहिचानको अधिकार हो । यो महत्वपूर्ण विषयमा हिजोसम्म हामी ओभरेलमा परिरहेका थियौं । महिलाका धेरै अधिकारका कुरा गर्दागर्दै पनि सारांश रूपमा फरक भइरहेको थियो । त्यसै कारणले मलाई लाग्दछ कि महिला आन्दोलन पूर्णतामा कहिल्यै उठ्न सकेन । महिलाका अधिकारका निम्ति उरालिएका स्वरहरूले सफलता र परिणाममा कहिल्यै चुम्न सकेन । अन्तरिम संविधान, २०६३ ले आमाको नामबाट नागरिकताको व्यवस्था गरेतापनि त्यो कार्यान्वयन हुन सकेन । छोरीले समान सम्पत्तिको अधिकार प्राप्त गर्ने कानून बनेतापनि त्यो कार्यान्वयन हुन सकेन । अन्तरिम संविधान, २०६३ ले भनेका महिलालाई महिला भएकै कारणले कुनैपनि प्रकारको विभेद नगरिने र महिलामाथि कुनैपनि प्रकारको शारीरिक मानसिक वा यौनजन्य हिंसा नगरिने भनिएतापनि महिलामाथि विभेद र हिंसा कहिल्यैपनि रोकिएन । किन यस्तो भयो ? यसको प्रमुख जड के हो ? यो विषय सबैको लागि सोचनीय छ । नयाँ संविधानमा महिलाका मुद्दाहरू केलाउने सन्दर्भमा यी सबै विषयहरू विश्लेषण हुन अत्यावश्यक थिए । यसै सन्दर्भमा महिला ककसको महिला अधिकार अध्ययन सुभाव उपसमिति र मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति अन्तर्गतको लैंगिक उप समितिमा संविधानसभामा सर्वप्रथम "महिलाको वंशको अधिकार" प्रस्तावित भएका थिए । यी दुवै उपसमितिमा संयोजकको हैसियतले "महिलाको वंशको अधिकार" मैले प्रस्ताव राखेको थिएँ । यस प्रस्तावलाई मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति अन्तर्गतको लैंगिक उपसमितिले पारित गरेर मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिमा छलफलको लागि सुभावको रूपमा पठाइयो । यसैगरी महिला ककसद्वारा यस प्रस्तावलाई पारित गरेर सम्बन्धित क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने मौलिक अधिकार समितिमा सुभावको रूपमा पठाइयो । महिलाको वंशको अधिकार बास्तवमा के हो ? यस विषयमा समितिमा व्यापक छलफल भएको र सबै समितिका मा.सदस्यहरू, दलहरूका महत्वपूर्ण पुरुष नेताहरूले पनि यो विषय गहनताका साथ लिनु भएको कुरा भने नयाँ संविधान लेखन प्रकृत्यामा महिला अधिकार लागि पुरुष सभासदहरूको सहयोग नै हो भन्ने मलाई लाग्दछ । वंशको अधिकार के हो ? सबैले सोधेका थिए । म आफैँ यसको प्रस्तावक भएकोले पुष्टि गर्न मलाई खुब जाँगर चल्थ्यो ।

वंशको अधिकार भनेको महिलाको रगतको अधिकार, पहिचानको अधिकार हो । आमाले आफ्नो सन्तानलाई मेरो हो भन्न पाउने अधिकार हो । हामी आफैँ आमा र बाबु दुवैका समान सन्तान हौं भन्न पाउने अधिकार हो । यतिले मात्र परिभाषा पुगेको आभाष भएन । मा.सदस्यहरू अझै अन्याय हुनुहुन्थ्यो । त्यसपछि भने "मान्छेको बास्तविक उत्पत्ति" को विषयमा रहस्योद्घाटन गर्न म बाध्य भएको थिएँ । मान्छे कसरी जन्मन्छ ? मान्छेको उत्पत्ति आमाबाट २३ वटा क्रोमोजोम र बाबुबाट २३ वटा क्रोमोजोम गरी ४६ वटा (२३ जोडी) क्रोमोजोमबाट शुरू हुन्छ । आमाको ओभम (२३ क्रोमोजोम) र बाबुको शुक्रकिट (२३ क्रोमोजोम) को युग्मजोडी नै भ्रुण (Zygote) हो जसको विकास आमाको पेटमा हुन्छ र मान्छे जन्मन्छ । त्यसकारण आमा आधा हो बाबु आधा हो । तपाँई पूर्ण हुनमा आधा वंश आमा र आधा वंश बाबु भएकोले सन्तानको वंशज आमा र बाबु दुवैको हो । आमाको अस्तित्व शून्य गरेर सन्तान बाबुको मात्र हो भन्ने कुरा अवैज्ञानिक छ । जसका कारणले आमामाथि अन्याय भएको छ भन्ने तर्क जब मैले निकै कडा ढंगले समितिमा राखें । सायद त्यसपछि भने विद्वान पुरुषहरू सहमत हुनुभयो र एक किसिमको ठट्ट्याली छेडछाड र ब्यङ्गबाण ममाथि हुनेपनि गन्यो ।

२३ जोडी क्रोमोजोम र महिलाको वंशको अधिकारको उदाहरण दिंदै मलाई अंकित गरेर आफूहरू महिलाको समान अधिकारको पक्षमा रहेको वहाँहरूको बनाई ठाउँ ठाउँमा सुन्न पाउँदा मलाई यसले प्रोत्साहन नै दिन्थ्यो । यो विषयमा अन्त्यमा हाम्रा समितिका सभापति लगायत सबै सदस्यहरू सहमत हुनुभयो र अन्त्यमा महिलाको वंशको अधिकार महिलाको मौलिक हकमा एक नम्बर मै प्रस्तावित भयो । यो विषयलाई मेरो जीवनको एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धिको रूपमा लिएको छु ।

महिलाको वंशको अधिकारको व्यापक अर्थ र परिभाषा छ । महिलाको सारभूत समानता, मानव अधिकार र सामाजिक रूपान्तरणसंग यो सम्बन्धित छ । यसको महत्व महिलाका अधिकार प्रत्याभूत गर्नेमात्र होइन सिंगो आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक सम्बन्धको नयाँ ढंगले परिभाषा र विकास गर्न मार्गदर्शन गर्नेछ । जसको आधारमा समावेशी समानुपातिक, सभ्य समाज र समुन्नत विकसित नेपालको परिकल्पना गर्न सकिन्छ ।

(२) नागरिकता

मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने अर्को महत्वपूर्ण विषय "नागरिकता" थियो । यो विषयमा समितिले छलफलको लागि निकै समय खर्च गरेको थियो । "नागरिकता" बास्तवमा के हो ?

- व्यक्तिको परिचयपत्र जसले सम्बन्धित मुलुकको नागरिक हो भन्ने कुरा प्रष्ट पार्दछ ।
- जसले नागरिक र राज्यको सम्बन्ध स्पष्ट पार्दछ ।
- जसले नागरिकको पहिचान र राष्ट्रियता परिभाषित गर्दछ ।
- जसले नागरिकको राजनीतिक अधिकार सृजना गर्दछ ।

नागरिक र नागरिकता एक अर्का अन्योन्याश्रीत छन् । तर मुलुकभित्रका नागरिक र बाहिरबाट बिबाह गरेर आउने नागरिकलाई नेपाली नागरिक कसरी बनाउने, कस्तो प्रावधान राख्ने भन्ने विषयमा नै छलफल नागरिकताको सवालमा केन्द्रित हुन्थ्यो । नेपाल राष्ट्रभित्रका नागरिकहरू पुरुष वा महिला समान राष्ट्रियताका हिस्सेदार हुन् । विवाह गरेर आउने वा ल्याईने विदेशी नागरिक पुरुष वा महिलालाई नेपाली नागरिकता दिने प्रावधान समान हुनुपर्दछ । नेपाली महिला वा पुरुषले विदेशी महिला वा पुरुषसंग विवाह गरेर नेपालमा बस्न चाहेमा विदेशी नागरिकलाई अंगिकृत नागरिकता दिन सकिने तर विदेशी नागरिकले १५ वर्ष नेपालमा स्थायी बसोबास गरेको हुनुपर्ने प्रावधान मौलिक अधिकार समितिले प्रस्ताव गरेको थियो । वंशजको आधारमा नेपाली बाबु र नेपाली आमा हुनुपर्ने, नेपाली आमाका सन्तान, बाबुको पहिचान नभएको खण्डमा अंगिकृत हुनुपर्ने जस्ता प्रावधान समितिको प्रस्तावको रूपमा थियो । खास गरेर उच्चस्तरीय राजनीतिक संयन्त्र र २९ दलको अनुमोदन (सुभाषसहित) पश्चात भने नागरिकता विषय विवाद र विभेद बोकेर संवैधानिक समितिमा पुगेको छ । नागरिकता - राष्ट्रियता हो, पहिचान र समानता हो । महिलालाई नागरिकतामा नै विभेद गरेर ऐतिहासिक रूपमा महिलाको जति नै अधिकारको कुरा गरे पनि फेरी विभेदको थालनी गर्न नहुने कुरा छलफलको क्रममा धेरै उठेका थिए । नागरिकतामा समानता हुनुपर्छ भन्ने कुरा बहुमतले समितिमा पास गर्‍यो । नागरिकतामा समानताको आधारमा मस्यौदा प्रस्तावित भएतापनि नेपाली आमाका सन्तान बलात्कार र हिंसाबाट प्रभावित भएर जन्मिएका वा कुनैपनि कारणले बाबुको ठेगाना नभएको खण्डमा सन्तान अंगिकृत बन्ने प्रावधानमा मेरो आपत्ति थियो ।

महिलालाई समानताको अधिकारलेमात्र नपुग्ने भनाई मेरो थियो र छ । आमा जैविकीय रूपले सन्तानको सृष्टिगर्ने मान्छे भएकोले आमाले यो सन्तान मेरो हो भन्न पाउने नै आमाको रगतको जैविकीय प्रथम अधिकार हो । यो मेरो मूल्य र मान्यता हो । भनिन्छ आमा संघै सत्य हो बाबु विश्वास, बाबुको पहिचान गर्ने अधिकार आमाको मात्र हो । सन्तानलाई तिम्रो बाबु यो हो भनेर आमाले मात्र देखाउन सक्दछ । यो सत्यलाई सबैले सजिलै स्वीकार गर्नुपर्दछ । हामीले यस विषयमा म लगायत अरु मा.सदस्यहरूले मिलेर समितिमा फरक मत पनि दर्ता गर्नुपर्ने । तर आज उच्च राजनीतिक संयन्त्रले हाम्रो मुद्दालाई संवोधन गर्ने क्रममा नेपाली आमाबाट जन्म भई नेपालमा बसोबास गरेको तर बाबुको पहिचान हुन नसकेको सन्तानलाई आमाको वंशजको आधारले नागरिकता दिने तर बाबु विदेशी भन्ने थाहा लागेमा वंशजबाट खोसेर अंगीकृत बनाईदिने भन्ने निर्णय अत्यन्त पिडादायक छ । अव हाम्रा अगाडि थुप्रै प्रश्न जन्मिएका छन् । कि वैदेशिक रोजगारमा गएका महिलाहरू यौन हिंसामा परेका महिलाका सन्तानलाई हामी के गर्छौं ? स्वदेशमै बाबुले छाडेका आमासंग सम्बन्ध विच्छेद गरेका, पिडा र कष्टका साथ आमाले हुर्काएका सन्तानहरूलाई हामी के भन्छौं ? के गर्छौं ? ती सन्तानहरू जो समाज, परिवार र राष्ट्रले लत्याएकाहरूको लागि नयाँ संविधान के बोल्दछ ? नागरिकता यदि महिलाको लागि विभेद हो भने पनि यसको असर पुरुषहरूलाई पनि पर्नेछ । हिंसा पिडित आमाका सन्तान छोरीमात्र होइन थुप्रै छोराहरू पनि छन् । ती छोराहरूलाई अर्ध नागरिक बनाउने राज्यको चेष्टाले मुलुकलाई निकाश दिन सक्दैन । यसले अर्को चुनौती र समस्या यो मुलुकमा जन्माउने कुरा अवश्यभावी छ । यसको सबैले ख्याल गर्ने गरौं । विशेष नेता र दलहरूले ख्याल गरौं ।

(३) समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा महिलालाई राज्यका हरेक संरचनामा सहभागी बन्न पाउने अधिकार

नयाँ संविधान बनाउने सन्दर्भमा महिलाको सहभागिताको मुद्दा पनि एक महत्वपूर्ण मुद्दा थियो । राज्यको शासकीय स्वरूप र संरचनामा नीति निर्माण तहमा जबसम्म महिलाहरू समान सहभागितामा पुग्न सक्दैनन् तबसम्म महिलाहरूको समान अधिकार पूर्ण प्रत्याभूत भए भन्ने कुरा परिणाममा नहुने भएकोले यो महिलाको सहभागिताको मुद्दा संविधानसभामा नै एउटा महत्वपूर्ण मुद्दा थियो ।

यस विषयमा समितिमा धेरै चर्को बहस पनि भएका थिए । खासगरेर समितिले महिलाको ३३% को सहभागिता भनी कानून निर्माण गरी पहिलो चरणमा तयार पारेर प्रस्तुत गरेको थियो । यस विषयमा अन्तरिम व्यवस्थापिका संसदले महिलालाई राज्यका हरेक निकायमा ३३% को अधिकार दिनुपर्ने विशेष प्रस्ताव पारित गरेकोले सबैजसोको दिमागमा महिलालाई ३३% भए पुग्ने भन्ने नै थियो । तर म संयोजक रहेको लैंगिक उपसमितिले महिलालाई ३३% नभएर समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी बन्न पाउने अधिकार हुनुपर्दछ भन्ने पारित गरेका थियौं । यसैगरी महिला ककसले पनि यसै विषयलाई जोड दिइएको थियो । त्यसकारण समितिको ३३% को भन्ने पहिलो ड्राफ्ट निर्माणलाई म लगायत अरु मा.सदस्यहरूले आपत्ति जनायौं । महिलाको ३३% सहभागिता किन ? र किन समानुपातिक हुन सक्दैन भन्ने तर्कका पछाडि निकै ठूलो रहस्योद्घाटन भएको थियो । महिलाहरूलाई समानुपातिक भन्दा दलित, जनजाति, मधेशी, मुस्लिम लगायतको मुद्दा पनि सहभागिताको सवालमा समानुपातिक समावेशी भन्नेसंग गाँसिएकोले महिलालाई समानुपातिक भन्दा यी समुदायहरूलाई पनि समानुपातिक समावेशीको अधिकार दिनुपर्ने कुरा असम्भव छ भन्ने तर्क बीचबाट सुनियो । यी तर्कहरू कसरी हुन सक्छन् कि नयाँ संविधानको साभ्रा मान्यता नै समानुपातिक समावेशी सहभागिता हो भन्ने मलाई त्यसवखत लाग्यो र आज पनि यो मूल्य र मान्यता म राख्दछु ।

समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागिताको मुद्दा धेरै चोटी छलफल हुँदापनि पारित हुन नसकी अन्ततः समितिले आ-आफ्नो दलमा फर्काईदियो । त्यसपछि हामी समानुपातिक समावेशी सहभागिताका पक्षधरहरूको एउटै लड्ने ठाउँ रह्यो आ-आफ्नो पार्टी । यस विषयमा मेरो पार्टी नेकपा (एमाले) मा भरतमोहन अधिकारीको संयोजकत्वमा एक समिति बन्यो र सोही समितिमा मैले समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको बारेमा आफ्नो तर्क राखे र पार्टीभित्रका सो सिद्धान्तका पक्षधर विष्णु पौडेल लगायत धेरै सदस्यहरूले सो विषयमा वकालत गरेपछि अन्ततोगत्वा पार्टीमा सो विषय महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको हरेक संरचनामा सहभागि बन्न पाउने अधिकार हुनेभनी टुंगो लगायो । अन्य दलहरूले पनि सो विषयमा सकारात्मक दृष्टिकोण राखेपछि मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिले महिलाको समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यका हरेक संरचनामा सहभागि बन्न पाउने अधिकार सम्बन्धी प्रस्तावलाई महिलाको मौलिक हक अन्तर्गत तेश्रो नम्बर बुँदामा राखेर पास गर्‍यो ।

यसरी महिलाको वंशको अधिकार, नागरिकता र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा महिलालाई राज्यका हरेक संरचनामा सहभागी बन्न पाउने अधिकार ऐतिहासिक प्रस्तावका रूपमा अरु तमाम जनताका अधिकारहरू लगायत समितिबाट दफावार रूपमा पास गर्दाको क्षण नयाँ संविधान लेख्दाको दौरानमा मेरो अनुभूति र अनुभवहरूमा सबैभन्दा खुशीको क्षण थियो । जुन दिन ती क्षणहरू म कहिल्यै विर्सन सकिदैन । मेरा जीवनका यी महत्वपूर्ण अविष्मरणीय घटना र क्षणहरू हुन । यी अधिकारहरू मध्ये अहिले नागरिकताको विषयमात्र बढी विवादित बनेको छ । समानुपातिक समावेशीको मुद्दामापनि दलहरूले अन्तिम टुंगो लगाउन बाँकी नै छ । महिलाको वंशको अधिकारमात्र त्यस्तो अधिकार हो जहाँ कसैले काट्ने ठाउँ पाईरहेको छैन । यी कुराहरू नयाँ संविधान लेखिरहँदाका मेरा अनुभव र अनुभूतिहरूका एक अंशमात्र हुन । हामीले उठाएका यी बाहेकका अरु सबै अधिकारहरू त्यतिकै महत्वपूर्ण थिए र छन् । ती प्रत्येक विषयहरूमा लड्दाका क्षणहरूका अनुभव र अनुभूतिहरूका सबै विषयमा यहाँ चर्चा गर्न असमर्थ भएकोमा क्षमा प्रार्थी छु । म आशावादी छु यी सबै अधिकारहरू नयाँ संविधानमा सुरक्षित हुनेछन् तर यसका लागि हामी सबैको पहल र खबरदारी आवश्यक छ ।

अन्तरजातिय विवाहबारे एक चर्चा

✍ सविता सिंह (बन्दना)

नेपालमा जयस्थिति मल्ल राजाले आफ्नो पालादेखि समाजलाई ४ वर्ण ३६ जातमा बर्गिकरण गरेका थिए । ब्राम्हण, क्षेत्री, बैश्य र सुद्र राजा जयस्थिति मल्लले चौधौं शताब्दीमा काठमाडौं उपत्यकाका नेवार समाजको पुनर्संरचना गरे । भारतबाट निम्त्याइएको पाँच जना ब्राम्हण विशेषज्ञहरूको राय सल्लाह अनुसार नेवार समुदायलाई पेशा अर्थात् श्रमको विभाजनका आधारमा जातिय विभाजन गर्ने काम भए । ब्राम्हणलाई पञ्च गौण र पञ्च द्वाविट गरेर १० जातका नेवारलाई ३६ जात बनाएर १३ जातलाई तागाधारी जातमा, ज्यापुलाई ३२ जातमा, कुमाललाई ३२ जातमा, खसलाई ६४ जातमा, बाडावालाई ४ जातमा, पोडेलाई ४ जातमा, चर्मकार कटुवालाई ४ जातमा, उपजात कायम गरी पेशाको विभाजन गरिदिएका थिए । ब्राम्हणले पुजा पाठ गर्ने, क्षेत्रीले राजकाज चलाउने, चित्रकारले देवताको चित्र बनाउने, छिपाले कपडा रंग्याउने, भाटपखीले पटुवा रंग्याउने, मालीले फुल बेच्ने, खुशलले डोली बोक्ने, जोगीले मागिखाने, लोहकर्मीले ढुंगाको काम गर्ने, दैवज्ञ जोशीले लेख्ने, कुमालले माटाका भाँडा बनाउने, टाटीले कात्रो बनाएर बेच्ने, कसाईले राँगा काट्ने मासु बेच्ने, नाऊले कपाल काट्ने, कसुटले काँचको काम गर्ने, टमटाले तामाको काम गर्ने, बाँडाले सुनचाँदीको काम गर्ने, बज्रचार्य र गुभाजुले देवताको प्रतिमाको पुजा गर्ने, डुमले ढोलक बजाउने, कुशलले बाजा बजाउने, मालिले फुलवारी बनाउने, नकर्मीले फलामको काम गर्ने, पिछिनीले बालक जन्माउने साल काट्ने, संघटले कपडा धुने, टेपोजले पालुंगाको साग बेच्ने, सिकर्मीले काठको काम गर्ने, ग्वालाले गाई पाल्ने, उदासले ल्वासामा कोठी राखी व्यापार गर्ने, टटीले जनै बनाइ बेच्ने, किसानीले पूजामा बली फाल्ने, बैद्यले औषधी गर्ने, हल्वाईले रोटी पकाउने, शिवचार्यले शिवलिंगको पुजा गर्ने, राजलवटले ढाल तरवार भिरी राजसेवा गर्ने कामको विभाजन गरिएको थियो ।

पछि भारतको जातीय भेदभाव बढ्दो प्रभावले गर्दा जातीय भेदभाव बढेर पोडे, च्याये, कुसुले, कसाई जस्ता जातलाई कथित तल्लो जातको व्यवहार गर्न थालियो । जसलाई समाजमा दलित भन्ने गरिन्छ । पृथ्वी नारायण शाहले नेपालको भौगोलिक एकीकरण गरी नेपाललाई असली हिन्दूस्थान बनाउने क्रममा नेपाल चार जात ३६ वर्णको फुलवारी हो भने । एकसय चार (१०४) वर्षे जहानिया राणा शासनकालका प्रवर्द्धक जंगबहादुर राणाले वि.स. १९१० मा जारी गरेको मुलुकी ऐनद्वारा नेपालका आदिवासी जनजाति र मुसलमानलगायतका सबै जातजातिलाई चार वर्णको ढाँचामा जात विभाजन गरे ।

- १) तागाधारी वा द्विजवर्णमा उपाध्याय ब्राम्हण, पुर्वीया, कुमाई, राजपुत, जैसी, क्षेत्री,
- २) मतवालीमा नमासिने, मासिने ।
- ३) पानी नचल्ने, छोइछिटो हाल्न नपर्ने ।
- ४) पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्न पर्ने ।

चार वर्णको आधारमा जातको हैसियतको निर्धारण गरी उचनिच, छुवाछुत, भेदभाव गर्ने गरियो । यसरी राज्यले विभाजन गरेको अन्तरजातीहरूको बीचको विवाहलाई अन्तरजातीय विवाह भन्ने गरिन्छ । यसबारे विस्तृत चर्चा यहाँ गरिएको छ ।

राजा जयस्थिति मल्लले व्यवस्थापन गरेका जातीहरूबीचको विवाहलाई अन्तरजातीय विवाह भन्ने गरिन्छ । यसलाई दुई भागमा विभाजित गरेर हेर्न सकिन्छ । पानी चल्ने र नचल्नेबीचको विवाह र पानी चल्ने विचको अन्तरजातीय विवाह ।

पानी चल्नेबीचको विवाह : क्षेत्री, बाहुन र आदीवासी जनजातीहरूबीचको विवाह ।

पानी नचल्नेबीचको विवाह : क्षेत्री, बाहुन, आदिवासी जनजाती र दलितबीचको विवाह ।

यी दुई अन्तरजातीय विवाहमध्ये क्षेत्री, बाहुन, आदिवासी जनजाती र दलितबीचको अन्तरजातीय विवाहलाई राज्य एवं समाजले अस्विकार गर्दै आएको छ । तल्लो जातको स्त्री र उपल्लो जातको पुरुषको बीचमा हुने विवाह उपल्लो जातको स्त्री र तल्लो जातको पुरुषबीचमा हुने विवाहलाई जयस्थिति मल्लको पालामा दण्डित गर्न थालियो । यसको परिणाम स्वरूप हालसम्म पनि यो संस्कारले बलियो जरा गाडेर बसेको छ ।

यी मध्ये दलितसँग हुने अन्तरजातीय विवाहहरू बढी कष्टपूर्ण अवस्थामा छन् । दलित महिलासँग अन्तरजातीय विवाह अवस्थामा विवाह गर्ने गैर दलित पुरुषलाई त्यो पुरुषको आमा र बुबाले विभेद गर्छन् । दलित महिलालाई घरबाट निकाल्ने, पैत्रिक सम्पत्तीमाथि बन्देज गर्ने र घरभित्र पस्न निषेध गर्ने, घर, गाँउ र समाजबाट विस्थापित गरी विदेशिन विवश छन् । उपल्लो जातको पुरुषहरूले तल्लो जातको महिलासँग विवाह गरेमा उपल्लो जातीहरूले महिलालाई घरभित्र पस्न निषेध गर्छन् । पुरुषलाई कुटपिट गरी महिलालाई खोसेर लग्ने, विछोड गराउने कोशिस गर्छन् ।

यसरी भएको अन्तरजातीय विवाहमा महिलालाई परिवारले फकाइ फुलाई गरेर अलग गर्न प्रयास गर्ने, नमानेको खण्डमा चरम यातना दिने, हत्या प्रयासका हर्कत पनि हुन्छन । यस्ता खाले अमानविय कार्यहरू अन्तरजातीय विवाह गरेकै कारण महिलाहरूले भोग्नुपर्ने भएकाले बालबच्चाहरूको बिचल्ली अवस्थामा रहने नियति समाजले भोग्दै आएको छ । माथिल्लो जातको पुरुषले दलित महिलालाई विवाह गरेपछि घरमा विवाह दर्ता नगरेर विचल्लीमा पारेर छोडिदिने प्रवृत्ति पनि व्याप्त छ । बालबालिकाहरूले आफ्नो बाबुलाई नचिन्ने अवस्था पनि हुनेगर्छ । तल्लो जातको पुरुष माथिल्लो जातको महिलाबीच भएका विवाहलाई घर परिवारले राम्रैसँग स्वीकार्न गरेको पाइन्छ । दलित महिलालाई घरेलु हिंसा हुँदैन भने माथिल्लो जातको पुरुषलाई र तल्लो जातको महिलाबीच विवाह भयो भने घर परिवारले पनि स्वीकार गर्दैन र महिलालाई चरम यातना दिइन्छ, घरभित्र पस्न दिइदैन, बुहारीले पाउने अधिकार सबै खोसिन्छ । यदि छोराले मानेको खण्डमा फकाइफुलाई केही पैसा दिएर विवाहित दलित महिलालाई पठाइन्छ । यसरी मान्छे मान्छे बीचमा गरिएको भेदभावले गर्दा समाजमा अन्तरजातीय विवाहित जोडीहरूले यो नियति भोग्नु परेको छ ।

नेपालमा १० वर्षे जनयुद्धकालमा भएका अन्तरजातीय विवाहको अवस्थालाई हेर्दा माओवादी पार्टी र त्यसको भातृ संगठन दलित राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चाले चलाएको जातीय छुवाछुत विरुद्धको अभियान अन्य राजनीतिक दलभन्दा सहानुभूति छन् । जनयुद्धकालभर भएका अन्तरजातीय विवाहलाई प्रोत्साहन दिई थुप्रै अन्तरविवाहहरू भएका छन् । दलित र गैर दलितमा पार्टीभित्र केही भेदभाव थिएन । सबै समान भएर अगाडि बढ्ने गरिन्थ्यो । समानताका आधारमा लोकप्रिय नमूना गाउँहरूमा जनमानसमा पनि जातीय भेदभाव छुवाछुत अन्त्य गर्ने भिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने प्रयत्न गरिन्थ्यो । सत्ताभित्रका छुवाछुत मुक्त नमूना गाउँहरू घोषणा गरी दलितको हातबाट पानी खुवाउने खाने, घरभित्र पस्ने, सहभोज गर्ने जस्ता कार्य निरन्तर हुँदा धेरै

जसो मानिसमा चेतना आइसकेको थियो । अन्तरजातीय विवाहलाई घृणा होइन, प्रोत्साहनको रूपमा लिने गरिन्थ्यो । जब पार्टी शान्तिकालमा प्रवेश गर्‍यो ग्रामिण इलाकाहरूमा जनसत्ता विघटन भए र हरेक गतिविधिहरू बन्द हुँदा पार्टी र ती समाजहरूमा पुरानो संस्कृति पुनरावृत्ति हुने खतरा देखिन थालेका छन् । फेरि छुवाछुत र भेदभाव गर्ने, अन्तरजातीय विवाहलाई नस्वीकार्ने समस्याहरू देखा परेका छन् । अन्तरजातीय विवाह गर्ने कयौं जोडीहरूबीच सम्बन्ध विच्छेद भइसकेको छ भने कयौं विछोडको संघारमा पनि पुगेका छन् । जनयुद्धकालमा भएका अन्तरजातीय विवाहलाई हेर्दा तुलनात्मक रूपमा माथिल्लो जातका पुरुषहरूले समस्या निम्त्याएका छन् । यी समस्याहरूलाई ध्यान दिइएन भने समस्या भन् पछि भन् विकराल बन्दै जाने सम्भावना प्रवल छ ।

अन्तरजातीय विवाहलाई सफल पार्न के कस्ता उपायहरू चाल्नु पर्छ यसमा राज्यपक्ष, राजनीतिक दलहरू र तिनका भातृ संगठनहरू, गैरसरकारी संस्थाहरूले गम्भीर ध्यान दिनु जरूरी छ । नेपालमा जातीय छुवाछुत र भेदभावको अन्त्यसँगै अन्तरजातीय विवाहका समस्याहरू साधान हुनेछन् । त्यसको लागि राज्यले जातीय छुवाछुत विरुद्धको कानूनलाई प्रभावकारी ढंगले लागू गर्नुपर्छ । राजा महेन्द्रले वि.सं. २०२१ सालमा नयाँ मुलुकी ऐन लागू गर्दा जातिय छुवाछुत र भेदभावको अन्त्य गरेको नभएर यस सम्बन्धमा तटस्थ रहेको थियो । २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि प्रधानमन्त्री, मन्त्रीमण्डल, संसद आदिले जातिय छुवाछुत र विभेद अन्त्य गर्न धेरै प्रयास गरेता पनि व्यवहारमा विफल भएका छन् ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ (इ.सं. २००६) मा छुवाछुत तथा जातिय भेदभावका विरुद्धको हकमा दलितका बारेमा राखिएका प्रावधानहरू यसप्रकार छन् ।

१. कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, भेष, समुदाय वा पेशाको आधारमा कुनै किसिमको छुवाछुत तथा जातिय भेदभाव गरिने छैन । यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार गरिएको पाइएमा दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भएबमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउनेछ ।
२. कुनै पनि व्यक्तिलाई जातजातिको आधारमा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्य गर्नबाट बञ्चित गरिने छैन ।
३. कुनै जात, जाती वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूले समूहको उचनिच दर्शाउने जात, जातिको आधारमा सामाजिक विभेदलाई न्यायोचित ठहर्याउने वा जातिय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्ने वा जातीय विभेदलाई कुनैपनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइनेछैन । आदि प्रावधानहरू संविधानमा व्यवस्था गरिएको छ ।

सरकारले जातीय भेदभाव छुवाछुत विरुद्धको ऐन बनाएको छ । यो राम्रो कसरत हो, सरोकारवाला पक्षले व्यवहारमा लागू गर्नमा जोड दिनुपर्छ । जसरी राज्यले जातिय समस्यालाई हल गर्न कानून बनाएको छ त्यसरी नै अन्तरजातीय विवाहका बारेमा कानून बनाएर लागू गर्नुपर्छ । अपराधीलाई कडाभन्दा कडा कारवाही गर्ने, जेल हाल्नेसम्मको दण्डसजायको व्यवस्था गर्नुपर्छ । अन्तरजातीय विवाहलाई प्रोत्साहन र प्रेरणा दिनुपर्छ र त्यस्ता जोडीलाई राज्यले अगाडि ल्याउनुपर्छ । तात्कालीन रूपमा केही राहतका कार्यक्रम पनि ल्याउनुपर्छ । अन्तरजातीय विवाह गरेकै कारण विचल्लीमा परेका जोडीहरूलाई आत्मसम्मानको अनुभूत गराउनका साथै राहतका कार्यक्रम ल्याएर आत्मनिर्भर बनाउनेतिर पनि राज्यले सोच्नुपर्छ । साथै सिपमुलक

कार्यक्रम दिएर दिर्घकालीन रूपमा समस्याहरू हल गर्नुपर्छ । अन्तरजातीय जोडीबाट जन्मेका बालबालिकाहरूलाई संरक्षण गरी भरणपोषण, शिक्षालगायत आधारभूत मौलिक अधिकार प्राप्त गराउन सरकारले गम्भीरतापूर्वक लिनुपर्छ । विस्तापित अन्तरजातीय विवाहित जोडीलाई पुनःस्थापना गर्न स्वयं पीडित पक्ष, सरकार, सरोकारवाला, निकायहरू सशक्त रूपमा लाग्नुपर्छ । समाजमा भएको सबै खालका विभेदलाई अन्त्य गर्न सचेत पक्षले बढी भन्दा बढी पहल गर्नुपर्छ । श्रमको आधारमा जात जातीको आधारमा गरिने विभेदलाई अन्त्य गर्न पहल गर्नुपर्छ अनिमात्र समानतामुलक समाजको विकास हुनेछ । समाजले मान्यता नदिएका अन्तरजातीय विवाहलाई सरकारले मान्यता दिई पीडित परिवारलाई सुरक्षा प्रदान गरी गाँसबाँस र कपास, शिक्षा स्वास्थ्य रोजगारका अवसर प्राथमिकता दिएर अग्रसर गर्नुपर्छ । यसको लागि सबै पक्षहरू जागरुक हुनु पनि उत्तिकै जरुरी छ । धन्यवाद ।

परिवर्तनको बाटोमा महिला र मानवअधिकार

गौरी प्रधान

क. पृष्ठभूमी

मानव उत्पत्ति र विकासको इतिहासले लाखौं बर्षहरू पार गरिसकेको छ । बिज्ञानले असम्भव प्रायः मानेका अनेकन क्षेत्रहरूमा अचम्म लाग्दा थुप्रै विकासहरू गरिसकेको छ । सभ्यता र समाज विकासक्रममा हरेक क्षेत्रमा महिलाहरूले पनि पुरुष सरह समान योगदान दिदै आएको कुरा स्पष्ट छ । मातृसत्तात्मक युगमा घरपरिवार र कार्यक्षेत्रमा महिलाहरूले समाज विकासको गतिलाई अगाडि बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको कुरा इतिहास साक्षी छ । तापनि महिला भएकै कारण युगौंदेखि सबैखाले शोषण, उत्पीडन र विभेदमा उनीहरू पर्दै आएका छन् । पुरुष प्रधान सत्ता, समाज र संरचनाहरूले उनीहरू माथि हरेक क्षेत्रमा विभेद र असमानताका व्यवहारहरू थोपर्दै आएका छन् । सामाजिक-साँस्कृतिक र आर्थिक क्षेत्रका साथसाथै नागरिक र राजनीतिक क्षेत्रहरूमा पनि महिला माथि हुदै आएको सबैखाले शोषण र विभेद बिरुद्ध संसारमा ऐतिहासिक आन्दोलन र संघर्षहरू पनि भएका हुन् । जसको फलस्वरूप मानवअधिकार र महिला आन्दोलनका विश्व अभियानहरू र संयुक्त राष्ट्र संघले सबै क्षेत्रहरूमा महिला र पुरुषको समान पहिचान, स्वामित्व र सहभागिताका साथसाथै समाज परिवर्तनको निम्ति महिला सशक्तिकरणको पैरवी गर्दै आएको हो । सामाजिक विकासको दृष्टिकोणले हिजोभन्दा आज हरेक क्षेत्रमा महिलाहरूको सकृयता, सहभागिता र सशक्तिकरण बढ्दै आएको छ । यद्यपी संसारमा महिला र पुरुषबीचको शक्ति सन्तुलन असमान मात्रै भएको होईन, महिलाहरू बिरुद्ध परिलक्षित शोषण र हिंसामा न्यूनता पनि आउन सकेको छैन ।

आज हामी एक्काइसौं शताब्दीको प्रारम्भिक चरणमा उभिएका छौं । बिसौं शताब्दीको अन्त्यसम्म आइपुग्दा संसारमा थुप्रै खाले परिवर्तनहरू भइसकेका छन् । यतिन्जेल समानता, स्वतन्त्रता र न्यायको निम्ति उठेका महिला मुक्तिका आवाजहरूले पनि विश्व समाजमा गहिरो प्रभाव पार्न थालेको छ । देश, देशमा उठेका जागरुक महिला अधिकार र महिला स-शक्तिकरणको आवाजले विश्व महिला मुक्ति अभियानमा नयाँ आयामहरू थपेको छ । संसारमा थुप्रै यस्ता उदाहरणहरू प्रस्तुत भइसकेका छन् कि महिलाहरू पुरुष सरह सबै क्षेत्रमा क्रियाशिल हुन सक्दछन् र उनीहरूले गर्न नसक्ने भन्ने त्यस्तो कुनै काम अव बांकी छैन । यी सबै उपलब्धी र उदाहरणहरूको बाबजुद पनि संसारमा अझै कुनै त्यस्तो ठाउँ छैन, जहाँ महिलाहरूको कुनै न कुनै रूपमा शोषण नभएको होस् । मात्रै शोषणको स्वरूप र मात्रामा फरक छ । वास्तवमा, समाजमा विद्यमान गरिबी, पछौटेपन र अन्यायका मूल कारणहरू मध्ये एक भनेकै महिला माथिको विभेद र हिंसा हो ।

'महिला र मानवअधिकार' विषयक संक्षिप्त यस लेखमा समाज रूपान्तरणको क्रममा हरेक क्षेत्रमा महिलाको पहिचान, स्वामित्व, पहुँच, सहभागिता र सशक्तिकरणको अधिकार स्थापना गर्न र महिला बिरुद्धको हिंसालाई अन्त्य गर्न मानवअधिकारमुखी सोच र व्यवहारलाई सिलसिलाबद्ध ढंगले परिचालन गर्नुपर्ने सैद्धान्तिक अवधारणालाई पैरवी गर्न खोजिएको छ । यस लेखमा महिला हकहित संरक्षण र सम्वर्द्धनको अभियानमा मानव

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका आयुक्त तथा प्रवक्ता हुनुहुन्छ ।

अधिकार क्षेत्रमा भएका विकास र बिस्तारका बिषयवस्तुहरूलाई पनि छलफल र बहसको रूपमा समाविष्ट गरिएको छ ।

ख) महिला अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू

विश्व महिला-मुक्ति अभियान बारे कुरा गर्दा, सोझै शताब्दी देखि यता न्याय समानता र स्वतन्त्रताको निम्ति महिलाहरूले निरन्तर प्रतिवद्ध लडाई लडीरहेका छन् । दासत्व र वन्धनमा परेका र बेचबिखनको साधन बनाइएका महिलाहरूले संघर्षको क्रममा थुप्रै उकालो-ओरालो र घुम्तीहरू पार गरिसकेका छन् । तर एक्काइसौं शताब्दीको प्रारम्भमा आइपुग्दा महिला विरुद्ध समाजमा उही दासयुग र सामन्ति युगका मक्कीएका सोचले घर गरिराखेको छ । त्यस माथि पनि भूगोलीकरण¹ र "आर्थिक उदारीकरण"² जस्ता पूंजीवादी प्रचार-प्रसारले महिलाहरूलाई बाह्य आर्थिक संसारमा आमन्त्रण गरेतापनि उनीहरू घरभित्रको बोभबाट मुक्त हुन सकेको छैन । जसले गर्दा उनीहरू दोहोरो मारमा परिरहेका छन् ।

"महिला-मुक्ति" कै सन्दर्भमा कुरा गर्दा यस विषयमा संसारमा विभिन्न प्रकारका अवधारणाहरू विकास भएका छन् । यस क्रममा महिलाहरूलाई कहिले कल्याणकारी अवधारणासंग, कहिले गरीबी न्यूनीकरणसंग, कहिले विकास गतिविधिसंग, कहिले मानवअधिकार र कहिले महिला स-शक्तिकरणसंग गाँसीएको छ । महिला मुक्तिसंग गाँसीएका यी विविध अवधारणाहरूको आफ्नै महत्व र सान्दर्भिकता रहेतापनि आमूल परिवर्तनको दिशामा तिनीहरूको प्रभावकारीता त्यति गहिरो देखिएन । महिला मुक्तिको सवाल स्पष्ट रूपमा उनीहरूको न्याय, समानता र मुक्तिसंग गाँसीएको विषय हो, तर साथसाथमा यसको सम्बन्ध र सरोकार भनेको बृहत्तर सामाजिक र राष्ट्रिय मुक्ति संग पनि जोडेको छ । तसर्थ महिलामुक्ति अभियान भनेको महिलाहरूको हक-अधिकार श-शक्तिकरणसंग मात्रै होइन र यथार्थमा राष्ट्रिय जीवनका सबै विषयहरू संग प्रत्यक्षतः सम्बन्धित छ ।

यतिजेल, समानता, स्वतन्त्रता र न्यायको निम्ति अविरोध चलिरेहेको महिला मुक्ति आन्दोलनले पनि एक शताब्दी पार गरिसकेको छ । महिला मुक्ति आन्दोलनका अभियन्ता मध्येकी क्लारा जेटकीन³ लगायतका महिला मुक्तिकर्मीहरूले सन् १९११ को ८ मार्चको दिनलाई 'अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस' को रूपमा स्थापना गरेकी हुन् । यस वर्ष अर्थात सन् २०११ को ८ मार्चलाई यसैले हामीहरू ऐतिहासिक एकसय बर्षगाँठको रूपमा मनाउन गईरहेका छौं । उपरोक्त समय कालखण्डवीच संसारमा पहिलो बिश्वयुद्ध (१९१४-१९१८), दोस्रो

¹ Globalization may be seen as a major driving force of global economic integration and has the following main features: (1) internationalization of production with very fast changes in the structure of production; (2) liberalization and expansion of world trade in goods and services; and (3) unprecedented expansion of international financial flows supported by the latest technological advances. (source: Victor Ognitvsev. Trade Analysis Branch, DITC. UNCTAD, 2005)

² Economic liberalization may be described as the freedom to engage in economic activity at home and/or abroad, a freedom subject to institutional and policy constraints needed to guarantee public interests at large. (source: Victor Ognitvsev. Trade Analysis Branch, DITC. UNCTAD, 2005)

³ **Clara Zetkin** (née **Eißner**; 5 July 1857 - 20 June 1933) was an influential socialist German politician and a fighter for women's rights. source: - *Clara Zetkin: Selected Writing*, Clara Zetkin, 1991 ISBN 0-7178-0611-1 Clara Zetkin fought for the economic independence of women workers and women in general: Author: Dorette Wesemann, Edited by: Ragnar Müller

विश्वयुद्ध (१९३९-१९४५) र लामो समयसम्मको शितयुद्ध^४ र थुप्रै अन्य बिनासकारी साना-ठूला युद्धहरू भएका छन् । विश्वमा भएका मानवता बिरोधी युद्धहरूलाई न्यूनीकरण र निराकरण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिति (१८६३), लिग अफ नेसन्स (राष्ट्र संघ) र संयुक्त राष्ट्र संघ (१९४५) को स्थापना भएको हो ।

मानवअधिकार र युद्ध वास्तवमा परस्पर अन्तरबिरोध भएका विषयबस्तुहरू हुन् । संसारमा बिनासकारी युद्धहरूलाई अन्त्य गर्न मानवअधिकार र मानवता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू तर्जुमा भएका हुन् । सन् १९४८ मा घोषणा भएको 'बिश्वव्यापी मानवअधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र'ले "कसैलाई बाँधा वा दास बनाई राखिने छैन, सबै प्रकारको दासत्व र दासब्यापार निषेध गरिनेछ ।"^५ भनी स्पष्ट उद्घोष गरेको छ । युद्धको रोकथाम, नियन्त्रण र मानवताको सम्मानको निम्ति संयुक्त राष्ट्र संघबाट पारित जेनेभा महासन्धिहरू (१९४९) र युद्धमा महिलाहरूको हक-हित संरक्षण सम्बन्धी सं.रा. सुरक्षा परिषदको प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० यस सम्बन्धमा महत्वपूर्ण उपलब्धीहरू हुन् । यस बाहेक महिला विरुद्ध सबै प्रकारका विभेद उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि (CEDAW-1979) न्याय, समानता र प्रगतिको आन्दोलनमा एक महत्वपूर्ण कोशेढुङ्गा साबित भएको छ । उपरोक्त महासन्धिलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न सन् १९९५ मा बेइजिङमा आयोजित बिश्व महिला भेलाले पारित गरेका 'बेइजिङ घोषणापत्र' र 'बेइजिङ प्लेटफर्म अफ एक्सन'का १२ रणनीतिक उद्देश्य र कार्यहरू^६ यस सन्दर्भमा महत्वपूर्ण रहेका छन् । यस बाहेक 'महिला अधिकारहरू भनेका मानवअधिकारहरू हुन्', "बिश्वलाई महिलाको आँखाबाट हेर"^७ र "सम्पूर्ण मानव अधिकार सबैलाई" भन्ने नाराको सूत्रपात र विकास पनि यहिबेला भएको थियो । यसबाहेक सन् १९९३ का डिसेम्बरमा संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले "महिला विरुद्धको हिंसा निर्मूलन" (Declaration on the elimination of violence against Women) सम्बन्धी घोषणापत्र पारित गरेको थियो । यसैको अनुगमनको लागि बिश्वमा महिला विरुद्धको हिंसाको स्थिति र प्रभावलाई अध्ययन गर्न सं.रा. मानवअधिकार आयोगले मार्च ४, १९९४ मा प्रस्ताव नं. १९९४/९५ पारित गरी एक विशेष समाधिषकको पनि व्यवस्था गरेको थियो । त्यस्तै यसअघि सन् १९९३ मा अष्ट्रियाको राजधानी भियनामा सम्पन्न मानवअधिकार सम्बन्धी बिश्व भेलाले पारित गरेको 'भियना घोषणापत्र' र 'कार्य योजना'^८ ले पनि विश्वमा मानवअधिकार आन्दोलनलाई जागरुक गर्न, मानवअधिकारको अपरिहार्यतालाई पुष्टी गर्न र मानवअधिकारको दृष्टिकोण र अवधारणालाई फराकिलो बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

^४ The term "Cold War" was first used in 1947 by Bernard Baruch, senior advisor to Harry Truman, the 33rd president of the United States, in reference to the frequently occurring and exacerbating crises between the United States and the former Soviet Union, despite having fought side-by-side against Nazi Germany in the Second World War. (source: http://www.globalsecurity.org/military/ops/cold_war.htm)

^५ मानवअधिकारको बिश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ धारा-४

^६ क) महिला र निर्धनता ख) महिला शिक्षा र तालिम ग) महिला र स्वास्थ्य घ) महिला विरुद्धको हिंसा ङ) महिला र सशस्त्र संघर्ष च) महिला र अर्थतन्त्र छ) शक्ति संरचना र निर्णय तहमा महिला ज) महिला विकासको लागि संस्थागत संयन्त्र भ) महिलाको मानवअधिकार ः) महिला र संचार माध्यम ट) महिला र वातावरण र ठ) बालिका । (स्रोत: बेइजिङ घोषणापत्र तथा कार्यनीति, संयुक्त राष्ट्र संघ, जनसूचना बिभाग, बियोण्ड बेइजिङ कमिटी, १९९५)

^७ Look at the World Through Women's Eyes: Plenary Speeches from the Ngo Forum on Women, Beijing '95

^८ On 25 June 1993, representatives of 171 States adopted by consensus the Vienna Declaration and Programme of Action of the World Conference on Human Rights. Some 7,000 participants, including academics, treaty bodies, national institutions and representatives of more than 800 non-governmental organizations (NGOs) — two thirds of them at the grass-roots level — gathered in Vienna to review and profit from their shared experiences. (source: <http://www.ohchr.org/EN/ABOUTUS/Pages/ViennaWC.aspx>)

सिद्धान्ततः मानव अधिकार विश्वब्यापी, अविभाज्य र अन्तरनिर्भरतामा आधारित छ । मानवका सवै अधिकारहरूः नागरिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूका बराबर हैसियत हुने गर्दछ । मानव अधिकारका बिषयवस्तुहरू कुनै ठूलो र कुनै सानो भन्ने नै हुदैन । यो त मानिसको सोच र आवश्यकताले निर्धारण गर्ने कुरा हो । मानव अधिकारका सबै बिषय र क्षेत्रको आ-आफ्नो महत्व हुन्छ र यसको संयुक्त कार्यान्वयनमा मात्रै मानव अधिकारको रक्षा र सम्वर्द्धन सम्भव हुने गर्दछ । पछिल्लो चरणमा विश्वमा महिलाहरूको मानवअधिकारलाई सम्वर्द्धन गर्न महिला माथि हुने सवै प्रकारका विभेद अन्त्य सम्बन्धी महासन्धी" (CEDAW) को अवधारणसँग तारतम्य हुनेगरी मानवअधिकार सम्वन्धी राष्ट्रिय व्यवस्था निर्माण गर्न र खासगरी गरीब, उत्पीडित, दलित, जनजाति जो बर्षोदेखि बहिस्करणमा परेका छन् तिनीहरूलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको बिषयवस्तु बनाई काम कारबाही अगाडि बढाउन संयुक्त राष्ट्रले यूनिफेम लगायत विभिन्न संस्थाहरूलाई समायोजन गरी यू.एन.-महिला (UN Women)⁹ का २०११ को वर्षारम्भ देखि शुरु गरेको छ । यस संस्थाले संयुक्त राष्ट्र संघले गर्दै आएका महिला, गरीबी र अर्थतन्त्र, महिला विरुद्धको हिंसा, एचआइभि र एड्स, लोकतान्त्रिक सु-शासन, महिला-युद्ध र शान्ति र मानवअधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनलाई प्राथमिकता दिंदै आएको छ ।

ग. महिला मुक्तिको सवाल र राष्ट्रिय संबोधनहरू

एउटा परम्परागत र धार्मिक समाजको रूपमा नेपाली महिलाहरूले आफ्नो घरपरिवार र समाजमा शताब्दीयौं देखि विभेद र शोषणहरू भोग्दै आएका हुन् । सामान्यतया पुराना दिनहरूमा महिलाहरूको संसार भनेकै तिनका चुल्होचौका, घरआँगन, पानीपँधेरो, मेलापात, दाउराघाँस र बाँकी समय पुरुषको दास र बच्चा जन्माउने मेसिन जस्तो मात्रै हो । समाज रूपान्तरणको निम्ति अत्यावश्यक शिक्षा, सचेतना, सामाजिक सहभागिता, पहिचान र पहुँच जस्ता महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा नेपाली महिलाहरूको संलग्नता र सकृयता असाध्यै न्यून अवस्थामा रहेको थियो । सन् १९२० को दशकमा योगमाया¹⁰ ले शुरु गरेको धार्मिक जागरण र आत्मदाह, निरंकुश राणा शोषण विरुद्धको अभियानमा नेपाली महिलाहरूले देखाएको उत्साह र त्यस पछाडी क्रमशः शैक्षिक जागरण, राजनैतिक सहभागिता र समानताको हकको निम्ति डटेका महिला मुक्तिका आवाजहरू 'महिला र मानवअधिकार' बिषयका महत्वपूर्ण पक्षहरू हुन् । सबै क्षेत्रमा विभेदको अन्त्य र समानताको स्थापनाको लागि नेपाली महिलाहरूले बर्षोदेखि मुक्ति आन्दोलनको आरोह र अवरोहहरू भोग्दै आएको हो । निरंकुश राणाशासन विरुद्धको आन्दोलनदेखि बर्तमान लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाको आन्दोलन सम्म आईपुग्दा नेपाली महिलाहरूले समाज विकासक्रममा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँदै आएको छन् । मूलतया नेपाली महिला मुक्ति आन्दोलन पनि बृहत्तर रूपमा बिरोधी राष्ट्रिय मुक्ति आन्दोलनमा केन्द्रित रह्यो । यो बिशालतम राष्ट्रिय मुक्ति अभियानमा समाहित हुने क्रममा पनि नेपाली महिलाहरूले आ-आफ्नो घर-परिवार, समाज, धर्म-परम्परागत कुसंस्कार र दुर्व्यबहार विरुद्ध भनी निरन्तर संघर्ष गर्न परेको कुरालाई हामीले बिर्सन मिल्दैन । हुन त नेपाली महिलाहरूले स्वीट्जरल्याण्ड¹¹ लगायत कतिपय देशको महिलाहरूको दाँजोमा

⁹ UN Women is the UN organization dedicated to gender equality and the empowerment of women. A global champion for women and girls, UN Women was established to accelerate progress on meeting their needs worldwide. (source: <http://www.unwomen.org>)

¹⁰ **Yogmaya Neupane** (Nepali: (1860–1941) was a Nepalese religious leader, women's rights activist and poet, who founded the first organization of Nepali women, the Nari Samiti for Women's Rights in 1918 Source: *Upheavals in Nepal* Govinda Neupane. 2001, Center for Development Studies, Nepal

¹¹ स्वीट्जरल्याण्डमा महिलाहरूले मताधिकार सन् १९७१ मा प्राप्त गरेका हुन् । (source: <http://news.bbc.co.uk>)

मतदानको अधिकार केहि अगाडि नै प्राप्त गरेका हुन् । तर पनि राजनीति लगायत नीति निर्माणको क्षेत्रमा अझै पनि दह्रो र गतिशिल हुन सकेको अवस्था छैन । यसको निम्ति एकातिर देशमा विद्यमान शासकीय स्वरूप र आर्थिक-सामाजिक संरचना नै जिम्मेवार रहेको विभिन्न अध्ययन-अनुसन्धानहरूले पुष्टी गरेका छन् ।

सन् १९५५ मा नेपालले संयुक्त राष्ट्र संघको स्थायी सदस्यता प्राप्त गरिसके पश्चात सन् १९५८ सालमा नेपालमा पहिलो पटक बहुदलीय शासन व्यवस्थामा आधारित संसदीय निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो । उपरोक्त निर्वाचनमा नेपाली महिलाहरूले राजनीतिदलको प्रतिनिधि बन्ने र मतदान गर्न पाउने दुबै अधिकारहरू हासिल गरेका हुन् । त्यसबेलादेखि हालसम्म आईपुग्दा नेपालले ५० बर्षको अवधि पार गरिसकेको छ । त्यसबीच नेपालमा विभिन्न कालखण्डमा पार्टी र संघ संगठन स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना, लोकतन्त्रको निम्ति संघर्ष र अन्तत गणतन्त्र स्थापनाको आन्दोलनहरूमा पनि महिलाहरूको उत्साहपूर्ण सहभागिता भएका छन् ।

हुन त नेपाली जनताहरूको बलिदानीपूर्ण संघर्षले देशमा 'संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र, नेपाल'¹² स्थापना भएको छ । यस परिस्थितिले नेपाल र नेपाली जनतालाई सबैखाले देशी-विदेशी शोषण र उत्पीडनको जालोबाट मुक्त गरी एक सार्वभौम, स्वतन्त्र र सम्बृद्ध नेपाल, २०६३ को निर्माणको निम्ति योगदान गरेको छ । यदि देशमा बिस्तृत शान्ति सम्झौता, २००६ र नेपालको अन्तरिम संविधानले दिशा निर्देश गरे बमोजिम शान्ति र संविधान निर्माण हुने हो भने यसले समाजमा विद्यमान सबैखाले लैंगिक, जातिय, धार्मिक, साम्प्रदायिक, क्षेत्रीय विभेद र असमानतालाई अन्त्य गर्न सक्ने अवस्थाको निर्माण गर्न बाटो प्रशस्त हुनेछ ।

सन् १९४९ को ऐतिहासिक परिवर्तन पश्चात नेपाली धरतीमा मौलिक अधिकार र मानवअधिकारको क्षेत्र क्रमश गतिशिल र फराकिलो हुँदै अगाडि बढ्यो । संयुक्त राष्ट्र संघको स्थायी सदस्यको नाताले मानवअधिकारको कुरा गर्दा बिस्तारै महिलाहरूको हक-हित संरक्षण र सम्वर्द्धनको कुरा पनि जागरूक हुँदै गयो तापनि विभेद र शोषणको बिषयमा खासै संवोधन हुन सकेन । सामाजिक विकास र रूपान्तरणको क्षेत्रमा महिलाहरूलाई हेर्ने सरकारी र सामाजिक दृष्टिकोण मूलतः कल्याणकारी सोच (Welfare Based Approach) मा आधारित थियो । त्यतिज्जेल महिलाहरूको कृयाशिलता सहभागिताको सिद्धान्त भन्दा नीति-निर्माता जाने बुभेकाहरूका दया-माया र अनुकम्पामा आधारित थियो । सो परिस्थितिको परिवर्तन सन् ७० को दशकमा 'महिला र विकासको अबधारणा' (Women and Development Approach) संगै विकासमा महिला (सहभागिता) (Women in Development) र जेन्डर र विकास (Gender and Development) का अवधारणा राष्ट्रिय विकाससँग गाँसिदै आएको देखिन्छ । यस प्रकृत्यामा सन् १९७५ मा सम्पन्न 'अन्तर्राष्ट्रिय नारी बर्ष' र त्यस पछाडीका महिला मानव अधिकार सम्वन्धी अभियानहरूले पनि महत्वपूर्ण योगदान दिएको देखिन्छ ।

सन् १९९० को दशक नेपालको लागि धेरै कारणहरूले महत्वपूर्ण रह्यो । त्यसमध्ये एउटा महत्वपूर्ण कारण भनेको प्रजातन्त्रको उदय हुनु हो । यस अगाडि झण्डै ३० बर्षसम्म नेपाली जनताले 'निर्दलिय' र 'निर्विकल्प' पंचायती व्यवस्था व्यहोर्नु पर्‍यो । जुन भनाईमा 'माटो सुहाउँदो' भनिए तापनि व्यवहारमा राजा र भाइभारदारहरूको एक खाले 'निरंकुश' र 'तानाशाही' प्रवृत्तिको शासन व्यवस्था थियो । त्यतिज्जेल देशमा नागरिकको आधारभूत/मौलिक हक-अधिकारका कुराहरू बर्जित थियो भने महिला हक संरक्षण र सम्वर्द्धन हुने त कुरै थिएन । त्यसवेला गठन गरिएका नेपाल महिला संगठन" पंचायती वर्गीय संगठनको एउटा स्वरूप

¹² Establishment of a federal democratic republic in 28 May 2008. ^[9]The first President of Nepal, Ram Baran Yadav, was sworn in on 23 July 2008.(Source: National Dailies)

बाहेक अरु केहि थिएन । तर सन् ९० को दशकमा देशमा उदाएको प्रजातन्त्रको नौलो बिहानीले अन्य सबै क्षेत्रहरूमा जस्तै महिला हक-हित संरक्षणको क्षेत्रमा पनि महत्वपूर्ण परिवर्तन हुन थाल्यो । सन् १९९५ मा बेइजिङमा सम्पन्न 'विश्व महिला भेला' ले सिंगो संसारमा महिला मुक्ति, महिला हकहित संरक्षणमा महत्वपूर्ण सन्देश फैलायो । त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव हाम्रो देशको महिला जगतमा प्रभावित हुन थाल्यो । समाज विकास र रूपान्तरणको क्षेत्रमा क्रमश "लैंगिक न्याय र समानता", "लैंगिक मूल प्रवाहिकरण", र 'महिला सशक्तिकरण' का आवाज र आन्दोलनहरू क्रमश देशका विभिन्न भागहरूमा जागृत हुन पुग्यो । सरकारले महिला समानता, न्याय र सहभागितालाई अगाडि बढाउन संविधान, कानून, नियमावली, नीति र कार्ययोजनाहरूमा व्यापक सुधार गर्न थाल्यो । कमेया, कम्मलहरी, बादी र देउकी जस्ता सामाजिक-साँस्कृतिक उत्पीडन, महिला बेचबिखन र घरेलु हिंसा जस्ता अपराधिक कृत्याकलाप, सम्पत्तिमा छोरीहरूको समान अधिकार जस्ता आर्थिक अधिकार र सबै क्षेत्रमा महिलाहरूको समान सहभागिता जस्ता नागरिक र राजनीतिक अधिकारका सवालहरूमा पनि समाज बिस्तारै जागृत हुँदै गयो ।

राज्यको राजनीतिक प्रतिबद्धता अनुसार क्रमश गठन भएका राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (सन् २०००), राष्ट्रिय महिला आयोग (सन् २००२), राष्ट्रिय दलित आयोग (सन् २०००), केन्द्रिय बाल कल्याण समिति¹³, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (सन् २००२) इत्यादि राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको निर्माण र परिचालनले पनि देशमा महिला हक-हित संरक्षण, सम्बर्द्धन र सवलीकरणमा विस्तारै योगदान हुदै आएका छन् । यस क्रममा जागरुक नेपाली नागरिक समाज खासगरी दलित, आदिवासी जनजाति, तराई (मधेश आन्दोलनहरू र गैर सरकारी सामाजिक संघ-संस्थाहरूले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

नेपालको इतिहासमा प्रजातान्त्रिक काल (१९९०-२००९) ले आफ्नै खाले सकारात्मक र नकारात्मक परिस्थितिहरू व्यहोर्नु पर्यो । मानवअधिकारको क्षेत्रमा त्यसबेला राज्यले गरेका राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू, महत्वपूर्ण मूल अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको हस्ताक्षर र अनुमोदन र राष्ट्रिय कानून र संयन्त्रहरूको निर्माण त्यसबेलाका सकारात्मक पक्ष हुन् तर प्रतिबद्धताहरूको फितलो कार्यान्वयन, सत्तामुखी राजनीति र राजनैतिक अस्तव्यस्तताहरू त्यसबेलाका नकारात्मक पक्ष हुन् । जसले गर्दा देशमा सशस्त्र संघर्ष अर्थात माओवादी 'जनयुद्ध' सृजना भयो । मानवअधिकारको क्षेत्रमा भएको त्यतिञ्जेलको हानीनोक्सानी, हत्या-हिंसा, अपहरण, बेपत्ता, आन्तरिक बिस्थापना र यातना जस्ता श्रृंखलाबाट हज्जारौं र लाखौं नेपालीहरू प्रवाहित भए । नारायणहिटी दरबारमा भएको राजा बिरेन्द्रको बंश नाशको घटना, राजा ज्ञानेन्द्रको उदय र उनको निरंकुशतन्त्र र त्यसको ऐतिहासिक जनआन्दोलनबाट भएको पटाक्षेप केहि नाटकीय, केहि षड्यन्त्रमूलक र धेरै हदमा परिवर्तनकारी अभियानको रूपमा जागृत भयो । फलस्वरूप १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको बिराम (२००६), बिस्तृत शान्ति सम्झौता (२००६) को कार्यान्वयन र ऐतिहासिक संविधान सभाको माध्यमबाट 'संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र' नेपालको स्थापना देशको इतिहासमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण र दुरगामी प्रभाव पार्ने घटना हुन पुग्यो । यी ऐतिहासिक घटना र विकासक्रमले मानवअधिकार, न्याय र प्रगतिको क्षेत्रमा साथसाथै महिलाहरूको मानवअधिकार र हक-हित संरक्षण र सम्बर्द्धनमा पनि महत्वपूर्ण प्रभाव पारेको छ । नेपालको लोकतान्त्रिक अधिकार प्राप्तीको अभियानमा सामान्यतया शान्तिपूर्ण जनआन्दोलनहरू भएका भएतापनि समयसमयमा राजनैतिक पार्टीहरूले सशस्त्र संघर्षहरू संचालन गरेका हुन् ।

¹³ Central Child Welfare Board (CCWB) is a statutory body created by the Children's Act 2048 BS (1992).

सन् १९९६-२००५ मा भएको १० वर्षे सशस्त्र संघर्ष अर्थात माओवादी जनयुद्धबाट दशौं हज्जार नेपालीहरू मारिए, घाइते र अशक्त भए, लाखौं बिस्थापित भए—त्यस क्रममा नेपाली महिलाहरू खासगरी पीडित महिलाहरू/बालबालिकाहरूको स्थिति ज्यादै गम्भीर र अमानवीय रहेको पनि विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरूले पुष्टी गरेका छन् । 'प्रत्येक व्यक्तिको जीवनको अन्तर्निहित अधिकार छ । कानूनद्वारा यो अधिकारको रक्षा गरिने छ । कसैको पनि स्वेच्छाचारी किसिमले जीवनहरण गरिने छैन ।'¹⁴ भनिएतापनि अहिलेसम्म पनि सशस्त्र संघर्षका पीडितहरूले ब्यबहारमा न्याय पाउन सकेका छैनन् । त्यतिजेल भएका मानव अधिकार हनन् र मानवता विरुद्धको अपराधहरूको छानविन गर्नको निम्ति विस्तृत शान्ति सम्झौतामा सत्य निरूपण आयोग र ब्यक्ति बेपत्ता छानविन आयोग गठनको बारे ब्यवस्था भए पनि त्यो ब्यवहारमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गत एक दशकको दौरान (१३ जेष्ठ-२०५७ देखि १३ जेष्ठ २०६७) मा प्राप्त जम्मा १०,५०७ वटा मानवअधिकार हनन्का उजुरीहरू¹⁵ मध्ये २,८७२ वटा मुद्दाहरू अनुसन्धान, तामेली र खारेजी गरी फछ्यौट गरीसकेको छ । आयोगले त्यतिजेल फछ्यौट गरेका सिफारिसहरू १४८२ भन्दा बेसी मानिसहरूसँग सम्बन्धित छन् । आयोगले प्रकाशित गरेको तथ्याङ्क अनुसार ती व्यक्तिहरूमा २९६ महिला र १,९८६ जना पुरुषहरू रहेका छन् । यही संख्या भित्र १८८ बालबालिकाहरू पनि पर्दछन् ।

घ. महिला मानवअधिकार: वर्तमान चुनौति र संभावनाहरू

आजभोली सबैजसोले भन्ने गर्दछ, नेपालको वर्तमान अवस्था भनेको 'संक्रमणकालिन अवस्था' हो र यो देश अहिले प्रशस्त चुनौति र संभावनाहरूबीच उभिएको छ । यतिजेल देश र जनता २४० वर्षे लामो निरंकुश राजतन्त्रको प्रत्यक्ष शासनबाट मुक्ति पाएको छ भने देशमा 'संघिय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र' को स्थापना भएको छ । यसको संस्थागत विकास भन्ने कुरा मात्रै दीगो शान्तिको निर्माण र जनसहभागितामूलक लोकतान्त्रिक पद्धति र प्रकृत्यामा निर्भर रहेका छन् । वर्तमान नेपालको पहिचान, स्वामित्व र पहुँचको अधिकारबाट पाखा पारिएका, लामो समयसम्म बहिस्करण र सिमान्तकरणमा परेका व्यक्ति, समूह, समुदाय र वर्गको हक-हित संरक्षण विना वर्तमान उपलब्धीहरूको संरक्षण र सम्वर्द्धन हुन सक्दैन । ऐतिहासिक संविधान सभाको प्रतिनिधित्वमा विगतमा भन्दा धेरै सुधार भए तापनि परम्परागत रूपमा बहिस्करणमा परेका महिला, दलित र आदिवासी जनजातिहरू, मुस्लीम जस्ता धार्मिक अल्पसंख्यक समुदायहरू, हलिया (हरूवा)-कमैया, मुसहर, चमार, भौँगी जस्ता गरीब र उत्पीडित समुदायहरूको मुक्ति र विकास विना संघिय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको कसरी संस्थागत विकास हुन सक्ला र ? एकातिर सशस्त्र द्वन्द्वको विराम, विस्तृत शान्ति सम्झौता र नयाँ संविधानको निर्माण देश र जनताको हक-हित संरक्षणको निम्ति महत्वपूर्ण ऐतिहासिक अवसर हुन् । तर यी राजनैतिक प्रतिबद्धताहरूलाई ब्यबहारमा रूपान्तरण गर्न सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकार हनन् र ज्यादतीको 'संक्रमणकालिन न्याय', संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं. १३२० र १८२५ को पालना, नेकपा माओवादी लडाकुहरूको 'समायोजन र पुनर्स्थापना' जस्ता कुराहरू दीगो शान्ति निर्माण र नयाँ संविधान निर्माणका आधारभूत शर्तहरू हुन पुगेका छन् । संविधान निर्माणको घोषित समय तालिका संविधान सभाले धेरैचोटी परिवर्तन गरिसक्यो । यतिजेल संविधानका प्रस्तावित मतमतान्तर र बाफिएका धेरै बुँदाहरूमा राजनैतिक दलहरूबीच सहमति भएतापनि फण्डै ८० वटाका हाराहारीमा नमिलेका बुँदाहरू अझै बाँकी रहेका

¹⁴ नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय संविदा, १९६६ धारा-६ (१)

¹⁵ आयोगको एक दशक: उजुरी उपर आयोगका सिफारिसहरू, (वि.सं. २०५७ (२०६७), प्रकाशक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०६७ ।

छन् । राज्यपूनसंरचना, शासकिय स्वरूप, नागरिकताको सवाल, स्वतन्त्र न्यायपालिकाको गठन, संबैधानिक आयोगहरूको गठन, प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड, बहुदलवादको अवधारणा लगायतका विषयबस्तुहरूमा देखापरेका मतमतान्तरहरू गम्भीर छन्, यद्यपी संविधान सभाले बैज्ञानिक बहस-छलफल र लोकतान्त्रिक विधिद्वारा त्यसलाई टुङ्गे लगाउने आशा र विश्वास गर्न सकिन्छ । वास्तवमा यी असाध्यै संवेदनशील र महत्वपूर्ण विषयहरू महिला र मानवअधिकारसँग पनि घनिष्ठतम रूपमा गाँसिएका छन् ।

जहासम्म समाज विकासको हरेक क्षेत्रमा महिलाहरूको समान सहभागिता र नेतृत्व विकासको सवाल छ त्यो विषय लैंगिक मुलप्रवाहिकरण र महिला सशक्तिकरणसँग पनि गाँसिएको छ । "राजनीतिक चेतनाको कमी, क्षमताको अभाव, राजनीतिक दलका नीति, नेतृत्वमा बस्ने पुरुष नेताहरूको असहयोग, आर्थिक समस्या, राज्य पक्षको असहयोग, सामाजिक एवं पारिवारिक समस्याहरू मूलतः राजनीतिमा महिलाहरूको कम प्रतिनिधित्व हुनाको प्रमुख कारणहरू देखिन्छ ।¹⁶ समाजमा विद्यमान गरीबी, अशिक्षा र बहिस्करणको जुन समस्या छ त्यसको समाधानको लागि राज्यले शिक्षामा बालिकाको समान सहभागिता र निरन्तरता, बालविवाहको अन्त्य, मानव बेचबिखन (खासगरी महिला र बालबालिका) को निर्मूलन, महिला बिरुद्ध हुने गरेका घरेलु हिंसा र सबै प्रकारका विभेद, शोषण र अपराधहरूको निराकरण, सामाजिक समावेशीकरणम बृद्धि र महिला सशक्तिकरणको क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी र सार्थक प्रतिफल प्राप्त गर्नु जरूरी छ ।

ड) निष्कर्ष र आगामी कार्यभार

समाजका सबै मानवहरू मानवअधिकारका समान हकदारहरू हुन् । प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको स्वतन्त्रता एवं व्यक्तिगत सुरक्षाको अधिकार हुनेछन् ।¹⁷ परम्परागत रूपमा धेरै लामो समयदेखि बहिस्करण र सिमान्तकरणमा परेका अन्य समुदायहरू खासगरी महिलाहरूको मानवअधिकार जबसम्म सुनिश्चित र सवलीकृत हुन सक्दैन तबसम्म राज्यले निरन्तर रूपमा जनता प्रति प्रतिबद्ध भई उत्तरदायित्व निर्वाह गर्नुपर्दछ । कतिपय अवस्थामा मानवअधिकार आन्दोलनका अभियन्ताहरू स्वयम पनि महिला मानवअधिकारको आवश्यकता र अपरिहार्यता बारे सुस्पष्ट नभएको देखिन्छ । बास्तवमा, महिला अधिकारहरू भनेका मानवअधिकार नै हुन् र महिला अधिकारहरूको प्राप्ती र विकास विना मानवअधिकार आन्दोलनको अभिभारा पूरा हुन सक्दैन ।

कुनैपनि देशको महिलाले स्वाभाविक रूपमा त्यहाँको सामान्य नागरिक सरह सबैखाले मौलिकहरू र मानवअधिकार उपयोग गर्न पाउनु पर्दछ । त्यस बाहेक बहिस्करण र सिमान्तकरणमा परेका समुदाय सहभागी महिलाहरूले हरेक क्षेत्रमा समान ढंगले पहिचानको अधिकार, स्वामित्वको अधिकार, पहुँचको अधिकार, सहभागिता र प्रगतिको अधिकार प्राप्त गरेको हुनपर्दछ । यसबाहेक महिला भएको नाताले प्रजनन स्वास्थ्य र मातृशिशु सुरक्षाको विशेष अधिकार पनि महिलाका मानवअधिकार भित्रका विषयबस्तुहरू हुन् । तसर्थ महिला अधिकारहरू खाली महिला विशेषको अधिकार मात्रै नभएर यसले सिंगो समाजको विकास र सम्वर्द्धनमा पनि सकारात्मक योगदान दिने हुँदा यसलाई राज्य र समाजले महिला मानवअधिकारको रूपमा स्थापना र विकास गर्नु जरूरी छ । जसरी महिला र पुरुष जीवनयात्रा रथको दुई पाङ्ग्राको रूपमा चित्रित गर्ने चलन छ, त्यसको व्यवहारिक धरातल पनि त्यहि किसिमबाट संरक्षण र सम्वर्द्धन हुनुपर्दछ । महिला र पुरुषबीचको

¹⁶ स्रोत: नेपालमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता, सशक्तिकरण एवं समावेशीकरण, सर्वेक्षण प्रतिवेदन र रणनीतिक कार्ययोजना, २०६५ ।

¹⁷ मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणपत्र, १९४८, धारा-३

असमानताको खाडललाई पुर्न र शोषण-विभेदलाई अन्त्य गर्न समाजको हरेक क्षेत्रमा लैगिक मूलप्रवाहिकरण र महिला सशक्तिकरणलाई प्रभावकारी बनाउनु आजको आवश्यकता पनि हो ।

महिलाका मानव अधिकारलाई रक्षा गर्न राज्यले महिला हक-हित संरक्षणको निम्ति संबैधानिक ग्यारेण्टी प्रदान गर्नुपर्दछ । मानवअधिकार र महिला हक-हितको क्षेत्रमा गरेका राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूलाई निर्वाह गर्न त्यस्ता सिद्धान्त र संयन्त्रहरूलाई राष्ट्रियकरण गरी संस्थागत विकासमा गम्भीर ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । महिला मुक्तिको अभियानमा राजनैतिक दल र तिनका भगिनी संस्थाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेतापनि महिला मानवअधिकार स्थापना, विकास र निरन्तरताको निम्ति तिनीहरूले दलीय स्वार्थ र तहभन्दा माथि उठेर बृहत्तर सामाजिक न्याय र विकासको निम्ति योगदान दिनुपर्दछ । साथसाथै राष्ट्रिय विकासका हरेक क्षेत्रमा लैगिक मूलप्रवाहिकरण र महिला सशक्तिकरणको प्रकृयालाई गतिशिल बनाउनु पर्दछ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग लगायत मानवअधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय निकायहरूको स्वतन्त्र र निष्पक्ष भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउन ति निकायहरूबाट गरेका अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन र सल्लाह सिफारिसहरूको सहि संवोधन र कार्यान्वयन हुनुपर्दछ । महिला हक-हित संरक्षणको निम्ति भएका स्वतन्त्र र सम्मानित अदालतहरूको निर्णयहरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । साथसाथै सुरक्षा निकायहरूलाई मानवअधिकार सम्मत ढङ्गले परिचालन गरी त्यहाँ स्थापित 'मानवअधिकार सेलहरूलाई' प्रभावकारी र गतिशिल बनाउनु पर्दछ । समाजमा महिला मानवअधिकारको सवाललाई मूलप्रवाहिकरण गर्न सबै तहको शिक्षामा मानवअधिकार शिक्षालाई समाबिष्ट गरी त्यसलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक स्रोत साधन, प्रशिक्षण र अभिमूखिकरणको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

नागरिक समाज, महिला आन्दोलन र मानवअधिकार रक्षकहरूले मानवअधिकारको रक्षा/प्रवर्द्धनको क्षेत्रमा खेलिरहेको रचनात्मक भूमिकालाई अभै गतिशिल र प्रभावकारी बनाउन राज्यले सरकार -नागरिक समाजवीचको समन्वय र सहकार्यलाई सवल र सृजनशिल बनाउन पर्दछ । समाजका कतिपय मानिसहरूलाई लाग्न सक्दछ, महिला मानवअधिकार प्रवर्द्धनको निम्ति राज्यले ठूलो व्ययभार र लगानी व्यहोर्नु परेको जस्तो लागे पनि यथार्थमा महिला मानवअधिकारको संरक्षण र सवलीकरणले सिंगो समाजको विकास र रूपान्तरणमा महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्दछ । उदाहरणको लागि समाजमा महिला/बालबालिका बिरुद्ध परिलक्षित हिंसामा न्यूनीकरण हुनुको अर्थ हो समाजको सुरक्षा र विकास । तसर्थ राष्ट्रको उन्नतिको निम्ति पनि महिला सशक्तिकरण र लैगिक न्याय, अपरिहार्य नै जस्तो लाग्दछ । यसबाहेक शोषण, हिंसा र विभेदबाट पीडित महिलाहरूलाई अन्तत समाजिक रूपमा पुनस्थापित गर्न राज्यले राहत, परिपूरण, क्षतिपूर्ति र पीडितलाई न्याय र पीडकलाई सजाँयको दायराभिन्न लैजानु पर्दछ ।

हामी एकातिर मानव अधिकारको संरक्षण र विकासको निम्ति निरन्तर लागि परेका छौं भने अर्कोतिर हरेक दिन कुनै न कुनै रूपमा मानव अधिकार विरोधी गतिविधिहरू पनि बढिरहेका छन् । आज हरेक दिन कहिलै शक्ति र सत्ताको आडमा त कहिले धर्म र संस्कृतिको नाममा मानिसले मानिस माथि शोषण गरिरहेका छन् । जहाँ हत्या, आतंक, यातना भइरहेको छ । यसको सबभन्दा ठूलो प्रभाव महिलाहरूलाई परेको हुन्छ । यसबाहेक महिला बिरुद्ध परिलक्षित यौनशोषण र बलात्कार जस्ता कुराहरूलाई उठाउदा संसारमा जति पनि अपराधका घटनाहरू घटेका हुन्छन्, त्यसमध्ये अधिकांश घटनाहरू महिलाहरूको बिरुद्ध घटेका हुन्छन् तर विश्व मानव अधिकार आन्दोलनको गतिविधिहरूलाई हेर्दा महिलासंग सम्बन्धित कुराहरूलाई त्यति गहनतापूर्वक उठाएको पाइएको छैन । सामान्यतया, मानव अधिकारमा भन्ने गरिने "नागरिक र राजनैतिक अधिकारको हनन्", "आस्थाको बन्दी" "यातना" र "दमन" को कुरा गर्दा महिलाहरूको अधिकार कुण्ठीत भएको महशुस

गरिएको छ । किन महिलाहरूको अधिकार हनन् हुदा मानव अधिकार आन्दोलन जागरूक हुदैन ? के "दहेज", "बालविवाह", "देहव्यापार", "यौनशोषण", "बलात्कार", घरेलु हिंसा जस्ता कुराहरू मानव अधिकारको हननको परिभाषाभित्र पर्दैन ? सरकारले महिला र बालिका बिरुद्धको सबैखाले विभेद हटाउन आवश्यक मापदण्ड निर्धारण गर्ने र लैंगिक समानता तथा महिला सशक्तिकरण र विकासमा आउने सबै बाधाहरू हटाउने ।¹⁸ अन्तराष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरू जारी गरिसकेका छन् तर ब्यबहारमा त्यो कुरा प्रभावकारी बन्न सकेको छैन।

वास्तवमा "मानव अधिकारको विश्व घोषणापत्र" ले महिला हक-अधिकारको कुरालाई स्पष्ट संग मानव अधिकारको दायराभित्र समेटेको छ । महिला अधिकारको विषय वस्तुलाई मानव अधिकार आन्दोलनभित्र समाविष्ट गर्न नसक्नुको प्रमुख कारण मानव अधिकारको दायरा फराकिलो नहुनु विद्यमान सामाजिक दृष्टिकोणमा रहेको संकिर्ण र परम्परावादको प्रभाव हो । समाजमा विद्यमान परम्परागत संकिर्णवाद, महिला अमैत्री सोच, ब्यवहार र नीति कार्यक्रमहरूलाई अन्त्यगरी समाजको सबै क्षेत्रमा समान सहभागिता र आवश्यकता अनुसार "सकारात्मक विभेद"¹⁹ को अवधारणालाई ब्यवहारमा उतार्न सक्नुपर्दछ । त्यसैले आज विश्व मानव अधिकार आन्दोलनले एउटा सुस्पष्ट सन्देश प्रस्तुत गरेको छ, त्यो हो "महिलाको अधिकारहरू मानव अधिकार नै हुन् ।"²⁰ त्यसको निम्ति सबै परिवर्तनकर्मी मानिसहरू एकापसमा मिलेर सहकार्य र साभा अभियान थाल्नु आजको आवश्यकता हो ।

¹⁸ बेइजिङ्ग घोषणापत्र, बँदा-२४, १९९५

¹⁹ The provision of special opportunities in employment, training, etc. for a disadvantaged group, such as women, ethnic minorities, etc. (source: "Collins English Dictionary 5th Edition first published in 2000 © HarperCollins Publishers 1979, 1986, 1991, 1994, 1998, 2000 and Collins A-Z Thesaurus 1st edition first published in 1995 © HarperCollins Publishers 1995")

²⁰ बेइजिङ्ग घोषणापत्र, बँदा-१४, १९९५

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

१. महिला मुक्ति र अधिकार सम्बन्धी विविध लेखहरू: गौरी प्रधान (विभिन्न मितिहरूमा प्रकाशित)
२. मानव अधिकार सम्बन्धी बिश्व घोषणापत्र, १९४८
३. महिला बिरुद्ध हुने सर्वप्रकारका विभेद निर्मुलन सम्बन्धी महासन्धी, १९७९
४. नेपालको अन्तरिम सम्विधान, २००७
५. Report of the NHRIs of Nepal on the UPR Process, July 5, 2010, NHRC
६. Feminism and Politics by Anne Phillips, Oxford University Press, 1998
७. Whose News? The Media and Women's Issues, Editors: Anna Joseph and Kalpana Sharma, Sage Publications, 1994
८. The Report of the NHRIs of Nepal on the UPR Process, National Human Rights Commission, Nepal, July 5 2010
९. बेइजिङ्ग घोषणापत्र तथा कार्यनीति, संयुक्त राष्ट्र संघ, जनसूचना बिभाग, बियोण्ड बेइजिङ्ग कमिटी, १९९५
१०. नेपालमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता, सशक्तिकरण एवं समावेशीकरण, सर्वेक्षण प्रतिवेदन र रणनीतिक कार्ययोजना, २०६५, प्रकाशक: पुनजागरण समाज, नेपाल ।

नयाँ संविधानमा महिला अधिकार कसरी सुनिश्चित गर्ने ?

सरला रेग्मी

पृष्ठभूमि

जनगणना सन् २००१ मा नेपालको जनसंख्या २ करोड २७ लाख ३६ हजार ९३४ देखिएको छ । यद्यपी अहिले यो संख्या धेरै नै बढेको छ । यस मध्ये १ करोड १३ लाख ७७ हजार ५५६ जना महिला रहेको पनि उक्त जनगणनाले देखाएको छ । यसरी सम्पूर्ण जनसंख्याको ५०.०३ प्रतिशत महिला रहेका छन् । नेपालको जनसंख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सा ओगटेका महिलाहरूले अधिकार पाएनौं भनिराखेका छन् । देशमा भएका सबैखाले संघर्षहरूमा महिलाहरूको उपस्थिति रहँदै आएको छ । नेपालमा जनयुद्ध शुरू भएपछिका दिनहरूमा महिलाहरूको उपस्थिति ह्वात्तै बढ्दै गएको छ । जनयुद्धकालमा पार्टीको नेतृत्व, जनमुक्ति सेनाको कमाण्डर, विभिन्न मोर्चा र संगठनमा महिलाहरूको सहभागिता ब्यापक थियो । पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य पछिको राजतन्त्रात्मक संसदीय व्यवस्थाको संविधानले संसदमा महिलाहरूको उपस्थिति केवल ५ प्रतिशत तोकेको थियो । तर दश वर्षको जनयुद्ध र त्यसको जगमा भएको २०६२/०६३को आन्दोलन पनि संसदीय पार्टीहरूले महिलाहरूको सहभागिता ३३ प्रतिशत हुनु पर्ने निर्णय नै भयो । तर जनयुद्धको नेतृत्व गरेको माओवादी र त्यसको भातृ संगठन अखिल नेपाल महिला संघ(क्रान्तिकारी) ले राज्यको सबै तहमा महिलाहरूको ५० प्रतिशत सहभागिताको कुरा उठायो । तर अन्य पार्टीहरू र तिनका भातृ संगठनहरूले यो कुरा उठाउन संबिधानमा लेख्न बाध्य भए पनि सहमत भएका छैनन् । समानुपातिकको भाषण गरे पनि संबिधानमा लेख्न तयार छैनन् ।

महिलाहरूको समस्या प्रकृति प्रदत्त कि कृतिम

महिलाहरूले भोग्नु परेको समस्या, उनीहरूले गुमाएको अधिकार उनीहरूलाई प्रकृतिका कारण हो भन्ने मान्छेहरू पनि छन् । सामन्त, दलाल र पुँजीवादीहरूले यस्तो तर्क राख्दछन् । नेपालका राजा, महाराजा, संसदीय दलहरू, डलरका भरमा चलेका राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको तर्क यो धारणासँग मिल्ने गरेको छ । उनीहरूको दलिल के रहने गरेको छ भने 'प्रकृति वा भगवानले महिलाहरूलाई कमजोर शारीरिक अवस्था भएको, नरम स्वभावको, दयालु भावको, बच्चा जन्माउन र पुरुषको सेवा सुविधा दिनका लागि बनाएको' भन्दछन् । 'उनीहरू पुरुषको सहारामा बाँच्नु पर्दछ । यस अवस्थामा महिलालाई किन अधिकार दिनु पर्‍यो ।'

वास्तवमा, प्रकृतिका लागि महिला र पुरुष समान हुन् । पुरुषले गर्न सक्ने सबै काम महिलाले पनि गर्न सक्दछन् । उनीहरूको आदिम साम्यवादी युगमा महिला र पुरुषको हैसियत समान थियो । विस्तारै महिलाले मातृ सत्तात्मक राज्य चलाएका थिए । त्यस समयमा महिलाहरू पुरुष भन्दा वलवान, सौर्य, शक्तिशाली र प्रभावशाली थिए । आदिम कालमा देवी, महाकाली, दूर्गा, सरस्वती सौर्य र बुद्धिमानी महिलाहरू थिए । नेपालकै सन्दर्भमा नालापानीको लडाइँमा महिलाहरूले हतियार उठाएको इतिहास छ । निरकुंश सामन्ती राजतन्त्रात्मक व्यवस्थाको अन्त्य गरी जनताको संघीय गणतन्त्र स्थापनार्थ सञ्चालित महान्

जनयुद्धका क्रममा हजारौं महिलाहरूले हतियार उठाए । आधुनिक हतियारले सुसज्जित शाही सेना र पुलिससँग उनीहरू लडे । यस क्रममा लगभग २५ सय महिलाहरू शहीद पनि भएका छन् । जनमुक्ति सेनाको कमाण्डर भएका छन् । त्यसैले महिलाहरू कमजोर होइनन् । उनीहरूलाई प्रकृतिले कमजोर बनाएको होइन । पितृ सत्तात्मक, राज्य व्यवस्थाले महिलालाई बढी ठूला ठूला मुख्यतःआर्थिक उपार्जन हुने शारीरिक श्रम गर्न नदिने, सामन्तवाद र साम्राज्यवादले काँचको पुतली जस्तो बनाएर सजाउने, शारीरिक रूपमा सुन्दर देखियोस् भनेर मोटाउने खाना खान नदिने, लोम्नेको उमेर बढोस्, स्वास्थ्य रहोस् भनेर भोकै ब्रत बस्ने, गर्भ धारण गरेपछि राम्रो हेरचाह नपाउने, सुत्केरी हुँदा पौष्टिक खाना नपाउने जस्ता कारणले महिलाको शारीरिक अवस्था कमजोर हुन्छ । बरु महिलाले नौ महिनासम्म पेटमा हुर्केको बच्चालाई जन्म दिन्छे । आफ्नो स्तन चुसाएर हुर्काउँछे,बढाउँछे । यो काम पुरुषले प्राकृतिक रूपमा गर्न सक्दैन । यस मानेमा पुरुष भन्दा महिला बलियो देखिन्छन् । त्यसैले प्रकृतिले महिलालाई अधिकार नदिएको होइन । यो शदियौं देखि दास युग, सामन्तवादी युग पुँजीवादी युग हुँदै साम्राज्यवादी युगसम्म कृतिम रूपमा खडा गरिँदै गयो र अहिले आएर यो प्राकृतिक जस्तो बनाइएको छ ।

लैङ्गिक समस्या कि वर्गीय उत्पीडन

मान्छेले भन्ने गर्दछन् कि महिला महिला भएका कारण उसले पाउने अधिकार यति नै हो । स्त्री लिंग भएको भन्दै महिलालाई सामन्तवादले बच्चा पाउने मेसिन, असल गृहिणी, यौन दासी बनाएको छ भने साम्राज्यवादले उद्योगबाट उत्पादित बस्तुको विज्ञापनको साधन, सुन्दरी प्रतियोगिताको नाममा अङ्ग प्रदर्शक, खुल्ला यौन व्यावसायी बनाएको छ । सुन्दरी प्रतियोगितामा भाग लिन पाउनु, विज्ञापनको साधन बन्नु, अशिल्ल चलचित्रमा खेल्न पाउनु महिलाहरूलाई साम्राज्यवादले महिलाहरूलाई दिएको अधिकार हो ।

महिलाहरूलाई महिला भएकै कारण आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार नदिएकाले यसलाई वर्गीय उत्पीडन भन्न मिल्दछ । यी अधिकारहरूबाट सामन्ती, सभ्रान्त, पूँजीपति महिलाहरू पनि बञ्चित छन् ।

त्यसैले नेपालका महिलाहरू लैंगिक उत्पीडनबाट मुक्त हुनकालागि वर्गीय मुक्ति आन्दोलनमा सहभागि भए । नेपालको महिला मुक्ति आन्दोलन संसारमा नै सबैभन्दा सशक्त भएर आएको छ । नेपालका महिलाहरूमा ठूलो जागरण आएको छ । कहिल्यै महिलाका अधिकारका बारेमा नबोल्ने विकासे संस्थाहरू पनि अहिले महिला मुक्तिको कुरा गरिराखेका छन् । यद्यपी उनीहरूले अहिले पनि महिला मुक्तिका सवाललाई सही तरिकाले उठाउन सकेका छैनन् । परम्परागत रूपमा महिला अधिकारका कुरा गर्नेहरू पनि मुक्तिका कुरा गर्न थालेका छन् । विकासे संस्थाहरूले महिलाहरूलाई वास्तविक मुक्तिबाट टाढा राख्नका लागि महिला अधिकारको कुरा गरेर भ्रम फैलाएका छन् ।

संविधानमा महिला अधिकारको सुनिश्चितता कसरी गर्ने ?

अहिले नयाँ संविधान बन्ने प्रक्रियामा छ । यसै समयमा महिलाहरूका अधिकार कसरी सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ? भन्ने बारेमा स्पष्ट हुनु पर्दछ । पहिलो सर्त हो नयाँ संविधानमा महिलाको राजनैतिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने । राजनैतिक अधिकार भन्नाले राज्यसत्ता सञ्चालनमा महिलाको सहभागिताको सुनिश्चितता हो । यसका लागि महिलाहरूको ठूलो संख्या राज्य संचालनमा पुऱ्याउनु पर्दछ । नेपालको जनसंख्याको ५० प्रतिशतभन्दा बढी अंश महिला संख्याले ओगटेको छ । त्यसैले कार्यपालिकामा वर्ग, जाति र क्षेत्रलाई समेटेर कम्तिमा पनि ५० प्रतिशत महिला हुनु पर्दछ ।

व्यवस्थापिकाको लागि गरिने चुनावबाट अनिवार्य रूपमा ५० प्रतिशत महिला चुनिने खालको हुनु पर्दछ । यो सजिलो पनि छ । यसका लागि प्रत्यक्ष समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन गर्नु पर्दछ । महिला भित्र पनि वर्ग हुन्छ , जाति हुन्छ, क्षेत्र हुन्छ । सम्पूर्ण व्यवस्थापिका सदस्यको ५० प्रतिशत महिलाका लागि किटान गर्नु पर्दछ । वर्ग, जाति र क्षेत्रबाट ५० प्रतिशत संख्यामा महिलाको प्रतिनिधित्व गर्नु पर्ने भएकाले असाध्यै गरिब किसान, मजदूरहरूका लागि तोकिएको संख्याबाट आधा संख्या महिला आउने बनाउनु पर्दछ । उदाहरणका लागि ५० जना गरिव किसान र मजदूरका लागि छुट्याइएको छ भने, २५ जना किसान, मजदूर महिलाका लागि हुनु पर्दछ । यो संख्यामा जुनकुनै पार्टीले उम्मेदवार उठाए पनि महिलालाई नै उठाउनु पर्दछ । त्यसमा पनि गरिव महिला, किसान महिला नै हुनु पर्दछ । यसो गर्दा जसरी पनि महिला आउँदछ । दलित, जनजाति, मधेशी, मुसलमान, आदिवासी सबैका लागि यही प्रक्रिया अपनाउनु पर्दछ ।

व्यवस्थापिका, कार्यपालिकामा जस्तै न्यायपालिकामा महिलाको सहभागितालाई सुनिश्चित गरिनु पर्दछ । स्थायी सत्ता भनेर चिनाइने कर्मचारीतन्त्रमा पनि ५० प्रतिशत महिला हुनु पर्दछ । कुटनैतिक नियोग लगायत सबै अंगमा ५० प्रतिशत महिला हुनु पर्दछ । क्यूवामा सबै निकायमा आधा महिलाहरू छन् । यति मात्र होइन त्यहाँ राजदूत समेत आधा संख्यामा महिला छन् । यसरी महिलालाई समावेश गर्दा योग्यता, क्षमता र दक्षता नपुगेको भन्न सकिन्छ । योग्यताको हकमा समान हुनुपर्दछ, तर दक्षता र क्षमता अहिले नै पुग्न सक्दैन । यदि क्षमता र दक्षता नपुगेका कारण महिलालाई सहभागि नगराउने हो भने उनीहरूले कहिल्यै पनि अवसर पाउँदैनन् । त्यसैले महिलाहरूको सहभागिता र क्षमता, दक्षतामा बृद्धिका लागि महिलाहरूलाई विशेष कार्यक्रम ल्याइनु पर्दछ । विशेष कार्यक्रमका लागि विशेष अधिकारको व्यवस्था गरिनु पर्दछ तर, अहिले संसदीय पार्टी, एनजीओ/आइएनजीओले भन्दै आएको महिलाहरूका लागि आरक्षणको व्यवस्था भन्ने कुरा ठीक छैन । आरक्षण भन्ने बित्तिकै निश्चित संख्या तोकिएको हुन्छ । प्रतिशत तोकिदैन । आरक्षण माग्नु भनेको महिलाले राज्य वा पुरुषसँग भिख माग्नु पनि हो ।

त्यसैले महिलाको राजनैतिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि महिलाको पक्षमा रहेको राज्यको संरचना, त्यो संरचनाले अगिकार गरेको महिला प्रतिनिधि छनौटको प्रक्रिया, राज्य सञ्चालनमा महिलाको उपस्थितिको सुनिश्चितता गर्नु हो । उनीहरू राज्य संचालक हुनु पनि हो । सधैँ भरीका शासित महिलालाई शासकमा परिणत गर्नु हो ।

आर्थिक अधिकार

आर्थिक अधिकार अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो । नेपालका महिलाहरूलाई आर्थिक अधिकार छैन । आर्थिक अधिकारले सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारलाई पनि प्रभाव पार्दछ । अहिलेसम्म पैतृक सम्पत्तिमा महिलाहरूको अधिकार छैन । अब बन्ने संविधानमा पैतृक सम्पत्तिमा महिलाहरूको समान अधिकारको सुनिश्चितता हुनु पर्दछ ।

सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार

महिलालाई गलत संस्कृतिका कारण दमन गर्ने गरिन्छ । सामाजिकरूपमा शोषण गरिन्छ । विभिन्न खाले धर्म ग्रन्थका आधारमा महिलामाथि दमन शोषण गरिएको छ । यौन शोषण, घरेलु हिंसाको शिकार महिलाहरू हुने गरेका छन् । छोरो नपाएर छोरी पाएमा सौता बेसाउनु पर्ने । छोरीको भ्रुण हत्या गरिने । दाइजो वा तिलक नल्याएको निहुँमा ज्यूँदै जलाइने, बोक्सीको आरोपमा मल मुत्र ख्वाइन्छ । सामाजिक रूपमा

बहिस्कार गरिन्छ । हत्या गरिन्छ । लोग्ने सासु, ससुरा, देवर, जेठाजुबाट पीडित हुनु पर्दछ । यसक्रममा महिलाले कानूनी उपचार पाउँदैन । उपचार पाइहाले पनि असाध्यै महंगो वा पहुँचबाट बाहिर छ ।

अब बन्ने नयाँ संविधानमा महिलालाई सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा कुनै पनि शोषण, दमन र उत्पीडन गर्न नपाइने, गर्नेलाई कडा कारवाही गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । अंग प्रदर्शन, सुन्दरी प्रतियोगिता जस्ता महिलालाई काँचको पुतली बनाउने कार्यलाई कानूनी रूपमा नै बन्द गरिनु पर्दछ । साहित्य, खोजमूलक, लेखन सत्ता संचालन, संगठन निर्माण संचालन कुटनैतिक कार्य, अन्य यस्ता कार्यहरूमा महिलाहरूको सहभागिता प्रतिस्पर्धा र पुरस्कारको ब्यबस्था राज्यले समाजले परिवारले गर्नुपर्दछ । यसो गरियो भने महिलाहरूको अधिकार सुनिश्चित हुन्छ र लैंगिक बिभेदको अन्त्य हुन्छ ।

यसैका लागि नेपाली महिलाहरूले बन्दूक बोकेका हुन् । पुरानो राज्य संरचनाका विरुद्ध लडेका हुन् । महिला मान्छे भएर बाँच्न चाहन्छन् । अबको संविधानले महिलालाई मान्छे बनाउनु पर्दछ ।

राजनीतिमा महिला सहभागिता

✍ ममता गिरी

हाम्रो समाज गतिशील छ । समाजको गतिशिलताको संगसंगै सामाजिक व्यवहारमा पनि परिवर्तन आउँदै जान्छ । वर्गको उत्पत्ति संगै नेपाली महिलाहरू माथि विविध खालका उत्पीडन, हिंसा र अत्याचारका श्रृंखलाहरू थपिदै गए । समाज विकासको क्रममा निजी स्वमित्वमा आधारित समाज निर्माण भएपछि महिलाहरू माथि हिंसा र शोषण हुँदै गए । यसको प्रमुख कारण पुरुष प्रधान (पितृसत्तात्मक) सामाजिक व्यवस्था नै हो । सामन्ति, पुरातनवादी चिन्तन र उत्पादनका साधनहरू माथि महिलाहरूको स्वामित्व र नियन्त्रण नरहनुले गर्दा महिलाहरू पराधिन भएर आजसम्म बाँच्नु परिरहेको छ । समाजमा आर्थिक उत्पादनका साधनहरू माथि जति अधिकार हुन्छ, सामाजिक र राजनैतिक रूपले त्यो त्यतिनै शक्तिशालि हुन्छ । तर नेपाली महिलाहरूको हकमा हाम्रो देशमा आर्थिक क्षेत्रमा महिलाहरूको अधिकार न्यून प्रतिशत रहेको छ । यही आर्थिक अधिकार बाट वञ्चित हुनुपरेकोले गर्दा नै आज महिलाहरूले विविध प्रकारका समस्याहरू भेल्नुपरिरहेको छ । मुलुकको अग्रगति र सामाजिक रूपान्तरणमा यसले ठूलो बाधा पुऱ्याईरहेको छ । अधिकांश नेपाली महिलाहरू आर्थिक अधिकारबाट वञ्चित छन् । जसले गर्दा हाम्रो देशले विकास गर्न सकिरहेको छैन । जुन समाजमा महिलाहरू साँचिकै मानव भएर बाँच्न नसकिरहेको अवस्था छ भने त्यो देशले कसरी उन्नति र प्रगति गर्न सक्दछ ? यो अत्यन्त महत्वपूर्ण सवाल हो र आजको युगको चुनौति पनि हो ।

आजसम्म पितृसत्ताद्वारा महिलाहरू पीडित छन् । सम्पूर्ण सामन्ति शोषण र उत्पीडनका विरुद्ध संघर्ष गर्दै सामन्ति संरचनाहरूलाई भत्काउदै महिला मुक्तिको लागि र सिंगो राष्ट्रको उत्थानको लागि अगाडि बढ्नु आजको मूल आवश्यकता हो । यो नेपाली महिलाहरूको सामु रहेको अहम सवाल पनि हो । यतिखेर नेपालको महिला आन्दोलन कमजोर अवस्थामा छ । अधिकारका लागि लड्ने कुरा गौण बन्दै गइरहेको छ । विचार गोष्ठी र सेमिनारमा सिमित छ आजको महिला आन्दोलन । नेपाली महिलाहरू माथि उत्पीडन, हिंसाका नयाँ रूपहरू छन् । तर पनि हामी त्यसका विरुद्ध एक जुट भएर अगाडि बढ्न सकिरहेका छैनौ । सम्पूर्ण राजनैतिक कर्मी महिलाहरू आ-आफ्नै ढंगले अगाडि बढिरहेका छौ । जसले गर्दा हामी जति सशक्त हुनुपर्ने हुन सकिरहेका छैनौ । राजनीतिमा महिलाहरूको सहभागिता विगतको तुलनामा केही अभिवृद्धि भएता पनि त्यसले गुणात्मक रूपमा फड्को मार्न सकिरहेका छैनौ ।

आज राजनीतिमा महिलाहरूको सहभागिता जुन रूपमा सशक्त ढंगले अगाडि बढ्नु पर्ने हो त्यस रूपमा बढ्न सकिरहेको छैन । हिजो स्कूल पढ्दादेखि नै महिलाहरूको राजनीतिमा एक प्रकारको आकर्षण थियो । राजनीतिमा उत्साह पूर्वक अघि बढ्दथे । राजनीतिमा लागे पछि महिलाहरूको समस्या समाधान हुन्छ भन्ने एक प्रकारको आत्मविश्वास थियो । सोही विश्वासका साथ महिलाहरू राजनीतिमा होमिन्थे तर जब त्यो विश्वासमा तुषारापात हुँदै गयो त्यसपछि महिलाहरू विस्तारै राजनीतिक क्षेत्रमा सहभागिता कम हुँदै गयो । महिलाहरूले अधिकार प्राप्त गर्ने धेरै कठिन रहेछ भन्ने अनुभूति हुँदै गयो । जसले गर्दा राजनीति प्रति महिलाहरूको वितृष्णा बढ्दै जान थाल्यो । समयमै यस क्षेत्रमा ध्यान पुऱ्याउन सकिएन भने अर्थात राजनीति प्रति महिलाहरूलाई आकर्षित गर्न सकिएन भने यो गति अभै बढ्ने सम्भावना छैन । हामीले अहिलेसम्म जति

पनि अधिकार प्राप्त गर्नु फेरी पनि त्यो राजनैतिक संघर्षको बल बाट प्राप्त गरेका छौं भन्ने कुराको महशुस महिलाहरूलाई गराउन आवश्यक छ । एउटा कुरा के सत्य हो भने अधिकार पाउन अवश्य कठिन होला तर पनि बाटो भने फेरी पनि राजनीतिक संघर्षनै हो । राजनीतिक लडाईं नगरिकन महिलाहरूले नत आजसम्म कुनै अधिकार पाएका छन् नत भविष्यमानै पाउने वाला छन् । केवल महिलाहरूको लागि मात्र होइन मुलुककै सर्वाङ्गिक विकास र अग्रगतिको खातिर महिलाहरूको राजनीतिमा उल्लेखनिय सहभागिता आवश्यक छ । यो कुरा आजका पुस्ताहरूलाई अनुभूत गराउन जरूरी छ । हाम्रो मुद्दाहरू, समस्याहरू, राजनीतिक संघर्षद्वारा नै समाधान हुन सक्छन् भन्ने कुरा आजका एकाइसौं शताब्दिका महिलाहरूले बुझ्नु जरूरी छ ।

नेपालको कुल जनसंख्याको आधा हिस्सा महिलाहरूले ओगटेका भएता पनि राज्यको संरचनाका सबै क्षेत्रमा महिलाको उपस्थिति ज्यादै न्यून रहेको छ । राजनीतिक क्षेत्रमा विभिन्न दलका केन्द्रिय निकायमा हेर्ने हो भने औसत १२ प्रतिशत र जिल्लास्तरमा १० प्रतिशत मात्र रहेको पाइन्छ । देशको आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा महिलाहरूको महत्वपूर्ण योगदान रहँदारहँदै पनि सो अनुरूपको अवसर पाउन सकेका छैनन् । कृषि क्षेत्रमा महिलाहरूको संलग्नता ४८.१ प्रतिशत रहेको छ (के.त.वि. २०६३) उत्पादनशिल कार्यमा पनि महिलाहरूको उपस्थिति उल्लेखनीय रहेता पनि अधिकारको सवालमा भने अत्यन्तै न्यून अवस्था छ । त्यस्तै राजनीति क्षेत्रमा समेत पर्याप्त अवसर पाउन सकिरहेका छैनन् । वि.स. २०६३ जेष्ठ १६ गतेको अन्तरिम व्यवस्थापिका संसदले राज्यको सम्पूर्ण क्षेत्रमा महिलाको प्रतिनिधित्व कम्तिमा ३३ प्रतिशत पुऱ्याउने संकल्प प्रस्ताव पारित गरिसकेको छ । यो राजनीतिक क्षेत्रमा महिला सहभागिता बढाउने महत्वपूर्ण उपलब्धि हो यसलाई निरन्तरता दिनका लागि राजनीतिक क्षेत्रका सबै तहमा महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउन अनिवार्य हुन्छ । स्थानीय तह (गाँउ/नगर, जिल्ला) मा राज्य संरचनाका सबै क्षेत्रमा महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउन प्रयास गरिनुपर्दछ ।

राजनीति सबै नीतिहरूको मूल नीति भएकोले राजनीतिमा महिलाहरूको उल्लेखनिय सहभागिता विना अन्य क्षेत्रका सहभागिता प्रभावकारी वन्न सक्दैन । महिलाको प्रतिनिधित्वलाई बढाउनका लागि राजनीतिक दल लगायत सबै क्षेत्रमा तथ्यांकको आधारमा वस्तु स्थितिको आकलन गरि योजनावद्ध ढंगले कार्य गर्ने परिपाटिलाई स्थापित गर्नु जरूरी छ । महिला, जो अल्पसंख्यक सीमान्तकृत र उत्पीडित छन् ती सबैलाई कसरी समावेशी ढंगले राज्यका निकायहरूमा समाविष्ट गराउन सकिन्छ यसका लागि राज्यले विशेष योजना तर्जुमा गर्नु जरूरी छ । हामी लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संघीय संरचनामा प्रवेश गरिरहेका छौं सोही अनुरूप महिला सहभागिताको विषयलाई विशिष्ट ढंगले योजना बनाउनु आवश्यक छ । साथै महिलाको राजनीतिक सहभागिता, सशक्तिकरण र समावेशिकरणको एजेन्डामा सबै राजनीतिक दलका महिलाहरू एकिकृत भै सशक्त रूपमा अभियान सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ । नेतृत्व तहमा रहेका महिला राजनीतिज्ञहरूले पनि महिलाहरूलाई राजनीतिमा सहभागि गराउन स्पष्ट र ठोस योजना बनाउनु जरूरी हुन्छ । राजनीतिक दलका हरेक एकाईमा तत्काल कम्तिमा १ तिहाई महिला सहभागी गराउने कुरामा दल र भातृ संगठनहरूले जोड दिनु आवश्यक छ । साथै महिला विभाग एवं महिला जनसंगठनहरूलाई महिला सदस्यतामा वृद्धि गरी नेतृत्व तहमा महिलाको पहुँच, महिलाहरूको क्षमता अभिवृद्धि जस्ता कुरालाई अभियानका रूपमा स्थानीय तहसम्म कार्यक्रम संचालन गरिनुपर्दछ ।

समग्र मुलुककै विकासका लागि राजनीतिमा महिलाहरूको सहभागिता अपरिहार्य बन्न पुगेको छ । महिलाहरूको सहभागिता बढाउन र निर्णायक पदमा पहुँचको अवस्थामा सुधार गर्न महिलाको लागि सकारात्मक विभेदको नीतिलाई अवलम्बन गरिनुपर्दछ । राजनीतिक दल तथा राज्यका सबै निकायहरूमा

तत्कालका लागि आरक्षण तथा विशेष अधिकारको व्यवस्था गरिनु आवश्यक हुन्छ । राजनीतिमा महिला सहभागिताको लागि महिला शसक्तिकरणको कार्यक्रमलाई प्रभावकारी ढंगले संचालन गर्दै महिलाको क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिनु जरूरी हुन्छ । लैङ्गिक सचेतनाको कार्यक्रमलाई व्यापक रूपमा संचालन गरिनु पर्दछ । राजनीतिक प्रशिक्षणलाई दल र संगठनहरूले अभियानका रूपमा संचालन गर्नु पर्दछ । दलका नेतृत्वदायी पदहरूमा र राज्यका नीतिगत पदहरूमा महिलाको स्थान सुरक्षित गरिनुपर्दछ । महिलाहरूलाई नेतृत्व तहमा पुऱ्याउनको लागि सर्वप्रथम घर, परिवार, समाज र राजनीतिक दलहरूबाटनै कामको प्रारम्भ गरिनुपर्दछ । अर्थात सामाजिक सचेतना, महिला सशक्तिकरण, दवाव र वकालत सम्बन्धि तालिम प्रशिक्षण , सेमिनारहरूको नियमित आयोजना गर्नु पर्दछ ।

राजनीतिक दलहरूमा महिला सहभागिताको अवस्था

निकाय	प्रतिशत	जिल्ला स्तरमा
केन्द्रिय निकाय	२८.७	२५.८२
कार्य समिति	१२.४	१०.४२
भातृ/भगीनी संगठन	३३.५	३२.४७
महिला संगठन बाहेक भातृ संगठन	१४.७	

राजनीतिक दलको केन्द्रिय कार्य समितिको अध्यक्ष पदमा एकजना मात्र महिला रहेको देखिन्छ । यसै गरी उपाध्यक्ष, सचिव, उप सचिव, कोषाध्यक्ष पदमा पनि महिलाहरू केन्द्रिय समितिमा छैनन् यसरी निर्णायक ठाँउहरूमा महिलाको सहभागिता अत्यन्तै कम छ । जिल्ला स्तरमा पनि १०.५ प्रतिशत मात्र पार्टी प्रमुख रहेको पाईन्छ । उपप्रमुख सचिव, सहसचिव र कोषाध्यक्ष पदमा ५ प्रतिशत भन्दा कम र कोषाध्यक्ष पदमा ८ प्रतिशत महिलाहरूको पहुँच रहेको देखिन्छ । भातृ संगठनका प्रमुख पदहरूमा र राजनीतिक दलमा पनि ३३ प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने कठिनाई भैरहेको देखिन्छ । भातृ संगठनका प्रमुख पदहरूमा एक जना मात्र विगतमा अध्यक्ष पदमा रहेको पाईन्छ । राज्यका हरेक निकायमा र राजनीतिक दलमा पनि ३३ प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न कठिनाई भै रहेको देखिन्छ । तसर्थ महिलाको राजनीतिमा सहभागिता र पहुँच अभिवृद्धिका लागि अन्तरदलीय महिला सहकार्य पद्धतिमा पनि जोड दिनु आवश्यक छ । राजनीतिमा कात्र नभई राज्य संचालनका हरेक क्षेत्रमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता कायम गर्न सम्बन्धित निकायले विशेष योजना बनाउनु पर्दछ । पुरुष प्रधान समाज भएकाले महिलाको अस्तित्व स्वीकार गर्न अभै लामो समय लाग्ने सम्भावना कुर्नुपर्ने देखिन्छ । राजनीतिक दलका हरेक एकाईमा तत्काल लाई कम्तिमा एक तिहाई महिला सहभागिता गराउने चुनौतिपूर्ण लक्ष्य हासिल गर्न जरूरी छ ।

आजको युग समावेशी लोकतन्त्रको युग हो । समावेशी लोकतन्त्रमा सबैको समान हिस्सा र सहभागिता हुनुपर्दछ । महिलालाई विशेष संरक्षण प्रदान गरेर भएपनि पुरुष सरह परिणाममा समान अवस्था र स्थितिमा पुऱ्याउन सके मात्र मुलुकको विकास हुन सक्छ । हामीले समतामूलक समाज निर्माण गर्न सके मात्र मुलुकको विकास हुनसक्छ । जहाँ कसैले कसैको भरमा वाँच्नु पर्दैन । यो अवस्थामा मात्र हाम्रो देशमा अग्रगामी परिवर्तन आउन सक्छ । हामी नयाँ नेपाल निर्माणमा जुटिरहेका छौं । यसका लागि राजनीतिमा महिलाहरूको

अर्थपूर्ण सहभागिता आवश्यक छ । नीति निर्माणमा पनि महिलाहरूको पहुँच हुनु आवश्यक छ । हामी समाजलाई रूपान्तरण गर्न चाहन्छौं । आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक रूपले देशलाई समृद्ध बनाउने अभियानमा जुटिरहेका छौं । आमूल परिवर्तनविना महिला मुक्ति सम्भव छैन । शान्ति कायम गर्न संविधान निर्माणमा पनि महिलाको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । महिलाहरू राजनीतिमा सहभागी हुनु भनेकै देश अग्रगमनको दिशा तिर अघि बढ्नु हो । समग्र देशको उन्नतिको लागि महिलाहरू राजनीतिमा सहभागी बन्नु पर्दछ ।

आजको युग लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको युग हो । हामी हाम्रो देशलाई नयाँ नेपाल बनाउने अभियानमा छौं । सामन्ति संरचनाका अवशेषहरूलाई नभत्काइकन लोकतान्त्रिक गणतन्त्र संस्थागत हुन सक्दैन । पुराना संरचनाहरू आफैँ भत्किदैनन् त्यसका लागि राजनैतिक संघर्षको आवश्यकता पर्दछ । उक्त संघर्षका निम्ति महिलाहरूको सहभागिता अनिवार्य रूपमा हुनु पर्दछ । तसर्थ राजनैतिक दलहरूको केन्द्रिय निकायहरूमा र तल्लो निकायहरूमा महिलाको ३३ प्रतिशत सहभागिता लागू हुन सकिरहेको छैन । राज्यका सबै निकायहरूमा सोही अवस्था विद्यमान छ । संविधान सभामा १९६ महिला रहेकोले लगभग ३३ प्रतिशत पुग्न गएको छ । यो सकारात्मक पक्ष हो । बाँकी अन्य क्षेत्रमा यो अवधारणा प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसकेको अवस्था छ । तसर्थ अब ३३ प्रतिशत महिला सहभागिताको विषयलाई कार्यान्वयन गराउन राजनीतिक दल, राज्य, सबै सम्बन्धित निकायहरूले ध्यानमा पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ । अझ महिला राजनीतिज्ञहरूले विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

यसैगरी समावेशी आजको ज्वलन्त र आवश्यक मुद्दा हो । दलित, उत्पीडित र सिमान्तकृत महिलाहरूलाई पनि राज्यका महत्वपूर्ण स्थानमा, नीति निर्णय गर्ने ठाउँमा र राजनीतिक दलको नेतृत्वदायी स्थानमा सहभागी गराइनु पर्दछ । समावेशी ढंगले महिलाहरूलाई राज्यका सबै महत्वपूर्ण अंगहरूमा स्थान दिइनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालमा महिलाहरूको राजनीतिक सहभागिता सशक्तिकरण एवं समावेशीकरण ।
- संयुक्त राष्ट्रसंघीय महिला विकास कोष, युनिफेम र महिला लोकतान्त्रिक सञ्जाल ।

मस्यौदा संविधानमा मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्था

रञ्जु ठाकुर

संविधानमा मौलिक हकको रूपमा लेखिएका, मानिसलाई सम्मानपूर्वक बाँच्नका लागि नभई नहुने मानव अधिकारहरू नै मौलिक हकहरू हुन् । यी अधिकारहरूको संरक्षण वा उल्लङ्घनले कुनै पनि व्यक्तिको पूर्ण विकासमा ठूलो भूमिका खेल्ने गर्दछ । संविधान राष्ट्रको मूल कानून हो जसमा मौलिक हकहरू उल्लेख गरिएका हुन्छन् । यी अधिकारहरूलाई संविधानको मुटुको रूपमा पनि लिइने गरिन्छ । विगतमा प्रायः नागरिक र राजनैतिक अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा संरक्षण गर्ने चलन थियो । तर वर्तमान अवस्थामा यो चलनमा परिवर्तन आउँदै गरेकोछ, र अन्तरिम संविधान, २०६३ ले मौलिक हक अन्तर्गत केही आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरू पनि थप गरेको छ । यसै मान्यतालाई अघि बढाउँदै मस्यौदा संविधानले जनताका चाहनाहरूलाई यसरी समेट्ने प्रयास गरेको छ :

- मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा मान्यता पाएका मुख्य मानव अधिकार र स्वतन्त्रताहरूलाई यसले उल्लेख गरेको छ । त्यस्ता अधिकारहरू मानव जातिको हैसियतले स्वाभाविक रूपमा सबै मानिसले पाउने अधिकारहरू हुन् । नेपालको जुनसुकै भागमा बसोबास गर्न पाउने स्वतन्त्रताको अधिकार र नेपालको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा आवत-जावत गर्न पाउने अधिकारलाई पनि उल्लेख गरिएको छ र यसलाई कुनै प्रान्तीय वा स्थानीय सरकारले खोस्न सक्दैन ।
- मस्यौदाले यसअघिका संविधानमा लेखिएका भन्दा केही नयाँ अधिकारहरूलाईसमेत मान्यता दिएको छ । उदाहरणका लागि अपराधबाट पीडितहरूको हक, भाषा र संस्कृतिसम्बन्धी अधिकार, आवासको हक, दलित समुदायको हक, परिवारको हक, उपभोक्ताको हक, स्वच्छ खानेपानी, सरसफाई र स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको हक नयाँ हक हुन् ।
- अन्तरिम संविधानमा एउटै शीर्षकअन्तर्गत राखिएका केही हकहरूलाई मस्यौदामा छुट्टा छुट्टै मौलिक हकका रूपमा राखिएको छ । जस्तै : वातावरण, स्वास्थ्य, रोजगार र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक ।
- महिला, बालबालिका र दलित जस्ता निश्चित समूहका लागि थप मौलिक अधिकार उल्लेख गर्दै उनीहरूका विशेष आवश्यकता पूरा गर्न विशेष व्यवस्था गर्न बाटो खोलेको छ । यी अधिकार समानताको आधारमा सबैले उपभोग गर्न पाउने मौलिक हकभन्दा थप हुन् ।
- न्यायपालिकालाई मौलिक अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी मुद्दा हेर्न र त्यसको पालना भएको सुनिश्चित गर्न असाधारण अधिकार क्षेत्र (रिट जारी गर्ने) दिएको छ । आफ्नो कामकारवाही सम्पन्न गर्ने क्रममा राज्यका सबै अङ्गहरूले मौलिक अधिकारको संरक्षण र पालना गर्नुपर्दछ ।

मौलिक अधिकारहरूलाई व्यवहारिक प्रयोगका आधारमा मुख्यतः तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । केही मौलिक अधिकारहरू नेपालमा रहेका सबै व्यक्ति (नेपाली र विदेशी/शरणार्थी)का लागि समेत लागू हुन्छन् भने केही खास समूहहरूका लागि सीमित छन् र केही अधिकारहरू नेपाली नागरिकहरूका लागि मात्र लागू हुन्छन् ।

- सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, आम सञ्चारसम्बन्धी हक, न्यायसम्बन्धी हक, अपराधका पीडितको हक, यातना विरुद्धको हक, निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, छुवाछुत विरुद्धको हक, धार्मिक स्वतन्त्रताको हक, गोपनियताको हक, शोषण विरुद्धको हक, वातावरणसम्बन्धी हक, भाषा र संस्कृतिसम्बन्धी हक, परिवारसम्बन्धी हक, र उपभोक्ताको हक नेपाली र विदेशी सबैले उपभोग गर्न सक्छन् ।
- श्रमसम्बन्धी हक, महिला, बालबालिका र दलित समुदाय सम्बन्धी हक, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत र बहिष्करणमा पारिएका समुदायको हक, लोपोन्मुख समुदायको हक सम्बन्धित समुदायका व्यक्तिहरूका लागि मात्र लागू हुन्छन् ।
- स्वतन्त्रताको हक, समानताको हक, भेदभाव विरुद्धको हक, सम्पत्तिको हक, सूचनाको हक, शिक्षा सम्बन्धी हक, रोजगार सम्बन्धी हक, निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाको हक, खाद्यसम्बन्धी हक, आवाससम्बन्धी हक र देश निकालाविरुद्धको हक नेपाली नागरिकहरूका लागि मात्र लागू हुन्छन् ।

अधिकारमाथिको सीमा

संविधानमा उल्लेख गरिएका मौलिक अधिकारहरूमाथि पनि देशको हित रक्षाका लागि आवश्यक परेमा मनासिब (आवश्यकता अनुरूप मात्र) बन्देज लगाउन सकिन्छ । सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रियता, सामाजिक सुसम्बन्धमा खलल पार्ने, व्यक्तिलाई गाली वेइज्जती, अदालतको अवहेलना गर्ने जस्ता कार्यहरू त्यस्तो बन्देज लगाउन सक्ने आधारहरू हुन् । तर त्यस्ता बन्देज अत्यन्तै आवश्यक भए मात्र लगाउनु पर्दछ र बन्देज लगाएर राज्यले के गर्न खोजेको हो त्यतिसम्ममा मात्र सीमित हुनुपर्दछ । त्यस्तो बन्देज आवश्यक अवधिका लागि मात्र लगाउन सकिन्छ । अधिकारहरूमाथि बन्देज लगाउने त्यस्तो अधिकारले सम्पूर्ण अधिकारलाई सँधैका लागि खोस्न सक्ने अधिकार भने प्रदान गर्दैन ।

त्यसैगरी मौलिक हक र मानव अधिकार सँग बाकिने गरी बन्ने कानून र संविधानको संशोधनलाई समेत बन्देज गरिएको छ । यसको उद्देश्य संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक अधिकारहरू भविष्यमा बन्ने कानूनद्वारा खोस्न नसकियोस् भनेर सुनिश्चित गर्नु हो ।

नेपालमा मौलिक अधिकारसम्बन्धी केही तथ्यहरू

विगतका वर्षहरूमा नेपालले ठूलो राजनैतिक परिवर्तन हासिल गरेको छ । यसै क्रममा मानव अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको संरक्षण, विकास र विस्तार विषयहरूले क्रमशः मान्यता पाउँदै गएका छन् । उक्त कुरा शान्ति प्रक्रियाका विभिन्न सम्झौता/सहमतिहरूमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि दोस्रो जनआन्दोलनअघि भएको १२ बुँदै सम्झौता, विस्तृत शान्ति सम्झौता । माओवादी र नेपाल सरकारबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा विभिन्न मौलिक अधिकार र स्वतन्त्रता, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक तथा सामाजिक अधिकार र महिला र बालबालिकाका अधिकारहरू सम्बन्धी धेरै कुरा उल्लेख गरिएका छन् ।

संविधानमा मौलिक अधिकार हुने उल्लेख क्रम मुलुकको पहिलो संविधान अर्थात नेपाल सरकार वैधानिक कानून २००४ बाट नै सुरु भएको पाइन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान २००७ मा मौलिक अधिकारसम्बन्धी

वैदेशिक रोजगार र नेपाली महिला

शुरु जोशी श्रेष्ठ

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारमा ५० प्रतिशत भन्दा बढि आप्रवासी महिला काम गर्छन । स्वास्थ्य, बिज्ञान र प्रबिधिको बिकासले अब मानिसको औसत बाच्ने आयु बढिरहेको छ, यसको अर्थ, बिकसित देशमा बृद्ध बृद्धाको संख्या बढ्ने छ । त्यसैले उनीहरूको स्याहार सुसारका लागि बंगलादेश, भियतनाम, फिलिपिन्स, श्रीलंका, इण्डोनेशिया तथा नेपाल जस्ता मुलुकबाट अझ बढि महिला काम गर्न जाने छन । बिकासोन्मुख मुलुकबाट अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारमा बढ्दो मागको कारण आगामी दिनमा नेपाली महिलाको सहभागिता अझ बढ्ने संकेत देखिएको छ । हाल करिब ३ लाख भन्दा बढि नेपाली महिला बिदेशमा काम गरिरहेको अनुमान छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम परिदृश्यमा नेपाल कहाँ उभिएको छ भनी बिश्लेषण गर्दा नेपालमा वार्षिक ४ लाख कामदार श्रम बजारमा आउँछन्, जसमध्ये ३ लाख बेरोजगारलाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारले रोजगारी दिने गरेको छ । हाल वैदेशिक रोजगारीले प्रत्येक तेस्रो नेपाली घर प्रभावित देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारीका ब्यापकतालाई हेरी पछिल्लो बर्षहरूमा यसलाई व्यवस्थित गर्न धेरै प्रयास पनि भएका छन । नयाँ वैदेशिक रोजगार ऐन र नियमावली २०६४ लागु भएको छ । वैदेशिक रोजगार बिभाग, वैदेशिक रोजगार प्रबर्द्धन बोर्ड, न्यायधिकरण जस्ता संयन्त्र खडा भएका छन । मुख्यरूपमा भन्नुपर्दा महिला माथिको लैंगिक बिभेद वैदेशिक रोजगार ऐनको दफा ८ ले अन्त्य गर्दै महिलाको हक अधिकार संरक्षण गर्न बलिया प्रावधानहरूको ब्यबस्था गरेको छ । महिला कामदारहरू बढि जसो एजेन्टको माध्यमबाट जाने र बेचबिखन, तस्करी, यौनदासत्वजन्य श्रम तथा असुरक्षित वैदेशिक रोजगारीमा पर्न सक्ने जोखिम अन्त्य गर्न संस्थागत तवरबाट वैदेशिक रोजगारीमा जान प्रोत्साहित गर्न महिलालाई पूर्व प्रस्थान अभिमुखीकरण तालिमको शुल्क शोधभर्ना गर्ने, महिला कामदारको बाल बच्चाहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्यको ब्यबस्था गर्ने, सुरक्षित गृहको ब्यबस्था, १००० भन्दा बढी महिला कामदार भएका देशमा महिला श्रम सहचरी पठाउने प्रावधानहरू पनि ऐनले समेटेको छ ।

नेपाल सरकारले कुवेतमा जाने घरेलु कामदारका सुरक्षाका लागि निर्धारण गरेको मापदण्ड

- कामदारको उमेर ३० बर्ष भन्दा बढी हुनु पर्ने,
- रोजगारदाता बिबाहित हुनुपर्ने,
- कामदारको कम्तीमा १००० रियाल मासिक तलव हुनु पर्ने,
- दैनिक ८ घण्टा भन्दा काम गर्न नपाउने,
- रोजगारदाताले ४००० रियाल नेपाली राजदुताबासमा निक्षेप (डिपोजिट) गर्न पर्ने,
- कामदार रोजगारीको मुलुकमा आइसकेपछि अनिवार्य रूपमा २ महिनाभित्र राजदुताबासमा रोजगारदाताले उपस्थित गराउनु पर्ने
- रोजगारदाताले मोवाइल, औषधि उपचार कार्ड, बस्ने सुबिधा, बैक खाता र पैसा जम्मा भएको भौचर समेत बुझाउने प्रावधान छ ।
- राजदुताबासले कमसेकम एक महिला श्रम सहचरी राजदुताबासमा हुनु पर्ने अनुरोध गरिएको छ ।

वास्तवमा नेपालको कानून अहिले अर्न्तराष्ट्रिय रूपमा बिश्व आप्रवासनका लागि बिकास मंचमा असल अभ्यास तथा बलियो कानूनको रूपमा चर्चा गरिएको थियो । आ.व २०६६-६८ देखी हालसम्म जम्मा १०५३ महिला कामदारले लिएका पूर्वप्रस्थान तालिम शुल्कको शोधभर्ना पाइसकेका छन । त्यस्तै साउदी, कुवेत, कतार यु.ए.इ जस्ता ४ देशमा अस्थायी सुरक्षित गृह संञ्चालन भै रहेको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाल सरकारले कुवेतमा जाने घरेलु कामदारका सुरक्षाका निम्न ब्यबस्था गरेको छ ।

२०६७-६८ को बजेटमा अर्थमन्त्रालयले १ करोडको ब्यबस्था समेत गरेको छ । भारतको बाटो भै महिलाहरु बैदेशिक रोजगारीमा जाने ट्रेण्डलाई न्यूनिकरण गर्न भने ऐनको दफा २२ मा अनिवार्य रूपमा नेपालको एयरपोर्ट प्रयोग गर्नु पर्ने ब्यबस्था गरिएको छ । यसमा थप काम गर्ने भीसा नभएकालाई उड्न नदिन परराष्ट्र मन्त्रालयले भारत सरकारलाई पत्र पठाई बिशेष कुटनैतिक पहल गरेको छ ।

श्रम मन्त्रालय, राष्ट्रिय न्यायीक प्रतिष्ठान र युएन वुमनले सबै आप्रवासी कामदार तथा तीनका परिवारका हक अधिकारसम्बन्धि महासन्धि तथा महिला अधिकार महासन्धिको सामान्य सुभाब नं २६, बारे बिभिन्न कार्यक्रम संचालन गरिरहेको छ । डिसेम्बर ५, २००८ मा पारित महिला आप्रवासी कामदारसम्बन्धी सामान्य सुभाब नं २६ बैदेशिक रोजगारीमा जाने महिला कामदारमा केन्द्रित छ । महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धिको धारा २१ मा दुर्ब्यवहार र भेदभावको जोखिममा पर्नसक्ने आप्रवासी महिलाहरु प्रति हुने भेदभाव र असमानता न्यून गर्न चालिनु पर्ने कदमहरु उल्लेख छ । नेपालले महिला अधिकार महासन्धि अनुमोदन गरिसकेको सन्दर्भमा सुरक्षित आप्रवासन कार्यबिधिहरुको प्रबर्द्धन र आप्रवासनका सबै चक्रमा महिलाको मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपालना गर्ने दायित्व वहन गर्न अपरिहार्य हुन्छ । यस सुभाब नं २६ ले न्यून पारिश्रमिक पाउने महिला कामदार, दुर्ब्यवहार र विभेदको जोखिममा पर्नसक्ने महिला कामदारको स्थितिलाई, "अभिलेख भएको वा नभएको" कारण बिभेद नगरी कानूनी तथा व्यवहारिक दुवै तहमा सम्बन्धित मुलुकको कानूनबाट संरक्षण गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा जोड दिएको छ । वास्तवमा कानी शेर्पाको मृत्यु पछि शुरु भएको महिला माथिको प्रतिबन्धले नेपालमा अभै बीट मार्न सकेको छैन । प्रतिबन्धका कारण धेरै महिला स्वीकृती बिना बिदेश पुगेका छन र अभिलेखबिहिन अवस्थामा काम गरिरहेका छन । कल्याणकारी तथा संरक्षणवादी दृष्टिकोणले ऐनसँग बाभ्ने निर्णय पटक पटक हुँदा महिलाहरु अभि जोखिममा परेका छन । यसैले यस बिषयमा नेपालले महिला अधिकार महासन्धिले निर्देश गरेका भावलाई बुभ्न र कार्यप्रणालीमा रूपान्तरण गर्न जरूरी छ ।

यस सन्दर्भमा बैदेशिक रोजगार ऐनले सुरक्षित बैदेशिक रोजगारीका बिषय प्रबर्द्धन गर्न बैदेशिक रोजगार प्रबर्द्धन बोर्ड ठूलो म्यान्डेट लिएर स्थापना भएको छ । यसले कल्याणकारी कोष पनि खडा गरेको छ जहाँ २०६४ पछि गएका कामदारले तिरेको दर्ता शुल्क रु १००० बाट जम्मा गरेको रकम करिब ७० करोड पुगेको छ तर यो कोष मुख्य रूपमा दर्ता शुल्क तिरेर गएका कामदारलाई उद्धार, क्षतिपूर्ती, सूचना सम्प्रषेणमा केन्द्रित छ र यसले बोकेको बृहत म्यान्डेट कार्यान्वयन अभै हुन बाँकि छ । वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डले नेपाल सरकारले राखेको १ करोडलाई म्याचिङ्ग फण्ड बनाएर अष्टयारामा परेका, अलपत्र परेर मुलुकको शरण पर्न आएका नेपाली जसले स्वीकृती नलिइ काम गर्न गएको भएतापनि उनीहरुको विप्रेषण नेपाल नै पठाएकोले उनीहरुलाई पनि सरकारको सेवा सुबिधा प्याकेज भित्र ल्याउन पर्ने देखिन्छ । अभै बिदेश स्थित वेभसाइटमा होस वा छापाहरुमा, अलपत्र भएका, मानसिक सन्तुलन गुमाएका, गर्भवती, बच्चा बोकेर महिलाहरु आउने क्रम जारी छ । बिदेशबाट आएका यस्ता बहुराष्ट्र बालबच्चाको नागरिकता के हुने निकर्वाल गर्न पनि बृहत

बहस आवश्यक छ । यसको लागि समावेशी नीति ल्याइ कार्यवन्धन र अनुगमन गरिएमा महिला कामदारको हक अधिकार संरक्षण गर्न एक कोशे ढुङ्गा साबित हुनेछ । यसै गरी बैदेशिक रोजगार प्रबर्द्धन बोर्डले आफ्नो म्यान्डेट बमोजिम वैदेशिक रोजगारको जोखिमप्रति गाउँ समाजलाई खबरदारी गर्न अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ भने सुरक्षित श्रम बजारको खोजी समेत गर्नुपर्ने देखिन्छ । हालै बैदेशिक रोजगारीका लागि जाने गरेको मध्य पूर्व एशियाका केहि राष्ट्रहरूमा राजनैतिक अस्थिरताका कारण जोखिममा परेका नेपाली कामदारहरू अलपत्र परेकोमा नेपाल सरकारले फास्टट्रयाक गरी उद्धार गर्न लागि परेको छ । त्यसैगरी बैदेशिक रोजगार प्रबर्द्धन बोर्ड अनुसार साउदी अरबमा ८८ वटा लाश नेपाल फर्काउन लाइन लागेर बसेको अवस्था छ जसमध्ये ७१ वटा मृत्यु बाटोको दुर्घटनाबाट भएको छ भने अबका संचार सन्देशहरू यस्ता तथ्यसँग जोड्नु पर्ने पनि देखिन्छ । बुभुनु पर्ने कुरा यहाँ ८८ वटा लाश मात्र होइन ८८ घर परिवारका ८८ जना बिधवा, बालबच्चा, बृद्धबृद्धा बाबुआमाको जीवनसंग जोडिएका छन त्यसैले अबका दिनमा तालिम लिएर जाँउ है, ठगीमा परिएला है जस्ता हलुका संदेश तथा जनचेतना प्रवाह गरेर मात्र पुगेन, यसतर्फ पनि ठोस कदम आवश्यक छ ।

त्यस्तै गरी बैदेशिक रोजगारलाई सुरक्षित बनाउन नागरिक समाजका तर्फबाट पनि बिभिन्न पहल भएका छन्, कामदारका संस्था पौरखी, प्रवासी नेपाली समन्वय समिति, सुरक्षित आप्रवासनका लागि राष्ट्रिय संजाल पनि कार्यरत छ यी सबै प्रयासलाई युएन वुमनले (पहिले युनिफेम) निरन्तर सहयोग गरिरहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा युएन वुमनले आप्रवासीका लागि बिश्व मंचमा महिला कामदारका सरोकारलाई ध्यानाकर्षण गराउन संस्थागत साभेदारीको रूपमा काम गर्न थालेको छ । यसै सिलसिलामा घरेलु महिला कामदार माया गुरुङ्गलाई आफ्नो अनुभव सेयर गर्न मेक्सिको पठाएको थियो । आप्रवासन र बिकासका लागि बिश्व मञ्चमा पछिल्लो समयमा महिला, परिवार र बालबालिकाका दृष्टिकोण समेत समेट्न ठूलो टेवा पुगेको छ ।

बैदेशिक रोजगारीको भूमिका बिश्लेषण गर्दा द्वन्द्वका समयमा गरिवी बढ्नुको साटो घटाउनमा विप्रेषणले ठूलो भूमिका खेलेको तथ्य पनि मनन गर्नुपर्ने देखिन्छ । हाल ४२ प्रतिशतबाट गरिवी घटेर २५ प्रतिशत भएको तथ्य जगजाहेर छ । नेपाली युवाहरूले पठाएको रेमिट्यान्सले कूल गार्हस्थ उत्पादनमामा २३.६ प्रतिशत योगदान पुऱ्याएको छ । जीवनस्तर मापदण्ड सर्भे २००४ ले गरिवी घटाउन विप्रेषणले महत्वपूर्ण योगदान पुराएको र यसमा ११ प्रतिशत रेमिट्यान्स पठाउने महिला कामदारहरू हुन् भन्ने तथ्यांक सार्वजनिक गरिसकेको छ । डा. चन्द्रा भद्राको "महिलाको बैदेशिक रोजगारी : गरिवी निवारणमा बिप्रेषणको प्रभावकारिता" २००८ मा महिला कामदारले पठाएको बिप्रेषणले स्रहशताब्दी लक्ष्य १,२,३,४,५ लक्ष्य प्राप्ती गर्न प्रमुख भूमिका खेलेको उल्लेख छ । यस परिप्रेक्ष्यमा बैदेशिक रोजगारमा गएका नेपाली महिलाले राष्ट्रलाई पुऱ्याएको योगदानको लेखाजोखा गरिनु पर्दछ, नेपाली महिलाले समग्रमा बिप्रेषण मार्फत योगदान गरेर उनीहरू गरिवी निवारणकर्ता र आर्थिक योद्धा भएको पाटोलाई उजागर गर्न पर्ने देखिन्छ । बिदेश गएर आफू सशक्त भएको, राम्रो अनुभव बोक्ने महिलाहरू पनि प्रशस्त छन । यी महिलाले कति ऋण तिरे, कति बालबच्चा स्कुल पठाउन सके, कति जग्गा जोडे, घर बनाए भन्ने कुरा संचार जगतमा समाचार बन्दैन तर यसको बिपरित बैदेशिक रोजगारमा जाने महिलाको भयावह स्थिती बढी आउछन । यसले गर्दा नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय छवि पनि बिग्रेको छ । मानव बेचबिखनको बिषयमा सम्बोधन गर्न अमेरिकी सरकारले बिभिन्न राष्ट्रहरूमा Trafficking in Person भनेर बार्षिक रूपमा प्रतिबेदन निकाल्ने गर्ने गरेको छ जसमा नेपाल बिगत केहि बर्षदेखी टियर २ मा रहदै आएको छ जसको अर्थ नेपालले मानव बेचबिखन नियन्त्रणका लागि अभै धेरै पहल गर्न पर्ने छ ।

यसका लागि नेपाल सरकारले सबै आप्रवासी कामदार तथा तीनका परिवारका हक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुमोदन गर्नु पर्ने भनी विभिन्न संघसस्थाले पैरवी गर्दै आएको छ ।

बैदेशिक रोजगारमा गएका र जान सक्ने महिलाको जोखिम कम गर्न गर्भवती वा पागल भएर आएको वा बच्चा लिएर आएको समाचार सुनेर कठैवरा, विचरा भन्नु वा प्रतिवन्ध कै रणनीति मात्रै लिनु भन्दा ऋणको ब्यवस्था गरी आर्थिक सुरक्षाको वृहत कार्यक्रम ल्याउनु जरुरी छ । बैदेशिक रोजगार ऐन र नियमावलीको कार्यान्वयन गरी स्थानीयस्तरमा भएका सरकारको कोषलाई यस्ता कार्यक्रममा खर्च गर्न वृहत कार्यक्रम ल्याउनु पर्दछ । हरेक गाँउ बिकास समिती (गा.बि.स) मा मिलेज प्रोफाइल बनाएर बिदेश गएका, बिदेशी जेलमा परेका, हराएका, मृत्यु भएका, अपाङ्गता भएमा र फर्केकाहरूको साथै ती कामदार प्रति निर्भर बालबच्चा तथा परिवारको तथ्याङ्क राख्नु पर्छ । गा.बि.स.मा आएको अधिकांश बजेट पूर्वाधारमा खर्च हुने गर्दा यसपाली महिला, जनजाती तथा बालबालिकाका लागि बिनीयोजन गरेको ३५ प्रतिशत रकम सोहि शिर्षकमा खर्च गर्नुपर्ने निर्देशन समेत जारी गरिएको छ ।

यसै गरी नेपालमा यतिका धेरै आर्थिक तथा बित्तिय संघसस्थाहरू बिप्रेषणको कारोबार गरेको बर्तमान सन्दर्भमा सहुलियत ऋण तथा बिदेश गएर फर्केकाको लागि भने आर्थिक योजना ल्याउन सकेको अवस्था छैन । अझै पहुँच नभएका गरीब महिला तथा पुरुष ६० देखी ७० प्रतिशत ब्याजमा ऋण लिएर गैरहेको अवस्था छ । त्यस्तै बिदेशबाट आएको बिप्रेषणको ठूलो अंश एजेन्ट, साहुमहाजन तथा बिदेशी ध्वजाबाहक जहाजहरूमै जाने र नेपालले चाहि बिप्रेषण यति प्रतिशत नेपाल आउछ भन्ने गणित मात्रै हातमा रहने पो हो कि भन्ने अध्ययन गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । यदि बिदेशी ध्वजाबाहक जहाजले ८० प्रतिशत बैदेशिक रोजगारका कामदार बोक्ने भएकाले यी वर्गका लागि उनीहरूको ब्यबसायीक सामाजिक उत्तरदायित्वबारे पनि बहस पनि चलाउनु पर्ने देखिन्छ ।

बैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका कामदारको लागि पुनःएकीकरण कार्यक्रम

त्यस्तै बैदेशिक रोजगारीलाई राष्ट्रको हकमा लिन पुनःएकीकरण कार्यक्रम अर्को महत्वपूर्ण आवश्यकता हो । किनकि वैदेशिक रोजगारीले विप्रेषणसँगै समस्याहरू पनि भित्रिएको छ । लामो समय श्रीमान् श्रीमती अलग बस्दा सम्बन्ध, विवाह जोखिममा परेको छ । बालबच्चा, आफन्त र होस्टेलमा अभिभावकविहीन अवस्थामा रहन बाध्य भएका छन् । अझ डरलाग्दो कुरा त बालबच्चा लागूपदार्थ, अपराध, चोरीमा पो संलग्न हुन थालेका छन् कि भन्ने सामाजिक मूल्य तथा समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि यस्ता बालबालिका र परिवार केन्द्रित पुनःएकीकरण कार्यक्रमहरू ल्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

बैदेशिक रोजगारीको बिकल्प र बिप्रेषणको प्रयोग गरी रोजगारको बिकल्प स्वदेशमा खडा गरी बाध्यकारी बैदेशिक रोजगारीलाई न्यूनिकरण गर्न तथा मानव तस्करी र मानव बेचबिखन जस्ता कुराहरूलाई सम्बोधन गर्न युएन वुमनले नेपाल सरकारको निर्देशनमा पौरखी र निड्स भन्ने संस्थासँग सहकार्य गरी नमूना पुनरएकीकरण कार्यक्रम शुरु गरेको छ । काठमाण्डौ, कास्की तथा सुनसरी जिल्लामा फर्केर आएका कामदार महिला तथा तीनका परिवारका लागि उद्यमशिलता तालिम संचालन गरेर ऋण तथा बजारसंग जोडिदिदा आशलाग्दो परिणाम निस्किएको छ । यी मध्ये कतिपय महिलाले नगद रेमिटेन्स ४५ प्रतिशत प्रयोग गरे । महिलाहरूको अधिकांश बिप्रेषण बालबच्चाको शिक्षा, घरखर्च र ऋण तिर्न खर्च भएको यी महिलाहरूको अनुभव थियो । यद्यपी, बैदेशिक रोजगारबाट फर्केका यी महिलाहरूले आँट हिम्मतका साथ ऋण लिएर सानातीना

ब्यबसाय शुरु गरेका छन । ८ दिनको उद्यमशिलता तालिम पश्चात ऋण तथा बजारसंग जोडेपछि बिदेशबाट फर्केका महिलाको मुख्यतया कुखुरा पालन, फेन्सी पसल, तरकारी पसल, मासु पसल, ब्यूटि पार्लर, बेसार खेती, ट्रेनिङ्ग सेन्टर, होटल, ढाका बुनाइ, जैबिक खेती, च्याउ खेती, साइवर आदि खोलेका छन । यी महिलाहरूको सबैभन्दा चाखलाग्दो पक्ष नेपालमा सरदर ८५०० महिनामा कमाउने भएका छन । प्राय जसो अत्यन्त कमजोर आर्थिक अवस्थाका यी महिला कामदारहरूमा ९४ प्रतिशतले यति पैसा नेपालमै कमाउन सके बैदेशिक रोजगारीकोमा नजाने र नेपालमा नै परिवार तथा बालबच्चासंग बसी कमाइ गर्ने इच्छा प्रकट गरे । यो नमूना पुनःएकिकरण कार्यक्रमले नेपाललाई रोजगारीको बिकल्प मात्र दिने हैन कि सम्बन्ध, परिवार र राष्ट्र नै बचाउन योगदान गर्ने बलियो संभावना देखाएको छ । अब यस्ता नमुना पुनःएकिकरण कार्यक्रमलाई बृहतरूपमा बैंक, नगरपालिका, जि.वि.स र गाँ.बि.स.का सरकारी कार्यक्रममा गास्न सके बृहत रूपमा रोजगारीका कार्यक्रम गाउँ गाउँमै ल्याउन सकिने देखिन्छ । जसले गर्दा बाध्यकारी बैदेशिक रोजगारीलाई मात्र कम नगरी मानव बेचबिखन, मानव तस्करी तथा यौन दासताजन्य श्रमसमेत न्यूनीकरण गर्दछ ।

समग्र रूपमा बैदेशिक रोजगारी नेपाली महिला कामदारको हक अधिकार सुरक्षित गर्न ऐन कानूनको प्रभावकारी कार्यावन्धन आवश्यक छ भने सरकारको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्न पनि त्यति नै आवश्यक छ उदाहरणको लागि श्रीलंकाको कुनै देशको भीसा सही कि गलत जाँच्ने, ऋण दिने, प्रहरी, बैंक, बिमा, क्षतिपूर्ति, एसटिडि, आइएसटिडि, ब्यूरो अफ फरेन इम्प्लोइमेन्टमा एकै छत भित्र एउटै प्राणगमा छ । बैदेशिक रोजगारलाई धान्न सक्ने संस्थागत क्षमता बिकास वारेमा श्रम मन्त्रालयको अनुरोधमा तत्कालिन युनिफेमले एक अध्ययन गरेको थियो जसमा बढ्दै गएको बैदेशिक रोजगारीलाई सम्बोधन गर्न सेवा संयन्त्रहरू बढाउन पर्ने, यसको मानविय, प्राबिधिक, आर्थिक क्षमता बढाउन पर्ने तथा अन्य सुभावाहरू दिएको थियो जुन कार्यन्वयन गर्न जरूरी छ । बिभिन्न कारणबश महिला कामदारहरूको यकिन तथ्याङ्क कतै नभएको सन्दर्भमा नेपालमा २०६८ मा जनगणना हुन गइरहेकोले अभिलेखबद्ध भएका वा नभएकाहरू सबै महिला कामदारहरूको तथ्याङ्कहरूलाई ल्याउने यो अभूतपूर्व अवसर हो । यसै गरी घरेलु कामदारको लागि सरकारले मापदण्ड बनाएको देशको हकमा नमूनाको रूपमा आप्रवासनचक्र बमोजिम पूर्व रोजगारीदेखी पुर्नएकिकरण सम्मको एक कार्यक्रमकै अवधारणा अपनाउन पर्ने समेत देखिन्छ । यी माथि लेखिएका कुराको अनुगमन राष्ट्रिय महिला आयोगले गर्न सके बैदेशिक रोजगारमा संलग्न महिलाको हक अधिकार संरक्षणमा अर्को बलियो कडि स्थापित हुने थियो ।

दलित महिलाका सवालहरु

✍ कमला हेमचुरी

पृष्ठभूमी

नेपाल बहुजाती, बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक र धार्मिक विविधता बोकेको राष्ट्र हो । २४० वर्षे लामो केन्द्रिकृति र एकात्मक स्वरूप बोकेको राज्य संरचनाले यो विविधतालाई आत्मसात गर्न नसक्दा यो व्यवस्थाको अन्त्यको लागि नेपाली जनताले धेरै लामो समय देखि संघर्ष गर्दै आएका छन् । राज्यले विविधतालाई स्वीकारे सबै जात, जाती, धर्म, लिङ्ग, वर्णका समुदायको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चता, पहिचानको महत्व र राज्यको श्रोत र साधनमा पहुँचलाई महत्व नदिएको हुदाँ नेपाली जनताले केन्द्रिकृत एकात्मक व्यवस्थाको अन्त्य गर्न अतुलनिय बलिदान र संघर्ष गरे । विभिन्न समयमा भएको जन आन्दोलनहरु र १० वर्षे जनयुद्ध यसको ठोस सबुत प्रमाण हो । यही जन आन्दोलनहरु र दस वर्षे जनयुद्धको जगमा टेकेर नेपाली जनताले समान्ती केन्द्रिकृत एकात्मक राज्य संरचनाको अन्त्य गरी लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना गर्न सफल भएका छन् । नेपाल सिद्धान्त त समावेशी, धर्म निरेपेक्ष, संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रकोरूपमा स्थापित भै सकेको छ । जात, धर्म, वर्ण र लिङ्गको आधारमा हुने विभेदको अन्त्य गरी समृद्ध नेपालको कल्पना समेत गर्न नसक्ने यथार्थलाई पनि सबैले सिद्धान्त स्वीकारका छन् । राज्यले सुधारवादी सोच अनुरूप समावेशीताको सिद्धान्तलाई केही हदसम्म कार्यान्वयन पनि गरेको देखिन्छ । तर समस्याको जटिलतालाई ध्यानमा राखेर नीति तथा कार्यक्रम ल्याएको भने देखिएको छैन । खास गरी दलित महिलाको सवालमा त राज्यको तत्परता खासै देखिएको छैन । महिला तथा दलित भएकै कारण वर्गीय, जातीय र लैंगिक शोषणको तेहरो मारमा परेका यी महिलाका सवाललाई संबोधन गर्न सबै क्षेत्र चुकेको देखिन्छ । दलित महिलाका सवालहरु चासोको विषय बन्न सक्ने अवस्था अझै सृजना भएको देखिएको छैन ।

को हुन दलित महिलाहरु ?

दलित महिलाहरुको बास्तविक पहिचानको लागि परिभाषा खोज्ने काम अझै सम्म भएको देखिदैन । दलितकै परिभाषा भित्र यिनीहरुको पनि पहिचान खोज्ने काम भएको छ । अब उनीहरुले भोग्नु परेका तेहरो उत्पीडनको आवस्थालाई समेटेर परिभाषित गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । किनभने दलित पुरुष र दलित महिलाहरुले भोग्नु परेका विभेदहरु केही एकै किसिमका छन् भने केही फरक किसिमका पनि छन् । महिला भएकै कारणले दलित महिलाहरुले दलित पुरुष र गैर दलित पुरुषबाट लैङ्गिक शोषण भोग्नु परेको छ भने आर्थिक शोषण समेत यिनीहरुको चरमरूपमा भएको छ । हैसियतका हिसाबले समेत यिनीहरु सामाजिक मर्यादाको सबैभन्दा तल्लो धरातलको स्थानमा रहेको छ । त्यसैले दलितहरुको परिभाषा भित्र दलित महिलाको परिभाषा समेत स्पष्ट गरिनु आवश्यक छ । सामाजिक मर्यादाको सबै भन्दा तल्लो तहमा अबस्थित, वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक शोषणको चरमसिमा भोग्दै आएका महिलाहरु भन्दा अतियुक्ति नहोला ।

आंकडामा दलित महिला

वि.सं. २०५८ को जनगणना अनुसार दलितको जनसंख्याको केवल १४.९९ प्रतिशत देखाइएको छ । जसमा पुरुषको जनसंख्या १३,५६,६३४ र महिलाको जनसंख्या १३,९३,४९३ देखाइएको छ । तर दलित

अध्ययन र विभिन्न संघसंस्थाहरूले गरेको अध्ययन अनुसार दलितको जनसंख्या कुल जनसंख्याको २० प्रतिशत भन्दा बढी रहेको अनुमान गरिएको छ । माथि उल्लेखित तथ्याङ्कले के देखाउछ भने दलित पुरुषको जनसंख्या भन्दा दलित महिलाको जनसंख्या संख्याको हिसाबले बढी छ । साथै दलित महिलाको जनसंख्या भनेको कुल महिला जनसंख्याको १० प्रतिशत जनसंख्या हो ।

जनसंख्याको हिसाबले हेर्ने हो भने दलित पुरुषको भन्दा दलित महिलाको जनसंख्या बढी रहेको अवस्थामा शिक्षाको अवस्था भने साझै दयनिय रहेको छ । केवल २४ प्रतिशत दलित महिला मात्र साक्षर छन् ३३.८ प्रतिशत दलित पुरुषहरू साक्षर छन् (श्रोत:विश्व वैक र डिफिड) । छ वर्ष वा सो भन्दा माथिको विद्यालय शिक्षा प्राप्त गर्ने दलित पुरुषको संख्या ४३.७ प्रतिशत छ भने महिलाको केवल २४.२ प्रतिशत छ (श्रोत:आचार्य २००७) । शिक्षा विभागले २००६मा प्रकाशित गरेको तथ्याङ्क अनुसार दलित महिला विद्यार्थीको प्राथमिक कक्षामा भर्ना संख्या सबै भन्दा कम छ । माध्यामिक कक्षामा पुग्दासम्म उनीहरूको संख्या घटेर लाख बाट घटेर केवल हजारमा भरेको छ । प्राथमिक कक्षामा भर्नाको केवल ३.५३ प्रतिशत महिला विद्यार्थीमात्र माध्यामिक कक्षामा पुग्ने गरेका छन् । एस.एल.सी. पास गर्ने महिलाको तथ्याङ्क उपलब्ध नभएकोले यहाँ प्रस्तुत गर्न सकिएन । एस.एल.सी पास गर्ने दलितको प्रतिशत नै केवल ३.८ र स्नातक पास गर्ने दलितको संख्या केवल ०.४ भएकाले दलित महिलाको स्थान कहाँ छ भन्ने कुरा सोभै अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

राजनैतिक प्रतिनिधित्वको विश्लेषण गर्ने हो भने दलित महिलाको प्रतिनिधित्व नगण्य अवस्थामा रहेको देखिन्छ । संविधान सभामा बाहेक राजनैतिक पार्टीका निर्णायक तहमा एक जना पनि दलित महिलाको उपस्थिति देखिदैन । एननेकपा (माओवादी)को पछिल्लो समयमा भएको एकीकरण पछि एक जना दलित महिला केन्द्रिय समितिमा पुगेकी छिन् भने अन्य पार्टीको केन्द्रिय समितिमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व छैन । पछिल्लो समयमा आठौँ महाधिवेशनमा पार्टीभित्र समावेशी र लोकतान्त्रिक अभ्यास गरेकोमा सबैतिरबाट प्रशंसा पाएको ने.क.पा एमालेले ४५ प्रतिशत समावेशी आरक्षण छुट्याए र महिलालाई २८ प्रतिशत आरक्षण दिएकोमा आदिवासी जनजाति महिलाहरूबाट केही पर्न सफल भए पनि दलित महिलाहरू एक जना पनि पर्न सफल भएनन् (धन कुमारी सुनार:२००९:५) । संविधान सभामा भने समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था भएका कारणले दलित महिलाको प्रतिनिधित्व समानुपातिक रूपमा हुन नसकेता पनि अकल्पनियरूपमा भएको छ । यो दलित महिलाहरू प्रतिनिधित्व, पहिचान र पहुँचको हिसाबले सकारात्मक पाटो हो । पचास (५०) जना दलित सभासदमा २२ जना दलित महिला हुनु दलित महिलाहरूको लागि गर्वको विषय हो र समानुपातिक प्रतिनिधित्वको प्रावधानलाई आगामी बन्ने संविधानमा पनि निरन्तरता दिनु पर्ने जरूरी देखिन्छ ।

राज्यको नीति निर्माण गर्ने तह मध्येको संविधान सभामा बाहेक अन्य क्षेत्रमा भने दलित महिलाको प्रतिनिधित्व शून्य प्राय छ ।

आर्थिक विपन्नता र दलित महिला

समग्रमा अन्य जातीको तुलनामा दलितहरूको आर्थिक अवस्था निम्न स्तरको रहेको छ । नेपाल दक्षिण एशिया अध्ययन केन्द्रले तयार गरेको सन् १९९८ को मानव बिकास प्रतिबेदनको मानव बिकास सूचकांकले मानव बिकासका सूचकांकको प्रत्येक सूचकांकमा दलितहरू औसत भन्दा तल रहेका छन् । प्रति व्यक्ति आय, आयु देखि लिएर साक्षरता सूचाङ्क समेत तल रहेको छ । ८० प्रतिशत दलित गरिबीको रेखामुनी बाची रहेको अवस्थामा यसको प्रत्यक्ष असर दलित महिलामा परेको छ । दलित पुरुष र दलित बालकको तुलनामा दलित

महिला र बालबालिकाहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्था निम्नस्तरको रहेको छ (भट्टचन र अन्य: २०६५:७७) ।

आर्थिक पूजी, मानवीय पूजी, सामाजिक पूजी र भूमी सबैको अभाव दलितहरूमा भएकाले उनीहरूको जीवन स्तर अति निम्नस्तरको हुनु स्वभाविक हो । अर्को तिर कुलतमा अत्यधिक श्रोत र साधनको दुरुपयोगले पनि दलितहरूको जीवनस्तरलाई तुलनात्मरूपमा निम्न बनाएको छ । यसको प्रत्यक्ष प्रभाव भने दलित महिलाहरू माथि परेको छ । अधिकांश दलित महिलाहरूले जीविकोपार्जनको लागि तल्लोस्तरको श्रम गर्न बाध्य छन् । जातीय विभेदका कारण उनीहरूले चाहेर पनि बढी आमदानी हुने र सजिलो र सम्मानित पेशा अगाँल्न सक्ने अवस्था छैन भने अर्को मानवीय पूजीको अभावले पनि उनीहरूले यो क्षेत्रमा हात हाल्न सकेका छैनन् । सबै भन्दा कम आमदानी हुने कृषि क्षेत्रमा नै अत्यधिक दलित महिलाहरूको सहभागिता छ ।

दलित महिला विरुद्ध हुने हिंसा

विभिन्न समयमा भएका अध्ययन र तथ्याङ्कले महिला विरुद्ध हुने हिंसाका शिकार सबै भन्दा बढी दलित महिला हुने देखिएको छ । दलित महिलाहरू कुटपिट, बचन बलात्कार लगायतका शारिरिक तथा मानसिक महिला विरुद्ध हुने हिंसाका शिकार दलित महिलाहरू हुने गरेको तथ्य साथी भन्ने एक गैह्र सरकारी संस्थाले गरेको अध्ययनबाट देखिएको छ । यस संस्थाको अध्ययन अनुसार दलित महिलाहरू बलात्कारको शिकार हुने संभावना २१ प्रतिशत रहेको छ भने बाहुन क्षेत्री महिलाहरूको केवल ६ प्रतिशतमात्र संभावना रहेको छ । त्यस्तै गरी न्यूएरा भन्ने संस्थाले गरेको एक अध्ययन अनुसार दलित भारतमा बेचिने दलित महिलाहरूको प्रतिशत २६.९ छ जुन जनजाति महिला पछि दोस्रो हो । जनजाति महिलाहरूको प्रतिशत ४२.२ छ । दलित अध्ययता मिन विश्वकर्माका अनुसार यस्तो अमानवीय काममा धकेल्ने कारणहरू मध्ये गरीबी र निरक्षता प्रमुख हुन भने आकर्षक गर्ने प्रमुख कारणहरूमा रोजगारीको भूटो आश्वासन, प्रलोभन र नक्कली विवाह हुन् ।

दलित महिलाको वर्तमान सवालहरू

आत्मसम्मान गुमाएर बाँच्न विवश दलित महिलाहरू सामाजिक रूपमा सबैभन्दा बढी विभेद खेपिरहेका छन् भने आर्थिक रूपमा लाभबाट वञ्चित समूह हो । राजीतिक हिसाबले सबैभन्दा उपेक्षित समूह हो भने धार्मिक र सांस्कृतिक तवरले घृणित र मर्यादा विमुख हुन्छन् । समग्रमा हरेक हिसाबले अति विभेदित र अति सीमान्तकृत लिङ्ग भएकाले राज्यमा अग्रगमन, पुनर्संरचनाको प्रक्रियामा विशेष ध्यानपूर्वक यो समुदायको अधिकतम हितको ख्याल गर्नुपर्छ । दलित महिलाको अहिलेको जल्दो-बल्दो समस्या भनेको पहिचानको समस्या हो । (बाहुन, क्षेत्री) त्यसमा पनि पुरुषको मात्र राज्य बनाएकाले अरु नागरिकहरू माथि उनीहरूलाई गर्ने व्यवहार भन्दा फरक व्यवहार गर्दै आयो । दलित महिलाहरू त भन चौथो दर्जाको नागरिक बन्न सक्ने अवस्था रहेन । राज्यले सधैँ प्रताडित जीवन बाँच्न बाध्य गरायो । त्यसैले दलित महिलाहरू अब पहिचानको खोजीमा छन् । राज्यले ससम्मान उनीहरू पनि यो देशको बास्तविक नागरिक भएको महसुस गराउदै उनीहरूको गुमेको पहिचान स्थापित गर्ने काम गर्नु पर्दछ । अर्को महत्वपूर्ण सवाल हो प्रतिनिधित्व । दलित महिलाहरूलाई जनसंख्याको हिसाबले हेर्ने हो भने यिनीहरूको संख्यामा कुनै कमी छैन तर यिनीहरूको सहभागिता हेर्ने हो भने हरेक क्षेत्रमा प्रतिनिधित्व शून्य प्राय छ । चाहे त्यो राजनैतिक पार्टीहोस् या राज्यका विभिन्न निकाय कही पनि उनीहरूको प्रतिनिधित्व छैन । संबिधान सभामात्र एउटा यस्तो संस्था हो जहाँ

दलित महिलाहरूको प्रतिनिधित्व केही हदसम्म रहेको छ । त्यो देखि बाहेक संतुष्टी गर्ने ठाउ अन्त कतै पनि छैन । जसको सवाल उसैको नेतृत्व भने जस्तै यदि नीति निर्माण गर्ने तहमा दलित महिलाहरूको सवाललाई प्राथमिकता नदिने हो भने यिनीहरूको सवाल सधै ओभरलुकमा पर्ने छ । दलित महिलाहरू राज्यको श्रोत र साधनमा पहुचको सवालमा सधै भरी उपेक्षित र बन्चित छन् । राज्य संचालकको प्रकृत्यामा कुनै अवसर नपाउनु दलित महिलाहरूको लागि नियति नै बनी सकेको छ । चाहे त्यो सरकारी निकाय होस वा गैर सरकारी कही पनि दलित महिलाहरूलाई अवसर दिइदैन । एउटा पियनको जागिर खान समेत दलित महिलाहरू बन्चित छन् । शिक्षा, स्वास्थ्य रोजगार जस्ता अवसरहरूबाट यिनीहरू पूर्णरूपमा बन्चित छन् भन्दा अतियुक्ति नहोला । शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगार जस्ता आधारभूत आवश्यकता समेतबाट बन्चित हुन परेकोले दलित महिलाको हैसियत समाजमा साह्रै दयनिय छ । त्यसैले राज्यले दलित महिलाको सवालहरूलाई संबोधन गर्न सक्ने वातावरण बनाउन आवश्यक छ ।

निष्कर्ष

नेपालले लोकतान्त्रिक मुलुकको रूपमा परिचय प्राप्त गरेको पनि लामो समय भै सकेको छ । लोकतान्त्रिक राज्यको अभ्यास गरेको लामो समय भै सक्दा पनि दलित महिलाहरूको अवस्थामा खास सुधार आउन नसकेको यथार्थ कसैको सामु लुकेको छैन । माथि उल्लेखित तथ्याङ्कले पनि त्यो कुरालाई सावित गरी सकेको छ । जबसम्म नेपाली समाजमा प्रतिनिधित्व, पहिचान र पहुचका हिसाबले सबैभन्दा तल्लो श्रेणीमा बाँच्न विवस नेपाली दलित महिलाको मूल प्रवाहीकरणमा चासो देखाइदैन तब सम्म संबृद्ध र विकसित नेपालको कल्पना समेत गर्न सकिदैन । नेपाली दलित महिलाका सवालहरूलाई संबोधन गरेर उनीहरूको हैसियतलाई अरु नागरिक सरह माथि उकास्नु सबै क्षेत्रको दायित्व र कर्तव्य हो ।

महिला अधिकारबारे आदिवासी जनजाति प्रतिष्ठानको भूमिका

लोकबहादुर थापा मगर

१. थालनी

जन्मजात मानव मानव बीच कुनै भेदभाव लिएर जन्मिएको हुँदैन । मानवीय भेदभाव र थिचोमिचो त मानवद्वारा नै सिर्जना गरिएका पछिल्ला उदाहरणहरू हुन । प्राकृतिक लैङ्गिक भिन्नता भनेको त प्रकृतिको सर्व स्वीकार्य योगदान मानिन्छ तर समाजमा स्थापित मूल्य र मान्यताहरू यूगौ युगदेखि परम्परा र संस्कृति बनेर व्यवहारमा आइरहेका छन् । समाजले स्वीकार गरेका संस्कृति र परम्परालाई महिला र पुरुष दुबैले स्वीकार गरिरहेको स्थितिमा उत्पीडन र विभेदकारी नदेखिन सक्दछ । सामाजिक सदभाव, हार्दिकता, स्थायित्व र गरिमाका निमित्त यसको आवश्यकता रहेको मान्न सकिएला । तर यस्तो हुँदा हुँदै पनि मानवीय बौद्धिक ज्ञान सधैं स्थिर नरहने हुँदा सोचाइमा नयाँ नयाँ परिवर्तन भैरहने गर्दछ । फलस्वरूप समाज विकासको गतिसंगै अधिकारको भुमरीमा दविदै आईरहेको एउटा पक्षले आफूमाथि अन्याय र थिचोमिचो भएको चेतना जाग्ने वित्तिकै लैङ्गिक भेदभाव र थिचोमिचोका विरुद्ध आवाजहरू उठ्न थाल्दछन् । सामाजिक चेतनाको विकाससंगै समानताका इच्छा र चाहनाहरू गुञ्जन थाल्दछन् । यसले रूपान्तरणका लागि पुरानो मान्यतालाई विस्तारै हटाउँदै नयाँ मान्यताले स्थान पाउन थाल्दछ । यही नियम समाज विकासको विभिन्न कालखण्ड हुँदै गुञ्जँदै आइरहेको छ । महिला माथि भेदभाव र थिचोमिचोको आवाज उठ्नु समयको माग हो भनी बुझ्ने पर्ने हुन्छ ।

२. राजनीतिसँग गाँसिएको महिला अधिकार

महिला अधिकारको सवाल राज्यको नीति भन्दा अलग राखेर बुझ्न सकिदैन महिला माथि हुने थिचोमिचो र उत्पीडनको समाधान राजनीतिसँग गाँसिएको हुन्छ । सामाजिक साँस्कृतिक परम्परा नै भेदभावपूर्ण रहेको परिस्थिति अनुरूप राज्यको नीति नियम बन्ने गर्दा महिलाहरूको अधिकारले मान्यता नपाएको सत्यता हामी कसैले अस्वीकार गर्न सक्दैनौं ।

राज्यको शासन प्रशासन, योजना नीति निर्माण तहमा महिलाको सहभागिता नहुनु, नगराउनु राजनैतिक सवाल हो । यसले समस्याको समाधान राजनीतिले मात्र गर्न सक्दछ । राज्यको हरेका निकाय र तहमा उनीहरूको उपस्थिति महिलाहरूको अनिवार्य अधिकार हो । महिला समावेशिताको नीति राज्यले प्रभावकारी ढंगले कार्यान्वयन हुन नसक्नु अझै कमी कम्जोरीहरू रहेका छन् । महिलाको समानुपातिक प्रतिनिधित्वको अधिकारले नीतिगत रूपमा मान्यता पाएर त्यसलाई व्यवहारमा लागू गर्नु अनिवार्य रहेको छ ।

३. धर्मसँग जोडिएको महिला अधिकार

सामाजिक परिवेश, आस्था, विश्वास, चिन्तन र मान्यता पनि महिलाको अधिकार र उत्पीडनसँग जोडिने भएकाले ती सामाजिक कुरीति, कुसंस्कार, कुप्रथा र अन्धविश्वास विरुद्ध बैज्ञानिक चेतनाको हतियारद्वारा संघर्षमा उत्रेर, समाज परिवर्तन मार्फत समान अधिकार स्थापित गर्नु पर्ने हुन्छ । मूलरूपमा समाजसँग गाँसिएका ती विश्वास मान्यताहरू चाहे धर्मको नाममा होस अथवा परम्परा, चाहे संस्कृतिको नाममा होस अथवा चालचलन र प्रथा त्यसको पुर्नसमिक्षा गर्नु जरूरी छ । यदि धर्म, संस्कृति, परम्परा, प्रचलन, रीति आदिका निहुँमा हामी सधैं दविन र थिचिन चाहन्छौं भने त्यसको औषधि पाउन सकिदैन । तर यदि हामीले भेदभाव, पक्षपात, अन्याय, अत्याचार, शोषण, उत्पीडनबाट मुक्त नयाँ खालको समाज निर्माण गर्नुछ भने पहिले आफैमाथि आफ्नो आत्मसमिक्षा गर्न जरूरी छ । त्यस पछि परम्परागतरूपले चल्दै आएका स्थापित सामाजिक

मूल्य मान्यताको समिक्षा गर्न जरूरी हुन्छ । त्यसको पुनर्मूल्यांकन र लेखाजोखा गर्ने पर्दछ । त्यसपछि मात्र हाम्रो आँखा अन्धकारबाट उज्यालो तर्फ अघि बढ्न सक्ने हुन्छ ।

४. महिला सशक्तिकरण बारे आदिवासी जनजाति प्रष्टान

नेपालका आदिवासी जनजातीहरू आ-आफ्नै मौलिक इतिहास, भाषा, धर्म, परम्परा, संस्कृति र पहिचानको आधारमा विभिन्न समुदायको रूपमा बाँडिएर अस्तित्वमा रहँदै आइरहेका छन् । आधुनिक राज्य व्यवस्थाको उदय हुनुभन्दा अघिदेखि आफ्नै मौलिक विशेषतालाई कायम राख्दै आइरहेका यी आदिवासी जनजातिका महिला माथिको भेदभाव त पुरुष प्रधान भन्दा महिला प्रधान परम्परा हुनुको कारण मूलधारका महिला माथिको भेदभाव भन्दा केही फरक हुन सक्ला तर विगतमा राज्यद्वारा सम्पूर्ण महिलामाथि गरिएका भेदभावको असर आदिवासी जनजाति महिला माथि पनि परेको तथ्य अस्वीकार गर्न सकिदैन । यस्ता भेदभाव र पक्षपातलाई पन्छाउन सर्वप्रथम आदिवासी जनजाति महिलामा सचेतना र जागरणको आवश्यकता पर्दछ । उत्पीडित वर्गमा आफूमाथि भैरहेको उत्पीडनको जानकारी र सचेतना बिना थिचोमिचोलाई परास्त गर्न सकिदैन । कतिपय थिचोमिचोलाई महिलाको कर्तव्य हो भन्ने ठानेर सहेर बसेमा उत्पीडनले जरूर पनि मौका पाइरहन्छ । त्यसैले महिला वर्गमा प्रथमतः चेतना र जागरणको खाँचो पर्दछ नै ।

नेपालका आदिवासी जनजातिहरूको उत्थान र विकासका लागि यस आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानले गत विगत वर्षहरूदेखि विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । ती कार्यक्रमहरू मध्ये मातृभाषा संरक्षण, छात्रवृत्ति, चेतना अभिवृद्धि तथा सशक्तिकरण (महिला समेत), समसामयिक विषयमा अध्ययन अनुसन्धान आदि प्रमुख रहेका छन् । मुख्य रूपले आदिवासी जनजाति महिलाहरूको सोचाँइ, चिन्तन र बिचारमा अग्रगामी मानसिकताको विकास नगरी जागरण आउन सक्दैन । त्यसको निम्ति सही, सत्य र वैज्ञानिक चेतनाले दीक्षित गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले यस प्रतिष्ठानद्वारा यसको स्थापनाकालदेखि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्षरूपबाट आदिवासी जनजाति महिलाहरूको सशक्तिकरण सम्बन्धी विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएको छ । आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ देखि प्रतिष्ठानद्वारा आदिवासी जनजाति जातीय संस्थाका महिलाहरूलाई जागरण तथा सशक्तिकरण गर्ने उद्देश्य अनुसार आदिवासी जनजाति महिला सशक्तिकरण सम्बन्धी मुख्य शिर्षक अन्तर्गत कार्यक्रम सञ्चालन गरिँदै आइरहेको छ । कतिपय केन्द्रीयस्तरको कार्यक्रम प्रतिष्ठान आफैँले सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ भने कतिपय महिला अधिकार सम्बन्धी कार्यक्रमहरू राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ लगायत जनजातीय विभिन्न महिला संघ संस्थाहरूद्वारा सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

आदिवासी जनजाति महिलाको हक अधिकार प्रति जागरुकता ल्याउन महिला कानूनी सचेतना, महिलाको अधिकार, महिला हिंसा विरुद्धको अधिकार जस्ता विषयहरूका साथै आदिवासी जनजातिका समसामयिक विषयहरू सम्बन्धी विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ । त्यस्ता कार्यक्रमहरू केन्द्रीय तहदेखि स्थानिय स्तरका महिला सशक्तिकरण सम्बन्धी समेत रहेका छन् । देशको समसामयिक सन्दर्भलाई लिएर महिलाको हक अधिकारको विषयमा उठेका सवालहरूबारे कार्यक्रम गर्ने आदिवासी जनजाति महिलाहरूको संघ संस्थाहरू मार्फत निर्धारण समयमा पेश भएका प्रस्तावहरूको औचित्यता, आवश्यकता, सान्दर्भिकता र महत्वलाई ख्याल गरी महिला अधिकार र सशक्तिकरण कार्यक्रमलाई सहयोग गर्दै आइरहेको छ ।

महिला सचेतना तथा सशक्तिकरण कार्यक्रमको साथ साथै आयमूलक तथा शिपमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरी उनीहरूलाई रोजगारी तथा आत्मनिर्भर गराउने कार्य सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ । यस अर्न्तगत परम्परागत शिपमा आधारित अल्लो प्रशोधन, सिलाई कटाई बुनाई, बाख्रा, वंगुर पालन आदि आयमूलक कार्यक्रमहरू समेत महिलाहरूलाई लक्षित गरेर सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ ।

नेपालको भू-विज्ञान क्षेत्रमा महिलाको स्थिति

✍ लालु पौडेल, पि.एच.डी.

परिचय

पृथ्वीको इतिहास र यसको रसायनिक तथा भौतिक संरचनाको अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई भू-विज्ञान भनिन्छ । भू-विज्ञानमा विशेषगरी पृथ्वीको बाहिरी सतहको बनावट (जस्तै पहाड, नदि, मैदान र उपत्यकाहरू), भौगोलिक प्रकृयाहरू (पहिरो, भू-क्षय, भूकम्प, ज्वालामूखी), खनिज, चट्टान, माटो, भूमिगतजल, पृथ्वीको संरचना, प्लेटहरूको संरचना तथा गति, पहाडहरू उठ्ने प्रकृया, जीवको इतिहास तथा विकासक्रम, वातावरण परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन इत्यादिका बारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिन्छ । पृथ्वीमा देखिने धेरैजसो अचम्म लाग्ने बनावटहरू जस्तै उच्च पहाड, समथल मैदान, गहिरा गल्छी, रहस्यमय गुफा र तिनमा भएका आकृतिहरू, तातोपानीका मूल र भूकम्प आदिको वास्तविकता र वैज्ञानिक कारण भू-विज्ञानको अध्ययनबाटै थाहा हुन्छ । त्यसैगरी पृथ्वीको इतिहासका विभिन्न कालखण्डहरूमा भएका घटनाहरू, त्यसवेलाका पृथ्वीमा भएका जीवहरू र ती जीवहरू लोप हुनका कारण इत्यादि पनि भौगोर्भिक अध्ययन अनुसन्धानबाट थाहा हुन्छ ।

माथि उल्लेखित वैज्ञानिक विषयवस्तु बाहेक मानव जीवनमा प्रत्यक्ष उपयोगमा आउने खनिजको खोज तथा उत्खनन कार्य पनि भू-वैज्ञानिकहरूले नै गर्दछन् । त्यसैगरी ठूलाठूला इन्जिनियरिङ्ग बनावट जस्तै: बाँध, पुल, बाटो, सुरुङ्ग आदि निर्माण गर्नु अगाडि उपयुक्त ठाँउको छनौट गर्ने, छनोट भएका ठाँउहरू निर्माण कार्यमा उपयुक्त छन् वा छैनन् भनी जाँच्ने गर्ने काम समेत भू-वैज्ञानिकहरूले गर्दछन् ।

यस प्रकार भू-विज्ञान विशुद्ध वैज्ञानिक खोजतलासको विषयमात्र नभएर मानव जीवनमा प्रत्यक्ष रूपमा प्रयोग हुने विषय हो । माथि उल्लेखित विषयहरूलाई हेर्नो भने यस विषयको अध्ययनको दायरा निकै ठूलो छ । भौतिकशास्त्र देखि गणित, जीवविज्ञान देखि रसायनशास्त्र, इन्जिनियरिङ्ग देखि अर्थशास्त्रसम्मका विषयहरूको भू-विज्ञान विषय अध्ययनमा प्रयोग हुन्छ ।

भू-विज्ञानमा रोजगारीका अवसर

भू-विज्ञान विषय अध्ययन गरेका व्यक्तिलाई नेपालभित्रै सरकारी कार्यालयहरू, गैर सरकारी संस्था र नीजि क्षेत्र सबै ठाँउमा प्रशस्त रोजगारीका अवसरहरू रहेका छन् । भू-वैज्ञानिकहरूलाई वर्तमानमा रोजगारी दिइरहेका प्रमुख कार्यालय तथा संस्थाहरू निम्न बमोजिम छन् :-

१. खानी तथा भूगर्भ विभाग ।
२. सिंचाई विभाग ।
३. जल तथा शक्ति आयोग ।

✍ सह-प्राध्यापक, भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय शिक्षण विभाग, कीर्तिपुर ।

४. नेपाल विद्युत प्राधिकरण ।
५. विद्युत विकास विभाग ।
६. उर्जा तथा वातावरण मन्त्रालय ।
७. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
८. काठमण्डौ विश्वविद्यालय ।
९. पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय ।
१०. जिल्ला विकास समितिहरू ।
११. हेटौडा, उदयपुर तथा अन्य सिमेन्ट उद्योगहरू ।
१२. मेलम्ची खानेपानी आयोजना ।
१३. बुटवल पावर कम्पनी, अन्तर्राष्ट्रिय एकिकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD) लगायतका विभिन्न गैरसरकारी तथा निजी कम्पनीहरू ।

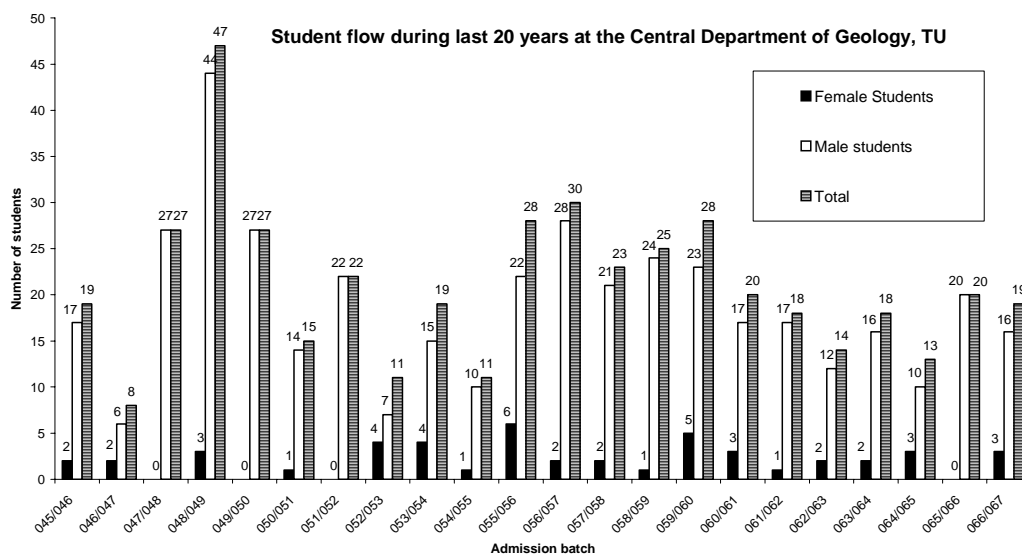
यी बाहेक नीजि विद्युत तथा खानी कम्पनीहरूले हाल प्रशस्त भूगर्भविदहरूलाई रोजगारी दिइरहेका छन् । वास्तवमा हाल नेपालमा भूगर्भविदहरू पर्याप्त मात्रामा छैनन् । त्यसकारण धेरैजसो नीजि कम्पनीहरूले नेपालमा भूगर्भविद पाउन नसकी विदेशबाट बोलाई काम दिने पनि गरेका छन् । नीजिक्षेत्रमा काम गर्ने भूगर्भविदहरूले हाल मासिक कम्तीमा रु. २५,०००/- देखि वढीमा रु. २,५०,०००/- सम्म लिने गर्छन् । यति हुँदाहुँदै पनि चाहिने मात्रामा नेपालभित्रै भूगर्भविदहरूको अभाव रहेको छ ।

भू-बिज्ञान क्षेत्रमा महिला

माथि उल्लेख गरिएभै भू-बिज्ञान विषय चाखलाग्दो साथै प्रशस्त रोजगारीको अवसर र आकर्षक तलब सुविधा पाउने सम्भावना हुँदाहुँदै पनि यस क्षेत्रमा महिलाहरूको संख्या नगन्य रहेको छ । बास्तवमा यस विषयमा विश्वभरी नै महिलाहरूको आकर्षण कम देखिन्छ । नेपालमा भू-बिज्ञान विषयको अध्ययन त्रि. वि. अन्तर्गत त्रि-चन्द्र क्याम्पस (स्नातक तह) र केन्द्रीय क्याम्पस कीर्तिपुर (स्नातकोत्तर तह) मा मात्र हुन्छ । यसरी एउटै क्याम्पसमा मात्र स्नातक अध्ययन हुने हुँदा त्यहाँबाट स्नातक पास भई स्नातकोत्तर पढ्न आउने विद्यार्थी नै अतिकम हुन्छन् । २०४५ देखि २०६६ सम्ममा भूगर्भ शास्त्र केन्द्रीय विभागमा भर्ना भएका विद्यार्थीको तथ्यांक (तलको चित्र) हेर्ने हो भने सरदर बार्षिक २१ जना विद्यार्थी भर्ना हुन्छन् जसमा ७५% भन्दा कम मात्र स्नातकोत्तर पूरा गरी व्यवसायीका रूपमा भू-वैज्ञानिक पेशामा लाग्दछन् ।

भर्नाहुने विद्यार्थी मध्ये महिला विद्यार्थीको मात्र तथ्याङ्क हेर्ने हो भने निकै कम देखिन्छ । गत २१ बर्षको तथ्याङ्क अनुसार बार्षिक सरदर २१ जनामा २ जना मात्र महिला विद्यार्थीहरू स्नातकोत्तर तहमा भर्ना हुन्छन् । यी मध्ये विगत चार (४) शैक्षिक सत्रमा त महिला विद्यार्थीको भर्ना सून्य छ भने सबभन्दा बढी शैक्षिक सत्र २०५५ मा ५ जना रहेको देखिन्छ । यो तथ्याङ्कले अन्य विषयको तुलनामा भू-विज्ञान विषय पढ्न आउने महिला विद्यार्थीको संख्या निरासाजनक भएको देखाउँछ ।

भूगर्भ शास्त्र केन्द्रीय विभागमा २०४५ देखि २०६६ साल सम्म भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको तथ्याङ्क

रोजगारीको क्षेत्रमा महिला भूगर्भविदहरूको संख्या नगन्य छ । विगत २१ वर्षमा कुल ४६२ जनामा जम्मा ४७ जना महिला विद्यार्थीले अध्ययन गरेकोमा कतिजनाले स्नातकोत्तर उत्तिर्ण गरेर भौगर्भिक पेशामा लागे भन्ने स्पष्ट तथ्याङ्क छैन । हाल प्राप्त अनौपचारिक जानकारी अनुसार खानी तथा भूगर्भ विभागमा १ जना उपसचिव, २ जना अधिकृत र २ जना सुब्बा तहमा कार्यरत छन् भने भूमिगत जल परियोजनामा २ जना अधिकृत तहमा कार्यरत छन्। त्रि.वि.मा हालसम्म कुनै पनि महिला अध्यापनरत छैनन् भने पोखरा वि.वि.मा एक (१) जना उप-प्रध्यापक तहमा कार्यरत छन् । अन्य क्षेत्रमा महिला भूगर्भविद कार्यरत रहेको खासै जानकारी छैन ।

भू-विज्ञान विषयको अध्ययनमा महिलाहरू आकर्षित हुन नसक्नुका कारणहरू

चाखलाग्दो विषय, पर्याप्त रोजगारीको अवसर र आकर्षक तलब हुंदाहुंदै पनि यस विषयमा महिलाहरू कम आकर्षण हुनुमा निम्न कारणहरू देखिन्छन् :-

(क) स्थलगत अध्ययन (Field study) गर्न समस्या हुनु

भू-विज्ञान विषयको प्रयोगशाला र पाठ्यपुस्तक (Text Book) भनेकै पृथ्वी हो । जति धेरै स्थलगत अध्ययन गर्न सक्थ्यो त्यति धेरै नै यो विषयलाई बुझ्न सकिन्छ । त्यसकारण त्रि.वि.को पाठ्यक्रममा समेत स्नातक तहमा जम्मा ६ हप्ता, स्नातकोत्तर तह प्रथम बर्षमा ४ हप्ता, दोश्रो बर्षमा ४ हप्ता र शोधकार्य गर्दा ४ हप्ता गरि जम्मा १८ हप्ता अनिवार्य स्थलगत अध्ययन गर्न दुर्गमक्षेत्र, भिरपाखा, खोलानालामा हिड्नुपर्छ । त्यसैगरी व्यवसायिक जीवनमा समेत प्रत्येक काम गर्दा एक पटक स्थलगत अध्ययन नगरी नहुने लगायतका कारणले यो विषय पढ्ने इच्छा हुंदाहुंदै पनि परिवारबाट पढ्ने स्वीकृती पाउँदैनन् ।

(ख) दुःखी र फोहरी पेशा हुनु

भू-विज्ञान सँग सम्बन्धित पेशालाई "Blue-collar job" पनि भनिन्छ । यसको अर्थ हो यो पेशामा शारीरिक श्रम शक्ति बढि हुन्छ र सधैं स्थलगत अध्ययन गर्नुपर्दा सफा लुगा लगाउन पाइँदैन । हुन पनि भूगर्भ

पेशामा काम गर्नेले फिल्डमा चट्टान फुटाउनुपर्ने, गड्ढो नमुनाहरू बोक्नुपर्ने, खोलापाखा हिंड्नुपर्ने हुन्छ । महिलाहरू स्वभावैले सफासुन्दर रहन चाहने र अप्ठ्यारा काम गर्न नचाहने हुन्छन् । त्यसकारणले पनि महिलाहरू भू-विज्ञान विषय पढ्न आउँदैनन् । जसोतसो आईहाले पनि यसलाई व्यवसायिक जीवनमा निरन्तरता दिन चाहँदैनन् ।

(ग) असुरक्षा महसुस हुनु

हाम्रो समाजमा महिलालाई शहर तथा राजधानीमा समेत असुरक्षाको स्थिति भएको कारणले गर्दा घर छाडेर कयौँदिनसम्म स्थलगत अध्ययन गर्न जादा असुरक्षा महसुस गर्नु स्वभाविक हो । त्यसकारण परिवारले समेत यसरी घर बाहिर पठाउन विश्वासिलो आधार नभएसम्म पठाउन सक्दैनन् ।

(घ) पछाटे सामाजिक चिन्तन तथा कुरितिहरू वाट वाधा

हाम्रो समाजमा अझै यतिधेरै कुरितिहरू र पछाटेपन छ कि बाबुआमाले छोरीलाई पढाउने भनेकै व्यावसाय गरोस् र आत्मनिर्भर होस् भन्ने भन्दा पनि योग्यवर पाओस भन्नाका लागि हो । विवाह गरी अर्काको घरमा पठाउने छोरीलाई पढाईमा धेरै खर्च नगर्ने, सजिलो काम चलाउ विषय पढाउने, चुनौतियुक्त कार्यमा नलगाउने प्रवृत्ति अझैपनि नेपाली समाजमा व्याप्त छ । जेनतेन पढेका महिलालाई पनि विवाहपछिको घर परिवारको सहयोग नपाएकोले भू-बिज्ञान विषयलाई व्यवसाय को रूपमा अपनाउन सकेका छैनन् ।

(ङ) कमजोर शारिरीक अवस्था

पुरुष भन्दा महिलाको शारिरीक बनौट नै कमजोर हुने हुनाले गाह्रो र बढी श्रम गर्नुपर्ने कार्य गर्न डराउँछन् वा गर्न चाहँदैनन् । यस पेशामा आएपछि पहाड, भिरपाखा, र खोलातिर चहार्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो कार्य गर्न आफूलाई असक्षम सम्झेर होला सकेसम्म यो पेशा भन्दा अन्य पेशा रोज्ने गरेकाले भू-बिज्ञानको क्षेत्रमा महिलाको कमी छ ।

(च) प्रचार-प्रसारको कमी हुनु

कतिपय महिलाहरू भूगर्भ विषय सम्बन्धी सामान्य जानकारी र यसको पढाई नेपालमा हुन्छ भन्ने सम्म पनि थाहा नपाएर यो क्षेत्रमा आउन बन्चित भएका छन् । धेरै मानिसलाई Geology (भूगर्भ), Geography (भूगोल) र Zoology (प्राणीशास्त्र) विषय उस्तै हुन् भन्ने लाग्नाले पनि यस विषयमा आउन सकेका छैनन् ।

निष्कर्ष

भू-विज्ञान अति नै चाखलाग्दो र बहुउपयोगी विषय हो । यसको अध्ययनबाट पृथ्वीको उत्पत्ति, विकास, अहिलेको अवस्था जान्ने लगायत विभिन्न कालखण्डमा भएका घटनाहरू, प्रकृतिमा देखिने विभिन्न आश्चर्यजनक बस्तुहरूको रहस्य आदिको बैज्ञानिक कारण बुझ्न सकिन्छ । यसका साथै यो विषय अध्ययनबाट विभिन्न मानव उपयोगी बस्तुहरूको खोजतलास तथा उत्खनन गर्न साथै भौगर्भिक हिसाबले उपर्युक्त ठाउँमा पूर्वाधार निर्माण गर्न लगाई देशको दिगो विकासमा सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ । भू-विज्ञान क्षेत्रमा प्रशस्त रोजगारी तथा आकर्षक आमदानीको अवसर विद्यमान हुँदा हुँदै पनि यस क्षेत्रमा महिलाहरू आकर्षित हुन सकेका छैनन् । हाल यस क्षेत्रमा महिलाको अनुपात अति नै न्यून रहेको छ । यो हुनुमा माथि उल्लेख गरिएका कारणहरू भएकाले ती कारणलाई समाधान गर्न निम्न कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छः

-
१. यस विषयको अध्ययनको महत्व र अवसरका बारेमा पत्र-पत्रिकामा लेख, विज्ञापन, सामाजिक संजाल जस्तै: face book, twitter आदि माध्यमबाट व्यापक प्रचारप्रसार गर्ने,
 २. भू-विज्ञान अध्यापन गराउने संस्थाले स्थलगत अध्ययनको क्रममा असुरक्षा नहुने कुरामा विद्यार्थी र अभिभावकलाई आश्वस्त पार्ने,
 ३. अभिभावकलाई छोरीलाई पनि उसको ईच्छा अनुसारको विषय पढ्न दिनुपर्ने कुरामा चेतनामूलक कार्यक्रम र कानूनी दुबै उपायबाट बाध्य पार्ने,
 ४. नेपालमा काठमाडौं बाहेक अन्य क्षेत्रमा समेत भू-बिज्ञान विषय अध्यापन शुरू गर्न लगाउने । यसले गर्दा ग्रामिण क्षेत्रका विद्यार्थीले पनि यो विषय पढ्ने अवसर पाउने छन् भने महिला विद्यार्थीको संख्या पनि स्वतः बढ्नेछ ।

माथि उल्लेखित चार कार्यमात्र गर्न सकियो भने पनि भू-विज्ञान क्षेत्रमा समग्रमा महिला विद्यार्थीको संख्या बढ्नेछ भने रोजगारका क्षेत्रमा समेत सोही अनुपातमा महिलाको अवस्थामा सुधार आउनेछ । यसका लागि भौगर्भिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने त्रि.वि. लगायत अन्य विश्वविद्यालय र यो जनशक्तिलाई रोजगार दिने, सरकारी, गैर सरकारी तथा नीजि क्षेत्रले संयुक्त रूपमा पहल गर्नु अत्यन्त जरूरी छ ।

स्त्री स्वास्थ्यका साधारण नियम

डा.रामेश्वर अधिकारी

वास्तवमा स्त्रीका जीवनमा नै भावी सन्ततिको आधारशीला भरपर्छ । स्त्री वालिकाको रूपमा जन्म लिने, माता वन्ने, समाजलाई प्रभाव पार्ने मानव जीवनका रथका दुई पाङ्ग्राकी रूपमा संझिने गरिन्छ । अतः स्त्रीको राम्रो स्वास्थ्य र निरोगिताको ठूलो आवश्यकता पर्छ ।

वास्तवमा जीवनका चार अवस्थामा वाल्य, यौवन, प्रौढ र वृद्धावस्था स्त्रीहरूमा पनि पुरुषवत् मानिन्छन् । प्राचीन कामशास्त्रमा स्त्रीका उमेरको वर्गीकरण निम्नानुसार छ ।

१. स्त्रीको जन्मदेखि ८ वर्ष सम्मलाई कन्या भनिने
२. ८ देखि १२ वर्षलाई गौरी
३. १२ वर्ष देखि १६ वर्षलाई बाला
४. १६ वर्ष देखि ३० वर्षलाई तरुणी
५. ३० वर्ष देखि ५५ वर्ष सम्मकीलाई प्रौढा
६. ५५ वर्ष पछिकीलाई वृद्धा भनिन्छ ।

आचार्य चरकले स्त्रीका वाल्यकालवाट मृत्यु पर्यन्त जीवनका केही यस्ता अवस्थाहरू आउछन् जसमा उनका स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूपवाट गहिरो प्रभाव पर्छ । ती स्थितिमा स्वास्थ्यका नियम पालन गर्दा रोग र विकृतिहरूको शिकार हुनवाट बचिने हुन्छ भनेका छन् । ती अवस्थाहरू निम्नानुसार छन ।

१. रजोदर्शन र ऋतुकाल (Menarche and Menstruation)
२. विवाह र मैथुन (Marriage and Intercourse)
३. गर्भावस्था (Pregnant stage)
४. प्रसूतावस्था (Pastruation)
५. रजोनिवृत्ति (Menoapuse)

रजोदर्शन र ऋतुकाल

रजोदर्शन र ऋतुकाल, यो स्त्रीमा हुने एक स्वाभाविक र अनिवार्य घटना हो । स्त्रीमा स्त्रीत्वका लक्षण रजोदर्शनवाट नै प्राय प्रारम्भ हुन्छ । यसलाई यौवनागम (Onset of puberty) को समय मानिन्छ ।

प्रायशः नेपालमा केटीहरू १२ देखि १४ वर्षमा प्रथम रजोदर्शन (Menarche) हुने हुन्छ जुन समयमा स्त्रीका शरिरमा क्रान्तिकारी परिवर्तन हुन प्रारम्भ हुन्छ । यथा स्तनहरूमा वृद्धि, विटप एवं कक्ष प्रदेशहरूमा

रौहरीका प्रादुर्भाव आदि वाह्य तथा स्त्री प्रजनेन्द्रियको विशेष पुष्टी, केही उदरवृद्धि तथा श्रोणी प्रदेशमा रेखा, मानसिक भावमा परिवर्तन, काम विषयक विचारको प्रादुर्भाव, स्वर परिवर्तन, लज्जा, संकोच, काम भावनाले चारित्रिक असंतुलन आदि । पश्चात्य विद्वान डा. हेवलाक एलिसका अनुसार रजोदर्शन पूर्व र पश्चात् स्त्रीहरूमा कामवासना अतिशय प्रबल हुन्छ भनेका छन् । एकपटक रजोदर्शन प्रारम्भ भएपछि पूर्णतः स्वस्थ स्त्रीमा प्रतिमहिना निश्चित समयमा रजोप्रवृत्ति भैरहने काल वा समयलाई आर्तवकाल भनिन्छ । यो तीन दिन देखि सात दिनसम्म रहन्छ । यसपछि १२ दिन सम्मको समय ऋतुकाल मानिन्छ । यसमा शारीरिक एवं मानसिक परिवर्तनका कारण स्वास्थ्य रक्षाका दृष्टिले आयुर्वेदमा धेरै नियमहरूका पालन अपेक्षित छन् भनिएको छ ।

- क. ब्रह्मचर्यको पालन, यस समय कामवासनाको विशेषरूपले जागृति हुन्छ । ब्रह्मचर्यको पालनमा मानसिक संयमको आवश्यकता पर्छ । अविवाहितामा अन्न महत्त्व छ । विवाहितामा कम्तिमा ३ रात सम्म पूर्णतः संयम रहनुपर्छ । आर्तवश्राव बन्द भएपछि पुरुष संसर्ग गर्न फुकछ ।
- ख. अति शीत र अति उष्ण वस्तुहरूको त्याग, वेगहरूको अविधारण, उचित समयको भोजन, पौष्टिक भोजनको, रजःस्राव हुँदा स्त्री स्वास्थ्य अपेक्षित क्षीण हुनाले आवश्यक हुन्छ ।
- ग. मानसिक शान्ति अति चिन्तन, शोक, भय, क्रोध आदि भावले स्वास्थ्यमा विशेष प्रभाव परेर अपतन्त्रक वा हिस्टेरिया आदि रोगको प्रादुर्भाव हुनसक्छ ।
- घ. श्रम, दिउसो सुत्ने, रातिमा नसुत्ने आदि प्रकृति विरुद्ध आचरण त्यागनुपर्छ ।
- ङ. ऋतुकालमा पालनीय केही विशेष नियमहरूलाई आचार्य सुश्रुतले विवाहिताहरूलाई विशेष ध्यान राख्न भनेको पाईन्छ । वस्तुतः यी भावको प्रभाव ऋतुकालमा गर्भधारण भएर उत्पन्न हुने भावी सन्ततीमा पर्छ । आर्तवकालमा स्त्री ब्रह्मचर्य पूर्वक रहनुपर्छ । दिउसो सुत्ने, अञ्जन लगाउने, रुने, ध्यान गर्ने, उवटन गर्ने, मालिस गर्ने, नडकाटने, दौडने, हाँस्ने, जोडले धेरै वोल्ने, ठूला शब्द सुन्ने आदिले अप्रत्यक्ष रूपमा स्त्रीको शारीरिक एवं मानसिक भावहरूमा प्रभाव पर्ने हुनाले त्याग गर्नुपर्छ ।

प्राय रजोदर्शन पश्चात् स्त्रीहरू आत्तिने, यसलाई धेरै घृणित संभ्री मानसिक संतुलन हटाउँछन् । उनीहरूले त्यो परिवर्तन उनको जीवनको अनिवार्य र स्वाभाविक मान्नुपर्छ, आत्तिनु हुन्न । सदा जननेन्द्रियहरूको स्वच्छता राखेमा कामोत्तेजना कम हुनजान्छ । अंगको अतिपीडन, मर्दन आदि कहिल्यै पनि गर्न हुन्न जसले स्त्री स्वास्थ्यमा सर्वथा हानिकारक हुन्छ । यसवाट उत्तेजना भएर प्रदर जस्ता व्याधिहरू उत्पन्न हुने संभावना हुन्छ ।

विवाह र मैथुन

पूर्वीय धर्मशास्त्रमा विवाह समाजको अनिवार्य तत्व संभिइन्छ । भिन्न भिन्न गोत्रकामा विवाह गराएर तिनीहरूलाई सन्तानोत्पत्तिमा प्रेरणा दिई पितृऋण चुकाउने प्रथा छ । आयुर्वेदमा प्रथम रजोदर्शनको आयु यता १२ वर्ष र विवाहको उचित आयु १६ वर्ष बताएका छन् । वस्तुतः यो समय नै समिचिन छ । चार वर्षको समयमा स्त्री जननेन्द्रिय पुष्ट, मानसिक भावहरूको स्थिरता, शारीरिक अंगहरूको संगठन र गर्भधारण क्षमतामा राम्रो वृद्धि हुनजान्छ । १६ वर्ष भन्दा कम उमेरमा ती वाला हुन्छिन् र उनमा मैथुनबाट गर्भधारण हुँदा उत्पन्न सन्तान पुष्ट र स्वस्थ हुँदैन । आचार्य सुश्रुतको यो मान्यता सर्वथा संगत छ ।

वैवाहिक कर्म नै स्त्री पुरुषको सन्तान उत्पत्तिका लागि नजिक ल्याँउछ । अतएव आर्तवकालका चार दिनहरूलाई छोडी वाह रातसम्म स्त्री पुरुष मैथुन गर्न सकछन् । कहिले कहिले यो पनि देखिन्छ कि अन्जान स्त्रीहरू प्रथम पुरुष संसर्ग कालमा मानसिक आघातबाट पीडित हुनजान्छन् । मूर्छा र मोहको अवस्था हुनजान्छ । अतः यस अवस्थाबाट वच्न युवती र नवविवाहिता स्त्रीहरूलाई मनको दृढता र शारीरिक बल तिर विशेष ध्यान दिनुपर्छ । हाम्रो समाजमा प्रचलित तेल लगाउनु, अधिक पौष्टिक आहार सेवन आदिको विधान विवाह भन्दा पहिले नै यसै उद्देश्यबाट प्रचलित भएको पाइन्छ । मैथुनबाट गर्भधारण हुन्छ । सगर्भावस्थाको स्वास्थ्यको वेग्लै रूपबाट वर्णन पनि गरिएको पाइन्छ । यसैप्रकार प्रसूतावस्थाको पनि वर्णन गरिएको छ ।

गर्भावस्था

गर्भावस्थामा गर्भिणी परिचर्याको प्रसवपूर्व रेखदेखबाट गर्भिणी स्त्री र गर्भको हरप्रकारले स्वस्थ एवं सुरक्षित हुन आवश्यक पर्नेहुँदा गरिन्छ । विकार भए समयमै उपचार होस् भन्ने धेय रहन्छ ।

न्यूनाशंकापूर्ण गर्भावस्थामा गर्भिणी तथा जन्म लिने शिशु कम खतरामा होस् । सुरक्षित हुन सकुन भनी समुचित चिकित्सकको रेखदेख, उचित पोषण एवं अनुकूल परिवेश मिलाए स्वस्थ, प्रसन्नमा प्रसव सामान्य हुने अनुमान गरिन्छ ।

अति आशंकापूर्ण गर्भावस्थामा माता तथा जन्म लिने शिशु अथवा दुवैको हानि पुग्ने आशंका हुन्छ । तसर्थ यस्ता कुराको छिटो पत्ता लागे समयमै राम्रो उपचारको व्यवस्था मिल्नसक्छ । यसमा विविध कारक छन् ।

प्रसव सम्बन्धि महत्वपूर्ण कारकमा प्रथम सगर्भता, चार वच्चा पछिका सगर्भता, १९ वर्ष भन्दा कम र ३५ वर्ष भन्दा बढी उमेर, पूर्व प्रसवका अवस्था, श्रोणी संकुचन, अर्बुद, गर्भ शिर ठूलो हुनु, मूढगर्भता, बहुगर्भता, गर्भकालीन रक्तश्राव, रक्तचाप, अकाल प्रसव, विकृतांग प्रसव, आर. एच. असंयोजन आदि ।

वैकृतिक वा चिकित्सात्मक कारकमा रक्ताल्पता, कुपोषण, हृदयरोग, मधुमेह, किडनीको रोग, टी. वी., कलेजोको रोग आदि । सामाजिक कारकमा गर्भिणी अविवाहित वा विधवा हुनु, नचाहेको गर्भ, आर्थिक विपन्नता, अस्वस्थकर निवास, अशिक्षा, प्रसवपूर्व देखभालको कमी आदि पर्छन् ।

प्रसूतावस्था

प्रसूतावस्थाको प्रथमावस्थामा गर्भाशय संकोचको शुरु देखि गर्भाशय ग्रीवा पूर्ण विस्फारण सम्मको अवस्था पर्छन् । प्रसवको उद्देश्य गर्भ गर्भाशयबाट निस्कनु हो । गर्भिणीप्रसवको वेदनाको समय गर्भाशय थाक्ने गरी जोड नलगाउने र गर्भमा अक्सिजनको आपूर्ति बनिरहोस् भन्ने ध्ययको हुनुपर्छ । गर्भाशय ग्रीवाको सतत् उर्ध्वसरणले ग्रीवालाई पूरा फैलाउँछ । प्रसूति परिचर्यामा प्रसूति गृहको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

द्वितीयावस्थामा गर्भाशयको पूर्ण विस्फारणदेखि लिएर गर्भस्थ शिशुको जन्म सम्म मानिन्छ जसलाई शिशु निस्कासनको अवस्था पनि भन्छन ।

तृतीयावस्था बालकको जन्मबाट लिएर अपरा वा Placenta आदिको निस्कासन सम्म मानिन्छ । यसलाई अपरा (Placenta) जन्मावस्था पनि भनिन्छ । यस्ता अवस्थामा दक्ष स्त्रीरोग विशेषज्ञसित नै संपर्कमा हुन आवश्यक हुन्छ ।

रजोनिवृत्ति

रजोनिवृत्ति वास्तवमा स्त्री जीवनको यो अन्तिम परिवर्तनकारी घटना हो । लगभग ५० वर्षको आयुमा स्त्रीहरूमा रजःश्राव हुन बन्द हुन्छ । यो भट्ट वा आकस्मिक दुवै रूपमा हुन्छ । यसको गर्भका विविध लक्षणहरूको आधारमा सगर्भावस्थावाट तथा अन्य रोगहरूवाट उत्पन्न हुने दुर्बलता, धातुक्षय आदिका कारण हुने आर्तव दर्शनबाट स्पष्ट भेद गर्न सकिन्छ ।

यसकालमा स्त्री शरीरमा विशेष शारीरिक र मानसिक परिवर्तन प्रादुर्भाव हुन्छन् । स्तनहरूमा संकोच वा उनमा अतिमार्दव, वाह्य जननेन्द्रियहरूको संकोच र बली युक्त हुन जानु आदि शारीरिक तथा लज्जा, संकोच, आदिको कम हुन जानु आदि मानस भाव प्राय देखिन्छ । कहिले कहिले मानसिक आघात भएर विकृत स्थिति पनि उत्पन्न भएको देखिन्छ । यसको प्रधान कारण चिन्ता शोक र अत्यन्त धातुक्षय हुन्छ । हिस्टेरिया प्रायः यसै वय (age) मा हुनेहुन्छ ।

अत एव स्वास्थ्यका नियमहरूको दृष्टिबाट यस उमेरमा कुनै प्रकारको मानसिक चिन्ता, शोक आदिबाट सर्वथा वञ्चुपर्छ । वस्तुतः यस स्थितिमा पनि रजोदर्शन जस्तै स्त्रीको जीवनको अनिवार्य र स्वाभाविक घटनामा धातुक्षयकर अन्य भय आदिबाट निवृत्त रहनुपर्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थहरू

- चरकसंहिता ।
- सुश्रुतसंहिता ।
- अष्टांगसंग्रह ।
- अष्टांगहृदय ।

मधेशी महिलाको राजनैतिक अवस्था

✍ राधा कायस्थ

मधेस नेपालको सबैभन्दा सम्पन्न र सुगम क्षेत्र भए तापनि बहुसङ्ख्यक मधेसी महिलाहरू गरिव, अशिक्षित, बेरोजगार लगायत राजनीतिमा उपेक्षित तथा सामाजिक क्षेत्रमा शोषित र पीडित पहिचानको क्षेत्रमा अपहेलित छन् । मधेसीको कुल जनसङ्ख्या ६१ लाख सात हजार ४६५ रहेका मध्ये करिब ५० प्रतिशत मधेसी महिला भएको तथ्याङ्क सन् २००० को जनगणनाबाट पुष्टि हुन्छ । मधेसी महिलाको स्थिति पुरुषको भन्दा फरक रहेको छ ।

मधेसी समुदाय अन्तर्गत चार समूहका मानिस पर्दछन् । पहिलो समुदायअन्तर्गत पुस्ताँदेखि बसोवास गर्दै आएका आदिवासी जनजाति भनिने जातहरू थारू, धिमाल, गनगाई, ताजपुरिया, भाँगड, दुनुवार, कोचे, मेचे राजवंशी आदि पर्दछन् भने दोस्रो समूहअन्तर्गत ब्राह्मण, भुमिहार, राजपूत, कायस्थ, यादवलगायत दलित जातिहरू खत्वे, मुसहर, दुसाध, चमार, डोम आदि पर्दछन् । तेस्रो समूहअन्तर्गत व्यापार तथा अन्य पेशामा संलग्न बङ्गाली, मारवाडी, शिख (भारतीय मूलका) पर्दछ भने चौथो समूहअन्तर्गत पर्ने मुस्लिम समुदाय ।

यी समुदाय विशेषको परम्परा र संस्कृतिको आधारमा तथा जाति विशेषको आधारमा पनि महिलाहरूको स्थिति भिन्न रूपमा रहेका छन् । महिलाहरूले आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक अधिकारको उपभोगमा पनि पुरुषभन्दा भिन्न अवस्थामा बाँच्नुपरेका छन् । अतः मधेसी महिलाको अवस्था विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेर्न सकिन्छ ।

मधेसी समाजमा विकास भएका विभिन्न विभेदकारी सामाजिक व्यवहार तथा नियमहरूले महिलालाई नै बढी पिरोलेको छ । समाजमा विद्यमान घुम्टो प्रथा, दाइजो प्रथा, बालविवाह, बोक्सी प्रथा, छुवाछुत प्रथा इत्यादिले महिलालाई दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा देखिन्छ ।

मधेसी महिलाको आर्थिक अवस्था अन्य नेपाली महिलाको तुलनामा ज्यादै नै दयनीय रहेको देखिन्छ । जतिसुकै महिला शिक्षित भएपनि आर्थिक निर्णय पुरुषकै हातमा हुन्छ । केहीमात्रामा शिक्षित भए पनि रोजगारीमा कम पहुँच रहेको छ । मधेसी समुदायअन्तर्गत पर्ने हरेक जातजातिकी महिलाहरू सामाजिक अन्याय, असमानता र सुविधाविहीनता तथा पारम्परिक सामाजिक मान्यताले गर्दा शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित गराएको देखिन्छ । हाल मधेसमा त्यस्ता सुविधाविहीन समूहभित्र दलित जनजाति, पिछडावर्ग, अल्पसङ्ख्यक र अन्य भाषाभाषी समूहका महिलाहरू पर्दछन् । समग्रमा भन्नु पर्दा मधेसी महिलामा व्याप्त गरिबी र पछाँटेपनको कारक तत्त्व आर्थिक आत्मनिर्भरताको कमी तथा अशिक्षा नै हो ।

वर्तमान समयमा राजनैतिक क्षेत्रमा मधेशी महिलाको संलग्नता तथा प्रतिनिधित्व सन्तोषप्रद देखिदैन । यथार्थमा नेपालको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक आदि क्षेत्रहरूको विकासमा मधेसी महिलाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेका छन् ।

✍ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका आयुक्त तथा प्रवक्ता ।

समानुपातिक निर्वाचत प्रणालीअन्तर्गत विजयी मधेसी महिला उम्मेदवारको नामावली

क्र.सं.	राजनीतिक दल	जम्मा सिट सङ्ख्या	मधेसी महिला
१	नेकपा माओवादी	१००	१४
२	नेपाली काङ्ग्रेस	७३	१०
३	नेकपा एमाले	७०	१०
४	मधेसी जनअधिकार फोरम	२२	११
५	तराई मधेश लोकतान्त्रिक पार्टी	११	५
६	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी	८	२
७	नेकपा (माले)	८	१
८	नेकपा संयुक्त	५	१
९	सद्भावना पार्टी	५	२
१०	राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी	३	१
११	नेपाल सद्भावना पार्टी (आ.)	२	१
१२	नेपाली जनता दल	२	१
१३	संघीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मंच	८	१
१४	मन्त्रीपरिषदबाट मनोनित		१
	जम्मा	६१	

अतः मधेसी महिलाको राज्यशक्ति संरचनामा उचित प्रतिनिधित्व नगराउने षड्यन्त्र भेदभाव र उपेक्षा कायमै रह्यो वर्तमान लोकतान्त्रिक परिवेशमा पनि उनीहरूको जीवनमा कुनै खास परिवर्तन भएको पाइदैन । राजनीतिमा महिला सहभागिता बढाउनका लागि नीतिनिर्माण तथा सरकारी, गैरसरकारी, राजनीतिदलमा वर्गीय जनसङ्ख्याको अनुपातमा प्रतिनिधित्वको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

राजनितिक दलहरूका हरेक तह र निकायमा प्रतिनिधित्व गर्न दलित जनजाति पिछडावर्ग, मुस्लिम उच्चजात लगायत अन्य समूहका महिलालाई जातिय वर्गीय जनसंख्याको अनुपातमा सकारात्मक विभेदको नीतिको व्यवस्था संविधानमै उल्लेख हुनुपर्दछ । राजनीतिमा संलग्न हुने कार्य मूलतः पारिश्रमिक नपाइने स्वयंसेवी कार्य भएकोले खर्च गर्ने क्षमता नहुने महिलाहरू राजनीति प्रति चाख भएर पनि संलग्न हुन असमर्थ रहने देखिएको छ । यसैले महिलाको हकमा यस्तो आर्थिक बोझ कम गर्ने राजनीतिक दलको काममा दलले खर्च उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि संविधानमै उल्लेख हुनुपर्दछ । महिला उम्मेदवारलाई स्थानिय स्तरदेखि केन्द्रसम्मका निर्वाचनहरूमा निर्वाचन खर्चका लागि एउटा विशेष कोषको व्यवस्था हुनुपर्दछ । राजनैतिक दलमा महिला सहभागिता बढाउनका लागि महिला सशक्तिकरणका कार्यहरू गर्ने प्रावधान पनि उल्लेख हुनु पर्दछ र यसरी सशक्तिकरण गर्दा दलित, जनजाति पिछडावर्ग लगायतका महिलालाई बढी प्राथमिकता दिनुपर्दछ । राजनैतिक दलहरू अन्तर्गतका महिला विभाग तथा महिला संघसंस्थाहरूलाई थप सुदृढ र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक संगठनात्मक सुदृढिकरण कार्यक्रमहरू संचालन गर्नुपर्ने प्रावधान राखिनुपर्दछ ।

राजनैतिक स्वतन्त्रता धार्मिक स्वतन्त्रता, आर्थिक न्याय, सामाजिक न्याय तथा जाती एवम् भाषिक समानताको अधिकारका साथै विकासको समान अवसरको प्राप्तिबाट मात्र राष्ट्रिय एकता र राष्ट्रियको

भावनाका विकास हुन्छ । राष्ट्रिय एकताको आधार भनेको जनताहरूको बीचमा समानताको आधारमा समान अवसरको सुलभता पनि हो तर यो भावनालाई न त निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाले आत्मसात गर्न सकेको थियो न त आजको लोकतान्त्रिक व्यवस्थाले गर्नसकेको छ । भनिन्छ, लोकतान्त्रिक मूलरूपमा समानता, स्वतन्त्रता, सामाजिक न्यायमा आधारित हुन्छ तर लोकतन्त्रको मूलमन्त्र मधेसी महिलाको लागि नारामामात्र सीमित भएको देखिन्छ ।

अतः मधेसी महिलाको सर्वाङ्गीण विकासका लागि राज्य संयन्त्रलगायत नीतिनिर्माण गर्ने हरेक निकायहरूमा मधेसी महिलाको जातीय, वर्गीय जनसङ्ख्याको अनुपानमा प्रतिनिधित्वको साथै समान राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक एवम् साँस्कृतिक अधिकारको प्राप्तिको साथै जातीय विभेद र सामाजिक विकृतिहरूलाई अन्त्य गरी सामाजिक न्याय, आर्थिक न्याय र समानतामा आधारित पूर्ण लोकतान्त्रिक एवम् न्यायपूर्ण समतामूलक समाजको निर्माण गरिनुपर्छ । साथै मधेसी महिलाहरूको नेतृत्व क्षमता विकास गर्न, महिलाविरुद्ध शोषण समाप्त गर्न, महिलाको मानमर्यादामा परिवर्तन ल्याउन, महिलाप्रतिको परम्परागत सोचमा परिवर्तन ल्याउन तथा नीति-निर्माणमा महिला सहभागिता बढाउनको लागि मधेसी महिलाहरूलाई राजनीतिमा सहभागिता गराउन नितान्त आवश्यक छ जुन वर्तमान समयको माग पनि हो ।

लैङ्गिक समानताको ओभेलमा आदिवासी जनजाति महिला

बम कुमारी बुढा मगर

१. परिवेश

नेपाल बहुल विशेषता भएको देश हो भन्ने कुरा २०४७ सालको संविधानदेखि नै आंशिक पुष्टि हुँदै आइरहेको भए पनि कार्यान्वयन पक्षमा भने लागू भएको छैन । पितृसत्तात्मक समाजद्वारा सञ्चालित राज्य व्यवस्था भन्ने परिभाषा गरिन्छ । वास्तवमा सो परिभाषा मात्रले हाम्रो जस्तो बहु जातीय तथा बहु सांस्कृतिक मुलुकमा के पितृसत्ताकै कारणले महिला पछाडि परेका हुन् त ? सबै जात जातिका महिला भित्र एउटै समस्या रहेको छ, यसको मूल कारण खोज्नु नै नेपाली महिलाका प्रमुख गृह कार्य हो भन्ने लाग्छ । सामाजिक मान्यता, धार्मिक नीति, सांस्कृतिक महत्त्व आदि कारणले नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातीय पहिचान भएका महिलाका लैङ्गिक असमानता हुनुमा एक मात्र कारण पुरुषवादी चिन्तन वा पितृसत्तात्मक सोच भनेर व्यख्या प्रर्याप्त हुँदैन ।

शासनको मुल प्रवाहमा रहेका हिन्दू धर्मालम्बी बाहुन र खस महिलाको स्थानलाई साभा मुद्दा/आवाज बनाउँदैमा सम्पूर्ण महिलाको सवाल सम्बोधन नहुने नेपाली समाजको वास्तविक धरातल हो । पञ्चायत शासनमा पनि वर्गीय संगठनको नामबाट महिला संगठन, सरकारी सेवामा महिला विकास प्रशिक्षण केन्द्र जस्ता संरचना भए । केही हदसम्म अवसर व्यवस्था भयो, केहीले मौका पाए पनि, त्यस्ता अवसर पाउने को थिए, मूल प्रवाहमा शासन गर्ने नेता र कर्मचारीका नाता गोता र चाकरीवाला व्यक्तिहरू । २०४६ सालको परिवर्तनपछि तिर्खाएको काग जस्ता व्यक्तिहरू, कहिले सत्ता हात पर्छ र मौका छोप्ने, सोच राखेकाहरूले एकातर्फ रगत बगेको छ, अर्कोतर्फ नक्कली बिल बनाउने नाता गोता महिलाका एनजीओद्वारा आदिवासी जनजाति बस्तीमा मदिरा निषेध तथा सुख्खा क्षेत्र घोषणा जस्ता महिलाले महिलाको संस्कृतिमा भएको दमन जस्ता गतिविधिलाई जैविक आधारमा गरिएको व्याख्याले कसरी नेपालको सन्दर्भमा सम्पूर्ण महिलालाई सम्बोधन हुन सक्छ ? भन्ने सोचबाट राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघले पहिचान सहितको अवसर पाउनुपर्छ भन्दै आएको पनि छ ।

२. महिला सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय महासन्धि

CEDAW, UNDPJ जस्ता संयुक्त राष्ट्र संघको महासन्धिले विश्वमा महिलामाथि गरिने भेदभावको अन्त्य गर्न पहलहरू भएका छन् । हाम्रा छिमेकी मुलुकहरू पाकिस्तान, भारत, बंगलादेश, श्रीलंकामा राष्ट्र प्रमुख तथा सरकार प्रमुख महिला बनेका छन् । भारतमा जातीयताको मिश्रण बाहुन र मुस्लिम बीच सम्बन्ध तथा स्वतन्त्रताको अभियानसंग इन्दिरा गान्धीलाई अगाडि सारियो । पाकिस्तान र बंगलादेश जैविक विभेदबाट मात्र पछाडि पारिएका कारण बहुसंख्यक जनसंख्याका महिलाहरू सत्तामा आए । श्रीलंकामा मूल प्रवाहका महिलाले अगाडि आउने मौका मिलेको मलाई लाग्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा सन् १९७५ देखि अन्तरराष्ट्रिय नारी दिवस मनाउन थालियो । यसले महिलाका कति परिवर्तन ल्यायो भन्ने खास लेखा जोखा छैन । वर्षमा एकपटक भौँत्री देखाएर २-४ जनाले मन्तव्य दिएर मात्र महिलाका विशाल समस्या समाधान हुँदैन । उपरोक्त अन्तरराष्ट्रिय कानून कति पालना भए ? भन्ने कुरामा मूल्यांकन गर्दै आएको भए, केही सुधार हुन सक्थ्यो ।

हाल नेपालमा आदिवासी जनजातिले अन्तरराष्ट्रिय श्रम संगठन धारा १६९ को कार्यान्वयन गरिनुपर्छ भन्ने माग राख्दै आएका छन् । नेपाल सरकारले २०६४ सालमा कार्यान्वयन गर्न स्वीकृत गरेको छ । तर पालन चाँही भएको छैन । खासगरी आदिवासी जनजाती महिलाहरू नै सीप, कला, कौशल जान्ने र भाषा संस्कृतिको रक्षकको रूपमा रहेका हुँदा आदिवासी जनजाती पुरुषले पनि महिलाको योगदान दक्षतालाई विशेष रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्छ । महिलाहरू घरेलु काममा आदिवासी ज्ञानमा आधारित क्षमतालाई नै प्रयोग गर्न घण्टौं खटेका हुन्छन् । महिलाको श्रमशक्तिलाई खास वास्ता नगर्ने चलन आदिवासी जनजातीमा पनि बाहुनवादी सोचले असर गरेकै छ, भन्ने पर्छ । ILO महासन्धि १६९ बारेमा सरकार बढी संकोचित बनेको छ । बाहुनले नेतृत्व गरिरहेका विभिन्न दलहरूले दुर्गम गाउँहरूमा विभेदकारी आदि नारा दिएर गतिविधि चलाइदैंछ । यस्तो हुँदा किन हाम्रा आदिवासी जनजाती नेताहरू आफ्नो कुरा उठाउँदैनन् ? यसको प्रत्यक्ष मार चाँही महिलाहरूमा परेको छ ।

३. नेपालमा पदीय जिम्मा लिएका महिलाले भोगेका विभेद

पितृसत्ताको उच्च स्थान रहेका महिलामा विगत केही वर्षमा पदीय दायित्व बहन गर्न नसकेको भन्ने आरोपमा विभेद गरिएका उदाहरणहरू छन् । हुनत महिलाले पनि अन्य महिलामा परेका मर्का प्रति खास चासो नदिएको आवाज नउठाएको अवस्था पनि छ । उदाहरणको लागि लिला श्रेष्ठ सुब्बालाई उपसभामुख पदबाट राजीनामा, शैलजा आचार्यलाई उद्योग मन्त्री पदबाट राजीनामा गराउनु पुरुष वर्चस्व नै हो भने, इन्दीरा राणालाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सदस्य पदमा बहाल हुँदा अध्यक्ष र सदस्यहरूले गरेका विभेदकारी क्रियाकलाप तथा महिला आयोग भित्र पनि विगतमा पदाधिकारी बीच भएका अन्तरविरोध पुरुष प्रधान संस्कार र त्यसबाट प्रभाव परेका महिलाबाट यस्ता परिस्थिती देखा पर्ने गरेका छन् । पाठकहरूलाई "उहिलेका कुरा खुइले" भन्ने दिक्दार लाग्दैन भने, यो लेखकले २०४३ सालमा भोगेको चुनावी परिणाम पनि जैविक र सांस्कृतिक विभेद नै थियो भन्ने कुरा पक्का हो । महिलालाई दोस्रो दर्जाको मान्छे ठान्ने पितृसत्ता संस्कृतिको देखासिकी यदाकदा आदिवासी जनजाति पुरुषमा पनि हावी देखिन्छ । सरकारी कार्यालयहरूमा पुरुषलाई पदसंग जोडेर वा सर भनेर सम्बोधन गरिन्छ भने, सोही पद धारण गर्ने महिलालाई 'दिदी' भनिन्छ ।

४. आदिवासी जनजाती महिलाले चाहेको स्थान

जैविक रूपमा विश्वव्यापी नै कुरा उठेको छ । नेपालमा पनि मौखिक आश्वासन, सार्वजनिक स्थानमा अभिव्यक्ति महिलाको हितमा बोलिन्छ । आदिवासी जनजातिको कार्यक्रममा प्रशंसा गर्ने नेताहरूको कमी छैन । अनि यस वर्ष माधव कुमार नेपालको सरकारले दुईवटा क्रान्तिकारी कार्यक्रम अगाडि सान्यो । एउटा एकल महिला विवाहमा प्रोत्साहन रकम रु. ५० हजार अन्तरजातीय विवाहमा रु. १,००,०००- सरकारले दिने । एकल महिला हिन्दु धर्मले पारेको असरले कारण तुरुन्त प्रतिरोध आयो । अन्तरजातीय भने नेताहरूले पहिले नै त्यस्तो विवाद गरिसकेका छन् र ILO महासन्धि १६९ को कार्यान्वयनलाई निस्तेज पार्न पनि हो, भन्ने लागेको छ । एकल विवाह बारेमा मुल प्रवाहमा आफन्त तथा कार्यकर्ताद्वारा तुरुन्त आवाज उठ्नु स्वभाविक थियो, किनकि, हिन्दु परम्पराले अस्वीकार गरेको संस्कृति, तर आदिवासी जनजातिको परम्परामा मान्यता रहेको छ ।

नेपालमा पहिचान भएका विभिन्न जातजातिहरू १०३ हाल मानिए पनि अझ अरु समुह पनि पहिचानको दौडधुपमा छन् । विभिन्न धर्म, भाषा, संस्कृति, भूगोलको आधारमा परिचित छन् । हरेक जातजाति तथा संस्कृतिक परिवेशभित्र हुर्केका कारणले कुनै एक दुई जातिलाई चिनाएर सिङ्गे नेपालको प्रतिनिधित्व हुन सक्दैन । त्यसैले हरेक परिवेशका महिलाले आफूभित्र जैविक समस्यासंग जुध्नु परेको छ भने, अन्य समुहसँग भाषिक, सांस्कृतिक र धार्मिक रूपले समान अवसर पाउन प्रतिस्पर्धा गर्नु परिरहेको छ । ठीक त्यस्तै सवाल आदिवासी जनजातिका महिलाको हो, भन्ने कुरा राज्य र नेतृत्वदायी दलहरूले बुझ्नु परेको छ । लैङ्गिक समानताको नाममा कति महिलाले अवसर पाएका छन् ? र त्यसमा कति आदिवासी जनजाति परे त ? यो कुराको खोज हुन जरुरी छ ।

५. राष्ट्रिय महिला आयोगको भूमिका

महिला आयोग सम्पूर्ण महिलाहरूको अधिकार कर्मी निकायको रूपमा हामीले लिनुपर्छ । हुन त केही पुरुषहरूको भनाईमा महिलाको विरोध महिलाले गर्छ, भन्ने त लाग्दछ नै । तर यदाकदा महिलाको एउटा भर्किकेने स्वभावले चाँही पुरुषभन्दा महिला माथि नै प्रहार गरिएको हो कि ? भन्ने लाग्छ । राजधानीको मृटुमा रहेको थापाथली प्रसुति गृहमा स्वास्थ्य परिक्षण गराउने धेरै विरामीको विचार बुझ्दा महिला स्वास्थ्य कर्मीको व्यवहार खरो र निर्दयी सासुको जस्तो भएको अनुभव बताउँछन् । शिक्षित महिलाहरूले मनोवैज्ञानिक उपचार तथा व्यवहारले समाजलाई चेतना र हौसला दिनुको साटो साधारण बिरामीलाई कोर्दा लगाउने जस्तो स्वभाव देखाउँदा महिलाको दक्षतामा पनि प्रश्न उठ्न सक्छ । के महिलाले अधिकार मात्र खोज्ने हो ? कर्तव्य पालन जान्नु पर्दैन ? भन्ने कुरा अवश्य तेर्सिन आउँछ ।

महिला आयोग समक्ष दृश्य-अदृश्य समस्याहरू अवश्य दिनप्रतिदिन आउन सक्छन् । यस निकाय महिला मन्त्रालय तथा महिला सम्बन्धी काम गर्ने अन्य निकाय बीच समन्वयकारी भूमिकामा रहनु पर्छ । बेला बखतमा आउने गरेका र आउन सक्ने चुनौतीसँग जुभारू भूमिका खेल्न सक्ने निकायको रूपमा हेर्ने आम महिलाको आस्था गाँसिएको छ । गत केही महिना अगाडि युवा-युवती बीच विवाह पूर्व साथमा बसेर जीवन साथी छान्न पाउने विधेयक ल्याउन खोजिएको थियो । त्यस्तो कदम नेपाली समाजमा रहेको सामाजिक मान्यतासँग सम्बन्ध नरहेको र यूरोप-अमेरिका पलायनहरूको सुभावा जस्तो लाग्यो । बहुसांस्कृतिक देश नेपालमा एकल संस्कृतिलाई आधार बनाइएकोले नै समाजमा विद्रोह आयो । विभिन्न समुहका महिलाको पहिचानका आधारित मानव अधिकारको व्याख्या हुनुपर्ने संरचना राष्ट्रिय महिला आयोगमा बनाउनु पर्छ ।

अन्तमा आदिवासी जनजाति महिला प्रति गरिने विभेद जैविक विभेद नै हो, एकांकी रूपमा व्याख्या विश्लेषण हुनु नेपाललाई नबुझ्नु हो, भन्ने लाग्दछ । किनभने आदिम कालदेखि आफ्नै मुख्य मान्यतामा आधारित फरक संस्कृति अवलम्बन गर्दै आएका र कालान्तरमा राज्य व्यवस्था चलाउने शासकहरूले बहिस्करणमा पाउँदा शासन चलाउँदा आफ्नो भाषा, संस्कृति, मुख्य मान्यतालाई छोड्दै अरुको ग्रहण गर्न बाध्य गराइएको कारणले सांस्कृतिक विभेदद्वारा पछाडि पारिए । त्यसैले जैविक विभेदको साथै वर्तमान जनसंख्या ३८ प्रतिशत आदिवासी जनजाति महिलाको स्थान छुटाइनु पर्छ र त्यसभित्र पनि प्रतिशतको आधारमा अवसर पाउनुपर्छ ।

रुपन्देही जिल्लाका महिलाहरूमा गर्भपतनको अवस्था सम्बन्धी एक अध्ययन

✍ भोजराज कडेरिया, पि.एच.डी.

परिचय

विकसित देशको तुलनामा विकसोन्मुख मुलुकहरूमा महिलाको अवस्था नाजुक रहेको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्ने हो भने शिक्षा, स्वास्थ्य, लगायत मौलिकहक र अधिकारका क्षेत्रमा यहाँका महिलामा राम्रो पहुँच पुग्न नसकेको अवस्था यथावत नै छ । शिक्षाको हिसावले रुपन्देही जिल्लाको महिला साक्षरता ५६ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ (जि.वि.स. २०६२) । यस कुराले अशिक्षाको अन्धकार बाट महिला बाहिर निस्कन नसकेको पाइन्छ । महिलाको प्रजनन अधिकार जस्ता विषयमा पुरुषद्वारा दमन गरि महिलाहरूलाई दोश्रो दर्जाका नागरिकको रूपमा व्यवहार गरिएको छ । महिलाहरूमा गर्भवती तथा सुत्केरी अवस्थामा देखा पर्ने विभिन्न समस्याको लागि राष्ट्रले स्वास्थ्य सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरू गरेतापनि चाहेजस्तो परिवर्तन आउन सकेको देखिदैन । समाजमा विकृतिको रूप मानिएको बलात्कार, हाडनाता करणी जस्ता समस्याको कारण नहुँदा नहुँदै पनि महिलाले पेटमा भएको बच्चा जन्माउनबाट बंचित रहनु परेको छ र गर्भ पतन गराउनु पर्ने वाध्यता आई परेको छ । छोरा छोरी जन्माउनु महिलाको नैसर्गिक अधिकार हो र महिलामा प्राकृतिक रूपमा आमा बन्ने अधिकार छ तर प्रसव पिडामा उपचार नपाएपछि महिला मृत्युको मुखमा धकेलिनु परेको छ । यसै कारणले नेपालमा मातृमृत्युदर प्रति एक लाखमा २८१ जना रहेको छ भने प्रजनन दर ३.०१ प्रतिशत महिला रहेको छ (के.तं.नि. २००१) । जुन अन्य देशको तुलनामा बढी हुन आउछ ।

गर्भपतनको सम्बन्धमा उल्लेख गर्नु भन्दा पहिले गर्भधारणको अध्ययन आवश्यक ठानिएकोले पुरुषको विर्य र स्त्रीको डिम्ब मिलनबाट स्त्रीको पाठेघरमा बन्ने भ्रुण जुन पछि विस्तारै विकास भएर मानवरूप लिदै जान्छ र सामान्यता ९ महिना वा २७० दिन पछि स्त्रीको गर्भबाट बाहिर निस्कन्छ जसलाई जन्मनु भनिन्छ । तर यहाँ पुरुषको विर्य र स्त्रीको डिम्बको मिलनबाट स्त्रीको पाठेघरमा बन्ने भ्रुणको अवस्था देखि नजन्मिउन्जेल सम्मको अवस्थालाई गर्भधारणको गर्भमा वा गर्भावस्था भनिन्छ । सामान्य अर्थमा गर्भमा रहेको भ्रुण स्वभाविक वा प्राकृतिक रूपमा जन्मनुभन्दा अगाडि गर्भाशयबाट बाहिर निस्कनु वा निकाल्नुलाई गर्भपतन भनिन्छ ।

चिकित्साशास्त्र अनुसार महिनावारी रोकिएको पहिलो दिनबाट गणना गरी २८ हप्ता भित्रमा (७ महिना अगाडि) गर्भ खेर गएमा वा तुहाइएमा गर्भपतन गरेको भनी ठानिन्छ । तर विकसित देशहरूमा २२ देखि २४ हप्ता भित्रको गर्भलाई बचाउन सकिने भएको हुनाले २२ हप्ता भित्रमा गर्भ खेर गएमा वा तुहाइएमा गर्भपतन गरेको ठानिन्छ । (विश्व स्वास्थ्य संघ, १९९५)

गर्भपतनको सम्बन्धमा टोपवहादुर सिंह (२०५२) द्वारा लिखित कानूनी शब्दकोषमा यसरी उल्लेख गरिएको छ - 'जन्मको प्राकृतिक समयभन्दा पहिले मानवीय मांशपिण्डलाई अपरिपक्व अवस्थामा निकाल्नु वा गैरकानूनी रूपमा नष्ट गर्नु, अपूर्ण भएकै अवस्थामा पैदा गर्ने कार्य गर्भपतन हो । यस्तै ह्यारिसन

(Harrison, 1986) का अनुसार "The expulsion or removal of an embryo or foetus from the womb at a stage of pregnancy what it is incapable of independent survival."

हर्नवाई (Hornby,2004) ले पनि यसलाई यसरी परिभाषित गरेका छन् -

"The deliberate ending of a pregnancy at an early stage. A medical operation to end a pregnancy at an early stage."

गर्भपतनको महिलाको जीवनमा आइपर्ने प्रसवपछिको दोस्रो महत्वपूर्ण अवस्था हो । भ्रुण जीवित रहन सक्ने अवस्था वा २२ हप्ता भन्दा अगाडि नै गर्भ तुहिने प्रक्रियालाई गर्भपतन भनिन्छ । एक तथ्यांक अनुसार विश्वका ४ करोड ६० लाख महिलाहरूबाट बर्षेनी गर्भपतन हुन्छ । त्यसमध्ये २ करोडको असुरक्षित गर्भपतन हुन्छ । कुल गर्भपतनको ७८ प्रतिशत गर्भपतन विकासोन्मुख देशमा हुने गर्दछ । मातृमृत्युदर तथा रोगका सम्बन्धमा सन् १९९८ मा गरिएको एक अध्ययन अनुसार नेपालमा हुने मातृमृत्यु मध्ये ५४ प्रतिशत असुरक्षित गर्भपतनका कारणबाट भएको पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०६४) ।

उद्देश्य

यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य महिलाहरूको गर्भपतनको अवस्था र यसका कारण तथा गर्भपतनबाट हुने असर पत्ता लगाउनु हो ।

अध्ययन विधि तथा सामाग्रीहरू

प्रस्तुत लेख रचनामा प्रयोग गरिएका अध्ययन विधि तथा सामाग्रीहरू द्वितीय स्रोत तथा प्राथमिक स्रोतमा आधारित छन् । लेखको व्याख्या, विवेचना तथा विश्लेषण प्रतिशतको माध्यमबाट वर्णनात्मक छन् । प्राथमिक तथ्यांक संकलन विधि अन्तर्गत अन्तर्वार्ता, अनुसूचि र अवलोकन विधिको माध्यमबाट १५-४९ वर्षका महिलाहरूलाई उद्देश्यपूर्ण नमुना छनौटको आधारमा लिइएको थियो । अध्ययन क्षेत्रका लागि रूपन्देही जिल्लाको सिद्धार्थनगर स्थित मेरी स्टोप्स गर्भपतन केन्द्रलाई लिइएको थियो जहाँ १२० जना महिलाहरू मध्ये ७५ प्रतिशतले हुने गरी जम्मा ९० जना महिलाहरूलाई उद्देश्यपूर्ण नमुना छनौट विधिको आधारमा उत्तरदाताको रूपमा छनौट गरिएको थियो ।

छलफल

महिलाहरूको गर्भपतनको अवस्था, कारण तथा गर्भपतनबाट हुने असर सम्बन्धी छलफललाई वर्णनात्मक विधि प्रयोग गरी निम्नानुसार गरिएको छ ।

गर्भपतनका प्रकार तथा कारणहरू

गर्भको भ्रुण वा शिशु सकुशल जन्मने अवधि भन्दा पहिले नै जुनसुकै रूपमा अन्त्य हुनुलाई गर्भपतन भनिन्छ । गर्भपतन हुने कारण र तरिकाको आधारमा गर्भपतनलाई मुख्यतया दुई प्रकारमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

क) प्राकृतिक गर्भपतन (Spontaneous Abortion)

गर्भवती महिलाको गर्भपतन प्राकृतिक रूपमा स्वभाविक तवरले हुनेलाई प्राकृतिक गर्भपतन भनिन्छ । यसलाई Miscarriage वा आफ्से आफ हुने गर्भपतन पनि भनिन्छ । यस्ता गर्भपतन विकृतिपूर्ण डिम्ब र

शुक्रकिट बाट असामान्य रूपमा भ्रुणको विकास भई हुने गर्दछ सबै गर्भवतीहरूमा १० देखि १५ प्रतिशत सम्म यो प्राकृतिक गर्भपतन सम्बन्धी समस्या छ ।

प्राकृतिक रूपमा निम्नलिखित कारणहरूबाट गर्भपतन हुने गर्दछ ।

- १) **आमासँग सम्बन्धित कारण** : तीव्र संक्रमण जस्तै : निमोनिया, टाइफाइड, दिर्घरोगहरूको साथै क्षयरोग, अर्बुदरोग, उच्च रक्तचाप तथा भिरिडी आदि
- २) **रगतलाई असर पार्ने रोगहरू** : एनेमिक, जण्डिस, लामोसमय सम्म रक्तस्राव हुनु आदि ।
- ३) **स्नायु प्रणाली संग सम्बन्धी कार्यहरू** - जस्तै : साइनिक , डरत्रास, हर्ष विस्मात ट्रोमा, हृदयघात मुत्राशय, मलाशय वा स्तनको जलनको कारण आदि ।
- ४) **प्रजनन अंगको असामान्य अवस्थाहरू जस्तै** : दीर्घरोगको स्थानान्तरणले तथा जन्मजात पाठेघरको खरावीले आदिले पनि गर्भपतन हुन्छ ।
- ५) **भ्रुणलाई असर गर्ने कारणहरू** - यस अन्तर्गत वंशाणुगत असामान्यता, हार्मोनको असन्तुलन, भिरिडी तथा भ्रुणमा रक्त अल्पता आदि पर्दछन् ।

भ्रुणलाई असर गर्ने अन्य कारणहरूमा साधारणरूपले सालनाल नवदनाले, भ्रुण रोगाणु बढनाले पाठेघरले काम गर्न नसक्नाले, गर्भवती महिलाको खानामा पौष्टिक तत्व (आइरन,भिटाविन वी, फोलिक एसिड आदि) को कमी हुनाले गर्भवस्थामा आवश्यक पर्ने हार्मोनको कमी हुनाले तथा गर्भावस्थामा दुर्घटना भै पाठेघरमा टक्कर वा चोट, मानसिक चिन्ता तथा थकावट गराउने कडा भन्दा कडा काम गर्नु आदि हुन् । (Crehpa, 2004)

ख) कृत्रिम गर्भपतन (Induced Abortion)

गर्भमा रहेको बच्चा जन्मनु अगावै वाह्य तरिकाबाट नष्ट गरिन्छ वा तुहाइन्छ भने त्यसलाई कृत्रिम गर्भपतन भनिन्छ । गर्भ तुहाउने उद्देश्य राखी गर्भलाई बाहिरी बाधा पुऱ्याएर महिला आफैले वा अरु कसैको सहायताले गर्भ तुहाइन्छ भने त्यसलाई कृत्रिम गर्भपतन भनिन्छ । (विश्व स्वास्थ्य संघ, १९९५)

कृत्रिम गर्भपतनका कारणहरू यस प्रकार छन् :

- आमा र बच्चाको स्वास्थ्य रक्षाको कारणले ।
 - अवांछित वा अनिच्छित गर्भधारणबाट हुने सन्तानको समस्याले ।
 - अवैध यौन सम्बन्धबाट गर्भ रहनाले ।
 - लिङ्ग छनौटका कारणले ।
 - अवसरको कारणले ।
- १) औषधीको आन्तरिक प्रयोग : साधारणयता गर्भपतनको उद्देश्यले दिइने औषधीहरू निम्न प्रकारका छन् :
- प्रत्यक्ष रूपमा गर्भासयमा असर गर्ने औषधी -

यस अन्तर्गत Ecobilies र Emmenagogues आदि पर्दछन् । Ecobilies ले गर्भासयको संकुचनलाई वृद्धि गर्दछ भने Emmenagogues ले महिनावारीमा सघाउदछ तर यीह यो पटक पटक धेरै मात्रामा दिएमा गर्भपतन गराउन सक्छ ।

- लिङ्गीय मुत्र मार्गमा असर गर्ने औषधी :

Pennyroyal, Tansy र Turpentine आदिका तेलहरूले मुत्र वाहिनीमा जलन उत्पन्न गर्दछ र सहजरूपमा गर्भासयलाई उत्तेजित गर्ने र खुम्चाउने गर्दछ । धेरै मात्रामा यसको प्रयोग भएमा मृगौलाको तिव्र जलन भै पिसाब रोक्ने कार्य गर्दछ र महिलाहरूको मृत्यु पनि हुन सक्छ ।

पेटको आन्द्रामा असर गर्ने औषधीहरू

Emetics (वान्ता गराउने औषधी) Purgatives (जुलाफ) आदि धेरै दिएमा गर्भाशयमा मांसपेशीको शक्तिशाली रेखासँग सम्पर्क भै खुम्चाहट उत्पन्न गराउँदछ ।

असुरक्षित गर्भपतनबाट हुने असरहरू

असुरक्षित गर्भपतनले महिलाहरूको स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष असर पुग्दछ । अशिक्षा तथा चेतनाको कमीबाट धेरै जसो ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने महिलाले सामाजिक लाज तथा प्रतिष्ठाको कारणले असुरक्षित गर्भपतन गराउदछन् । साधारणतया असुरक्षित गर्भपतनले प्रजनन अंगमा संक्रमण हुने, पाठेघर वा प्रजनन अंगमा चोट लाग्ने वा प्वाल पर्न सक्ने जस्ता गंभीर अवस्थाहरू आउन सक्छन् । यसैगरी अपूर्ण गर्भपतनले Pelvic Inflammatory Diseases, रक्त अल्पता फेरी बच्चा नहुने वा वाँभोपन जस्ता समस्याहरू आउन सक्छन तथा पछि गर्भ रहेता पनि प्रायः गरी गर्भहरू जोखिमपूर्ण हुन सक्छन् ।

यस्तै असुरक्षित गर्भपतनको कारणले महिलाहरूमा धेरै रक्तस्राव हुनु, शरीर जिरिङ्ग हुनु, ज्वरो आउनु, यौन अंगबाट गन्हाउने पानी वग्नु, तल्लोपेट (पाठेघर) छुँदा दुख्नु, पाठेघरको मुखबाट पीप वग्नु, लामो समय (८ दिन भन्दा बढी) रगत वगी रहनु, वान्ता हुनु, पेट कडा हुनु, पेट फुल्नु, वाकवाक लाग्नु, नाडी छिटो छिटो चलनु, रक्तचाप कम हुनु तथा पिशाव कम हुने जस्ता लक्षण तथा असरहरू देखापर्दछन् ।

सुरक्षित गर्भपतन

गर्भवती महिलाको मंजुरीमा कानूनले मान्यता दिए अनुसार सूचिकृत स्वास्थ्य कर्मीद्वारा सूचिकृत स्वास्थ्य संस्थामा गरिने गर्भपतनलाई सुरक्षित गर्भपतन भनिन्छ । अर्थात महिलाहरूको स्वास्थ्यमा कुनै असर नपुग्ने गरि गरिएको गर्भपतनलाई सुरक्षित गर्भपतन भनिन्छ । विकसित देशहरूमा २० हप्ता सम्मको गर्भपतनलाई सुरक्षित मानिँएता पनि नेपालको सन्दर्भमा हालको स्रोत र साधनलाई ध्यानमा राखी निम्न तीन वटा अवस्थाहरू पूरा गरी गरिएको गर्भपतन सुरक्षित मानिन्छ ।

१. वाह्य (१२) हप्ता भित्र जतिसक्दो चाँडो गरिएको गर्भपतन ।
२. दक्ष तालिम प्राप्त स्वास्थ्य कर्मीद्वारा गरिएको गर्भपतन ।
३. स्तरीय सेवा प्रदान गर्नका लागि आवश्यक स्रोत र साधन भएको मान्यता प्राप्त स्थानमा गरिएको गर्भपतन ।

सुरक्षित गर्भपतनको सम्बन्धमा विश्व स्वास्थ्य संघ (१९९५) ले निम्न तीन वटा कुरालाई अगाडि सारेको छ ।

क) पहुँच भएको (Accessible)

गर्भपतन गराउने स्थान सजिलै सँग पुग्न सक्ने खालको हुनुपर्दछ । त्यसैले नेपाल सरकारले गर्भपतन सेवालाई प्राथमिक स्वास्थ्य संस्था सम्म विस्तार गर्ने नीति लिएको छ । यो सेवा महिलाले प्रत्येक दिन (सार्वजनिक विदा वाहेक) कार्यालय समयमा पाउनु पर्छ ।

ख) स्विकार्य (Acceptable)

महिलाहरूलाई चाहिए अनुसार महिलाको मूल्य र मान्यतालाई ध्यानमा राखेर गर्भपतन सेवा दिनु पर्दछ । महिलाको गोपनियतालाई कायम राख्न गर्भपतन सेवा दर्ता पुस्तिकामा नाम उल्लेख नगरी कोड नं. मात्र लेख्नु पर्दछ ।

ग) शुल्क तिर्न सक्ने (Affordable)

गर्भपतन सेवालाई महिलाले आवश्यक परेको वेलामा लिन सक्ने बनाउन सके सम्म कम शुल्क निर्धारण गरिनु पर्दछ । साथै शुल्क तिर्न नसक्ने महिलालाई तिनीहरूको अवस्था हेरी सेवा दिनु पर्ने प्रावधान मिलाउनु पर्दछ ।

गर्भपतनसम्बन्धी जानकारी

उत्तरदातामा रहेको तथ्यांक संकलन क्रममा गर्भपतन सम्बन्धी उत्तरदातामा रहेको जानकारीका माध्यमहरूलाई निम्न लिखित तालिकामा देखाइएको छ (तालिका १)

तालिका : १

गर्भपतनसम्बन्धी जानकारीको माध्यम सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	स्वयंसेविका बाट	७	७.७८
२	साथी र छिमेकी बाट	३६	४०.०
३	मेडिकल बाट	२७	३०.०
४	सामाजिक संस्थाबाट	२	२.२२
५	विज्ञापन बाट	१७	१८.८९
६	अन्य	१	१.११
	जम्मा	९०	१००.०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७

उपयुक्त तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ कि गर्भपतन सम्बन्धीको माध्यमका लागि सवैभन्दा वढी स्रोतको माध्यम साथी र छिमेकीहरू रहेको पाइन्छ जुन ४०.० प्रतिशत महिलाहरूले यस्ता स्रोतका माध्यमबाट गर्भपतन गराएका थिए भने सवैभन्दा कम १.११ प्रतिशत रहेको छ जुन अन्य स्रोतबाट प्राप्त गरेका थिए । त्यसपछि क्रमशः ७.७८

तालिका ३ बाट प्रष्ट हुन्छ कि गर्भपतनले सामाजिक असर वारे विश्लेषण गर्दा सवैभन्दा बढी ४०.०० प्रतिशत महिलाहरू छन् जसले समाजमा अपहेलित भइन्छ भनेका थिए भने सवैभन्दा कम १३.३३ प्रतिशत महिलाहरूले मातृमृत्युदरमा वृद्धि हुन्छ भनेर उत्तर दिएका थिए ।

गर्भपतनले पार्ने आर्थिक असरको विवरण

गर्भपतन द्वारा हुने आर्थिक असर बारेमा गरिएको अध्ययन विश्लेषणलाई निम्न तालिकामा उल्लेख गरिएको छ (तालिका ४) ।

तालिका ४

गर्भपतनले पार्ने आर्थिक असरको विवरण

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	धेरै सम्पत्तिमा खर्च	३६	४०.००
२	परिवारमा ऋणको बोभ	१७	१८.८९
३	उपचारका लागि जग्गा, जमीन वेचु पर्ने	१२	१३.३३
४	थाहा छैन	२५	२७.७८
	जम्मा	९०	१००.०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६७

उपरोक्त तालिका बाट यो स्पष्ट हुन्छ कि गर्भपतनले आर्थिक अवस्थामा पार्ने असरवारे अध्ययन गर्दा सवैभन्दा बढी ४०.०० प्रतिशत महिलाले धेरै सम्पत्ति खर्च हुन्छ भनेका थिए भने सवैभन्दा कम महिला १३.३३ प्रतिशत छन् जसले उपचारका लागि जग्गा जमीन नै वेचु पर्दछ भनेर उत्तर दिएका थिए । साथै १८.८९ प्रतिशत र २७.७८ प्रतिशत महिलाहरूले क्रमशः परिवार ऋणको बोभ हुने र यसवारे थाहा छैन भनेका थिए ।

निष्कर्ष

नेपालमा नयाँ कानून अनुसार अर्थात मुलुकी ऐनको ११ औं संसोधन अनुसार गर्भवती महिला मंजुर भएका निम्न अवस्थामा गर्भपतन गराउन सकिन्छ ।

१. वाह (१२) हप्ता सम्मको गर्भ ,
२. जबरजस्ती करणी वा हाडनाता करणीबाट रहन गएको गर्भ र
३. गर्भपतन नगराएमा गर्भवती महिलाको ज्यानमा खतरा पर्ने भएमा वा शारिरिक वा मानसिक रूपले स्वास्थ्यमा असर पर्ने अवस्थामा योग्यता प्राप्त चिकित्सकको रायले जुनसुकै अवधिको गर्भ ।

यसरी निम्न ३ अवस्था पूरा भएमा मात्र गर्भपतन सुरक्षित हुन्छ ।

१. साधारणतया गर्भ रहेको १२ हप्ता भित्र जति सक्दो छिटो गरिएको गर्भपतन,
२. योग्यता पुगेका दक्ष स्वास्थ्यकर्मीद्वारा गरिएको गर्भपतन र
३. स्तरीय सेवा प्रदान गर्न आवश्यक पर्ने न्यूनतम सुविधा भएको अनुमति प्राप्त सरकारी गैरसरकारी स्वास्थ्य संस्थामा नीजि क्लिनिकमा गरिएको गर्भपतन । यी वाहेक अन्य अवस्थामा गरिएको गर्भपतन असुरक्षित हुन्छ ।

यस्तै गरी गर्भपतनको कारणले महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा पनि प्रत्यक्ष असर पारेको हुन्छ जसद्वारा उनीहरू समाजमा अपहेलित हुनुका साथै आर्थिक दृष्टिकोणले पनि कमजोर हुन्छन् । फलस्वरूप उनीहरूको घरहरूमा कलह, भगडा, वितृष्णा र मनमुटाव हुन जान्छ । जेहोस पारिवारिक सदस्यको सरसल्लाहले गर्भपतन गराएमा यो अवस्था नआउन सक्छ ।

सुभावहरू

गर्भपतन आजको वैज्ञानिक समाजमा मान्यता प्राप्त प्रक्रिया वा तरीका हो । त्यसैले यस्ता गर्भपतन सुरक्षित रूपमा गराएमा ज्यानको खतरा नहुने र साथै समाजमा पनि त्यति अपहेलित हुनु नपर्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्छ । सुरक्षित गर्भपतन गराउनमा निम्नलिखित सुभावहरूलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१. सरकार द्वारा मान्यता प्राप्त स्वास्थ्य सेवा केन्द्रमा अनुमति प्राप्त स्वास्थ्यकर्मी बाट गर्भपतन गराउनु पर्दछ ।
२. सुरक्षित गर्भपतनका लागि विभिन्न सामाजिक संस्थाहरूले अनौपचारिक शिक्षा अन्तर्गत प्रौढ शिक्षाको कार्यक्रम संचालन गरेर सूचनाहरू सम्प्रेषण गरिनु पर्दछ र साथै यस सम्बन्धी शिक्षा दिएमा थाहा नपाएकाहरूले यस वारेमा धेरै जानकारी पाउने छन् ।
३. गर्भपतनको वारेमा सवैले नबुझेको कारणले गर्दा हरेक तह र तप्काका मानिसले बुझ्ने बनाउन यस्ता कार्यक्रम गाँउ-गाँउ सम्म लैजानु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

के.त.वि. (२००१).स्टाटिस्टिकल पकेट बुक. काठमाण्डौ:केन्द्रीय तथ्यांक विभाग ।

जिविस (२०६२).रूपन्देही जिल्ला एक परिचय सिद्धार्थनगर:जिल्ला विकास समितिको कार्यालय ।

विश्व स्वास्थ्य संघ (१९९५).विश्व स्वास्थ्य संघको प्रतिवेदन ।

सिंह, टोप वहादुर (२०५२).कानूनी शब्दकोष, तृतीय संस्करण. काठमाण्डौ:रत्न पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, देव कुमारी (२०४६).विपी कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान.धरान:कान्तिपुर दैनिक आषाढ ९ गते

Crehpa (2004). Reproductive Health Research policy. Kathmandu : No. 5.

Harrison, L.M. (1986) The Pocket Medical Dictionary Delh9i : CBS Publication.

Hornby, S.A.(2004). Oxford Advance Learners. Dictionary 6th edition. NewDelhi : Oxford University press.

पूर्वीय मान्यतामा नारीको स्थान: एक दृष्टि

✍ लक्ष्मी कुमार कोइराला

पूर्वीय मान्यता अनुसार नारीको स्थान सर्वोच्च रहेको पाइन्छ । "जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि" जस्ता महावाक्यहरूले पूर्वीय मान्यता, सभ्यता, संस्कार, संस्कृति, दैनिक व्यवहार जस्ता हरेक कुरा वा पक्षलाई प्रेरित, प्रभावित पाउँ र अहम भूमिका खेल्दै आएका छन् । प्रस्तुत छोटो लेखमा प्रभाव परक समालोचनाका आधारमा पूर्वीय मान्यता अनुसार नारीको स्थानप्रति आफ्नो दृष्टिकोण राख्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

पूर्वीय समाजमा अपौरुषेय आदिम महाग्रन्थका रूपमा बहुचर्चित र सर्वपरिचित हुँदै आएको वेद-शास्त्रमा पनि नारीको स्थान, मान्यता, मर्यादा महिमा मण्डित एवं उत्कृष्ट रहेको पाइन्छ । नारी महिमा विषयक कैंयौं आदरणीय प्रसङ्गहरू वेदमा धेरै नै पाइन्छन्, जसको सविस्तार वर्णन यहाँ सम्भव छैन । यहाँ अविस्मरणीय कुरा के छ भने वैदिक युगमा नारीले पुरुष सरहको मान्यता पाएका थिए । जसअनुसार विद्याध्ययनमा, अध्यापन कार्यमा, यज्ञ-यागादि कर्महरू गर्न र गराउनमा, आबाल ब्रह्मचारिणी बनेर बस्नमा, तपस्या गर्नमा, या इच्छित वर वरण गरेर गृहस्थी जीवन यापन गर्नमा र आय आर्जन र उपभोग गर्नमा समेत उनीहरू समान अधिकार राख्दथे, स्वतन्त्र थिए ।

शास्त्रीय मान्यताअनुसार नारीलाई आधा-शक्ति, आधा-प्रकृति, विराट रूपिणी, सर्व-माता, सर्व-वन्द्या, सर्व पूज्या, जगत् व्यापिनी, सृष्टिस्थित्यन्त करिणी, जगत् प्रमाणका लागि यहाँ केही रोचक प्रसङ्गहरू संक्षेपमा उभ्याउनु प्रासङ्गिक देखिन्छ ।

महाप्रलयमा सारा विश्व ब्रह्माणका सबै तत्वहरू आफैमा लीन गरी मस्त निद्रामा क्षीर सागरमा सुतेका शेषशायी भगवान श्री नारायणको नाभीबाट कमल उम्रेर फुलेको सोही कमलको फूलमा चतुर्मुखी ब्रह्माजी उत्पत्ति भएको, श्री विष्णुको कानेगुजीबाट निस्केका मधु र कैटभ नामका दुई दैत्यले ब्रह्माजीलाई हप्काएर लखेटेको/ब्रह्माजी डराएर भाग्दै समुन्द्रको भित्री सतह नजिक पुग्दा नारायणलाई देखि बिउँभाउन प्रयास गर्दा केही नचलेपछि नारायण जागा भई शक्ति शाली मधु र कैटभ दैत्यसँग भयङ्कर युद्ध गरेको/ तैपनि ती दैत्यलाई जित्न नसक्दा उनै आधा शक्ति जगदम्बाको पुकारा गरी उनै ईश्वरीको श्री नारायणले ती दैत्यमाथि विजय प्राप्त गरेको हुँदा श्री मार्कण्डेय पुराण अन्तर्गत श्री दुर्गा सप्तमी अध्याय एकमा पाइन्छ । त्यस्तै आधा प्रकृति, विराट रूपिणी श्री राधा तथा गोकुल बासी जगत् पिता परमेश्वर श्री कृष्णको संयुक्त इच्छा शक्तिबाट चराले अण्डा पारेभैं विशाल ब्रह्माण पैदा भएको कुरा श्रीमद् भागवत् महापुराणको सृष्टि वर्णन प्रसङ्गमा पाइन्छ । त्यस्तै गरी श्री महासरस्वतीले विद्या-रूपी, वाणी बनेर सम्पूर्ण जीवन-जगत् सृष्टि कार्य सञ्चालनमा चर्तुर्मुखी ब्रह्माजीलाई सघाएको पौराणिक प्रसङ्ग पाइन्छ । त्यसरी नै महालक्ष्मी स्वरूपिणी शक्ति माताले सार जगत्को अर्थ मन्त्रालयको कार्यभारलाई कुशतलतापूर्वक सञ्चालन गरेर श्री नारायणलाई जगत् पालन, भरण-पोषण कार्य पुरै बल दिएको पाइन्छ । त्यस्तै गरी पौराणिक सन्दर्भ अनुसार नै सारा विश्व ब्रह्माण्डका महाप्रलय कर्ताको रूपमा परिचित सदा शिव पनि शक्ति बिना त म शिव होइन 'शव' मात्र बाँकि रहन्छु अथवा केही गर्न सकिदैन भन्दछन् ।

✍ सह-प्राध्यापक, इन्जीनियरिङ्ग अध्ययन संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

यसरी वैदिक, पौराणिक तथा लैङ्गिक एवं व्यवहारिक सन्दर्भलाई नै लिने हो भने पनि जुनसुकै युगमा पूर्वी सभ्यतामा नारीको स्थान सर्वोच्च नै रहेको पाइन्छ । सृष्टि प्रारम्भका क्रममा आदिमाताको रूपमा शतरूपा नामकी नारीबाट आदिम मनुष्य रूपमा धेरै ऋषि, महर्षिहरूको सृष्टि भएको पाइन्छ । त्यसपछिका आकुती, प्रसुति, देवहुती जस्ता महानारीहरू सृष्टिक्रमलाई निरन्तरता र व्यापकता दिँदै आएको पाइन्छ । प्राचीन विद्वान मनुले "यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता" जस्ता महान् उक्तिहरूको पुरुषोत्तम श्री रामले आफ्नी प्रीया सीतालाई अभिन्न शक्तिको रूपमा हेरेका छन् । लोक मर्यादाका लागि सीताको परित्यागको अभिनय गर्नु परेता पनि अश्मेघ महायज्ञ गर्दा अर्को विवाह नगरी अहिल्या, अनुसुया, मैत्रेयी, कात्यायनी, गार्गी, शकुन्तला, मदालसा, मन्दोदरी, मत्स्य गन्धा, तारा, कुन्ती, द्रौपती, रूक्मिणी प्रभृतिहरू सुप्रसिद्ध रहेका छन् ।

नारी शक्तिको महत्ता र सर्वोच्चताका क्रममा लोकप्रिय "दुर्गा-सप्तशती" अन्तर्गत नारायणी स्तुतिका क्रममा सबै नारीहरूलाई साक्षात् भगवती दुर्गाकै अंशावतारको रूपमा स्पष्ट पाउँ सर्वोच्च सम्मान दिइएको छः

"विद्या समस्तास्तव देखि भेदाःस्त्रियःसमस्ता सकला जगत्सु

त्वयैकया पुरितमम्बयैतत् का ते स्तुतिः स्तव्यपरपरोक्तिः"

अर्थात् सम्पूर्ण विद्याहरू, संसारभरका समस्त नारी शक्तिहरू पनि भगवती ईश्वरीकै अंशावताहरू हुन् । त्यसकारण हे जगत्माता, हे सर्वशक्तिस्वरूपिणी तपाईंको महिमा जानेर, स्तुति गरेर नै साध्य छैन ।

निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने आमारूपमा, छोरीका रूपमा, पत्नी वा प्रेमिकाका रूपमा, बुहारीका रूपमा, सखीका रूपमा चाहे जस्तो सुकै रूपमा हुन् स्त्रीका अनेक रूपरङ्गहरू छन् । समष्टिमा सबै नारी माता हुन् । माताको महिमा अपार छ । मातृशक्ति अनन्त छ, अजेय छ । अतः उचित सम्मान र मर्यादाका नारी-शक्तिलाई जगाएर हरेक क्षेत्रमा अग्रसर गराउन सकेमा परिवार, समाज र राष्ट्रमा समेत शान्ति तथा समृद्धिको ढोका खुल्ने छ । नारी शक्तिलाई सम्मानित, पूजित एवं प्रतिष्ठित बनाउँदै नव जागृति ल्याएर शक्ति, शान्ति र समृद्धियुक्त राष्ट्रको निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने उच्च सन्देशहरू हाम्रा पूर्वीय ऋषीमुनीहरूले प्रशस्त दिएका छन् । अस्तु ।

मातृत्वको महत्व

लेखराज खतिवडा

कुनै दिन एक युवक घुम्दैफिर्दै एउटा वनमा पुगेछ । त्यहाँ रहेको एउटा ठूलो अँध्यारो गुफामा बस्ने राक्षस कुलकी एक सुन्दरी युवतीसँग युवकको भेट भएछ । त्यस युवतीको भर्भराउँदो यौवन र आकर्षक रूपबाट युवक निकै मोहित भएछ । कुराकानीका क्रममा त्यस युवकले युवतीसँग सोभै विवाहको प्रस्ताव राखेछ । युवक आफूप्रति निकै आकर्षित भएको बुझेपछि युवतीले त्यस युवकलाई आफ्नी आमाको मुटु कलेजो लिएर आए मात्रै आफूले विवाह गर्ने सर्त राखिछे । युवतीको प्रस्तावबाट अलिक भस्के पनि युवकले त्यो प्रस्ताव स्वीकार गरेछ र आफ्नी आमाको मुटुकलेजो लिएर आउने अटोट गरेर उ घर आएछ । युवतीको सौन्दर्यबाट लड्ड भएको त्यस युवकले आफ्नी आमाको निर्मम हत्या गरेछ । आमाको आलो मुटुकलेजोलाई पोको पारी त्यो युवक हतार हतार दगुर्दै हिँड्दा एउटा ढुङ्गामा ठेस लागेर ड्याङ्ग पछारिएछ । उसको हातबाट आमाको त्यो आलो मुटुकलेजोको पोको उछिटीएर एउटा बुटामा अल्भिएछ । त्यसमा आमाको प्राण केही मात्रामा बाँकी नै रहेको र त्यही पोकाबाट यस्तो आवाज आएछ-“बाबु ! तिमीलाई कतै चोट त लागेन ?”

माथिको यो सन्दर्भ एक जना महात्माले आफ्ना अनुयायी भक्तजनहरूका अगाडि प्रस्तुत गरेको प्रवचनको एउटा अंश हो । यो सन्दर्भ प्रस्तुत गरेर उनी त्यहाँ उपस्थित श्रोताहरू समक्ष आमाको महिमा दर्साउँदै थिए । यस सन्दर्भबाट सन्तानका लागि आमा के हुन् भन्ने कुरा प्रस्ट भएको छ । आफ्नो सन्तान गएगुज्रेको, नालायक र दुष्टै भए पनि उसप्रति आमाको मायामा रत्तिभर कमी आउँदैन भन्ने कुराको प्रमाणका रूपमा माथिको सन्दर्भलाई लिन सकिन्छ । हाम्रा वेद, पुराण आदि ग्रन्थहरूमा आमाको महिमा प्रस्तुत गरिएका सन्दर्भहरू अनेक छन् र तिनै सन्दर्भहरूलाई महात्माहरूले प्रवचनका रूपमा फलाक्ने गरेको पाइन्छ ।

एउटी नारी जब आमा बन्दिछन तब उनले आफ्नो यौवन, शारीरिक सौन्दर्य, स्वतन्त्रता, वैयक्तिक सुख आदि सबै गुमाउन पुग्छिन् अनि आफ्नो सम्पूर्ण जीवन सन्तानकै लागि समर्पित गर्छिन् । सबै कुरा त्यागेर हुर्काएका सन्तानले बुढेसकालमा बेसहारा बनाउँदा पनि त्यसलाई सहने मुटु पनि उनमा रहेको हुन्छ । हाम्रो समाजमा आफ्नै सन्तानबाट तिरस्कृत भएर वैधव्यको जीवन बिताउन बाध्य हुने आमाहरूका दुःखद कहानी हामीले थुप्रै सुन्न पाइरहेकै छौं । सन्तानबाट एक्लिएर बस्न बाध्य हुने आमाले आफू एक्लिएर बसेका अवस्थामा पनि आफूलाई तिरस्कार गर्ने सन्तानकै प्रगतिको कामना गरिरहेका हुन्छन् । आमाको मन त यस्तो हुन्छ कि त्यसका कुनै कुनामा पनि सन्तानप्रति तिरस्कारको भाव हुँदैन । आमाले बरु आफूलाई मिटाउँछिन् तर सन्तानका विरुद्धमा उनका मुखबाट एक शब्द पनि निस्कँदैन । सन्तानका लागि आफ्ना सुख, चाहना आदिलाई त्याग्न सक्ने भएकैले मातृत्वको महत्ता सर्वोपरी छ ।

हाम्रो समाजमा प्रचलित “अरूको लाख आमाको काख” भन्ने लोकोक्तिले आमाले महिमा दर्साएको छ । सन्तानहरू आमाका मायाको आलोकमा मात्र चरम सुखको अनुभूति गर्न सक्छन् । आमाको मायाबाट पाइने सुखका अगाडि यस जगत्मा पाइने हरेक किसिमको भौतिक सुख बेकार छ । आमाको मायाका अगाडि बाबुकै

सहायक प्रध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाण्डौ ।

मायाले मानिसको जीवनमा कुनै खास रङ्ग ल्याउन सक्तैन । भनिन्छ बाबु मरे पनि सन्तान टुहुरो हुँदैन, यदि उसकी आमा जीवित छन् भने उसलाई टुहुरो छु भन्ने कुराको अनुभूतिसम्म पनि हुँदैन । उता आमाको मृत्यु भए पनि आमाले आफ्नो शितल मायाले सन्तानलाई यसरी सिँच्छिन् कि उसलाई बाबु नभएको अनुभव नै हुन पाउँदैन । आमाको मृत्यु भई बाबु बाँचेका अवस्थामा सन्तानले सदा आफूलाई टुहुरो भएको महसुस गरी नै रहन्छ । आमाका मायाको अभाव पूरा गर्ने काम बाबुका मायाले कदापि गर्न सक्तैन । आमाको मायाको कमी हुन नदिने कुनै पनि अस्त्र बाबुसित नहुने भएकोले नै होला सन्तानले आमाको मायाको अभाव बाबुको मायाले गर्न नसकेको होला ।

नारीका अनेक रूप छन् । यस सृष्टिमा नारीहरू आमा, छोरी, पत्नी, बुहारी, दिदी, बहिनी, भान्जी, काकी, माइजू, सासू आदि अनेक रूपमा प्रकट हुन्छन् । नारीका यी विभिन्न रूपमध्ये आमाबाहेक अरू कुनै रूपमा नारी असल छोरी तथा दिदी बहिनी नहुन सक्छ । लोग्नेलाई त्यागेर अलग्गै बस्ने नारी कदापि असल पत्नी हुन सक्दैन । सासू त नारीको सबभन्दा असफल रूप हो किनभने हाम्रो समाजमा असल सासूहरू बत्ती बालेर खोजे पनि पाइँदैनन् । दिदी, बहिनी, देवरानी, जेठानी, साथी तथा मितिनी, भान्जी, भतिजी आदि रूपमा पनि नारी प्रायः ईर्ष्यालु, घमण्डी, धोखेवाज आदिका रूपमा चित्रित हुने गरेको उदाहरण समाजमा छ्यास्छ्यास्ती भेटिन्छन् । यद्यपि आमाका रूपमा नारीको चरित्र सदा सफल रहेको पाइन्छ । अरू सबैका लागि दुष्ट भए पनि आमा आफ्ना सन्तानका लागि किमार्थ दुष्ट हुन्छन् । आमाको चरित्रलाई पनि धुमिल्याउने खालका एकाध घटनाहरू पनि बेलाबेलामा नसुनिने होइनन् तर नारीले आफ्नो आमा रूपलाई सदैव उच्च राखेको पाइन्छ । आफ्ना सन्तानको भविष्यका लागि लोग्नेबाट अलग्गिएर बस्नु नै किन नपरोस्, सासूको चर्को बुहार्तन नै किन खेप्नु नपरोस् एउटी आमा आफ्ना सन्तानका लागि यी सब कुरा फेल्न तयार हुन्छिन् । त्यसैले नारीको आमा रूप निकै महनीय छ ।

आमाको महिमा अपरम्पार छ । चराचुरुङ्गीहरूमा पनि प्रायः पोथी वा माउले नै आफ्नो मुखमा आहारा च्यापेर ल्याई आफ्ना बच्चाहरूलाई आहारा खुवाई हुनकाउने गरेको देखिन्छ । पशुहरूमा पनि माउले आफ्ना सन्तानप्रति माया दर्साएको देख्न पाइन्छ । मानिसका हकमा पनि शतप्रतिशत यही कुरा लागू भएको पाइन्छ । कहाँ कतै मिठो खानेकुरा पाइन् भने आमाले त्यो एकलै कपाकप खान सक्तिनन् । खानेकुरा पहिले सन्तानलाई खाउने अनि मात्र खाने स्वभाव आमामा हुने गरेको पाइन्छ । सन्तानले खाएर बचेको खानेकुरा मात्र आमा खाने गर्छिन् । आमा बरू आफू भोकभोकै सुत्छिन् तर आफ्ना सन्तानलाई जसरी भए पनि खुवाएर मात्र सुताउँछिन् । सन्तानको सुखमा मात्र सुखको अनुभव गर्ने आमाका रूपमा नारीहरू साँच्चै महान् छन् ।

हाम्रो समाजमा प्रायः पुरुषहरू पत्नीको साथ पाएपछि आफूलाई जन्म दिने आमालाई चटकक त्याग्ने गर्दछन् र पत्नीको मायाकै भूलभूलैयामा रमाउने गर्दछन् । कुनै कारणवश लोग्ने असक्त, अपाङ्ग, पागल आदि भयो भने उसलाई पत्नीले सजिलै त्यागेर हिँड्छे, उसलाई कुरेर कुनै हालतमा पनि बस्दैन, तर छोरो अन्धो, लङ्गडो, पागल, असक्त जे भए पनि आमा उसलाई छोडेर हिँड्दैनन् । सन्तान आफ्नो मुटुको टुक्रा हुने हुँदा आमाका लागि सन्तान कहिल्यै त्याज्य हुँदैनन् । छोरीका हकमा पनि आमाको व्यवहार छोराकै जस्तो हुन्छ । समाजले छोरा र छोरीमा निकै भेदभाव गर्ने गरेको भए पनि आमाका लागि छोरा र छोरी समान हुन्छन् । आफ्ना सबै सन्तानलाई एकै किसिमले माया गर्ने आमाको महिमा अव्याख्येय छ ।

आमा आफ्ना सन्तानका लागि पहिलो पाठशाला पनि हुन् । हरेक मानिसले सबभन्दा पहिले आमाको काखरूपी पाठशालामा धेरै कुराहरू सिक्ने अवसर पाएको हुन्छ । कुनै पनि बालक भोलि कस्तो मानिस बन्छ

भन्ने कुरा उसकी आमामै भर परेको हुन्छ । बालकको चरित्रको निर्माणमा आमाको मुख्य भूमिका रहने कुरा विदितै छ । सन्तानहरू बाबुसँग भन्दा आमासँग बढी भुम्बिने भएकाले तिनको चरित्र निर्माणमा आमाको महत्वपूर्ण भूमिका हुने कुरा घाम भै छर्लङ्ग छ । आमाबाट शिक्षित दीक्षित बालक नै भोलि असल नागरिक भएर देशको उज्वल भविष्य कोर्ने काममा निकै ठूलो टेवा पु-याउन सक्तछ । कुनै पनि बालकको भविष्य पूर्णतः आमामै निर्भर रहने हुँदा उसका लागि आमाले प्रदान गर्ने अमूल्य शिक्षाको खाँचो ज्यादै रहेको हुन्छ । सन्तानको सर्वाङ्गीण उन्नतिका लागि आमाको छत्रछाया सन्तानका लागि अपरिहार्य छ ।

आमाको महिमा दुई चार शब्द खर्चेर गाउन किमार्थ सकिँदैन । यसबारे बखान गर्दै जाने हो भने त कतिवटा ढङ्ङु शास्त्र नै तयार हुन्छन् । यस जगत् हामी मानव जातिका लागि आमाका विकल्पमा उभ्याउन सकिने कुरा अरु कुनै छैनन् । नारीको यो आमा रूप अत्युत्कृष्ट छ र उनको यही रूपले नै यो सृष्टि चलिरहेको छ । कुनै पनि नारी छोरी, बुहारी, दिदी, बहिनी, भान्जी, भतिजी, काकी, माइजू आदि रूपमा पूर्ण हुन सकिदैन यदि ऊ आमा भएकी छैन भने । आमा नभएसम्म कुनै पनि नारीको जीवन पूर्ण हुँदैन । आमा भइसकेपछि मात्र यस जगत्मा उनले लिएको जन्मको सार्थकता रहने देखिन्छ । आमा हुनाको अनुभव गर्न नपाउने नारीको जीवनको कुनै मूल्य छैन । छोरी, बहिनी, दिदी, भान्जी, बुहारी, पत्नी, आदिका रूपबाट उक्लेर आमाको रूपमा उक्लेपछि नै एउटी नारीले जीवनको पूर्णताको अनुभव गर्न पाउँछे । नारीको आमा रूप नै महान् भएकोले नै होला 'दुर्गा सप्तशती' मा आमाको महिमा यसरी गाइएको छ -

“या देवी सर्वभूतेषु मातृरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोन्मः ॥”

नारीको मूल्य

✍ रजनी ढकाल

आमा हुनुको मूल्य कति हो ? मैले कहिल्यै मेरी आमालाई सोधेकी छैन । न अरु आमाहरूलाई नै सोधेकी छु । ती आमाहरूले अरु आमालाई पनि पक्कै सोधेका छैनन् यो प्रश्न अनि न म आमा भएर यो मूल्यको निर्धारण गर्न सकेकी छु ।

आज ममा यस्तो प्रश्न किन आयो म आफैलाई थाहा छैन । आमा हुनुको सोभो मूल्य, असली मूल्य आफ्नै परिचय प्राप्त गर्नु हो यति चाहिँ मलाई थाहा छ । नारी हुनुको गौरवबोध गर्नु हो यो पनि मलाई थाहा छ । भन्ने नै हो भने मनभरि अरु कुराहरू भरिएर आउन थालेका छन् ।

आमा हुनुको मूल्य नारीको प्राकृतिक अधिकार प्राप्त गर्नु हो । आमा हुनुको मूल्य मूल्यहीन मायामा भरिनु हो । अनुभूतिको श्रावणमा रुभिरहनु हो । मायाको सहस्र भेलमा आफूलाई बगाइरहनु हो । चोटमा नदुख्नु हो, मुटु रित्याएर माया दिनु हो । आफू सिद्धिएर सन्तानलाई भर्नु हो । आफैलाई उधारेर सन्तानलाई सिउनु हो । आमा हुनुको मूल्य पलपल पोखिएर सन्तानलाई भर्नु हो । प्रत्येक निराशाका अधिलिटर आशाको सुनौलो प्रकाश बनेर छरिनु हो । प्रत्येक हारमा पनि जितको माला उन्न खोजिरहनु हो । मैले आमा हुनुको मूल्यमा बाँचेका प्रत्येक आमाका अनुहार र व्यवहारमा पढेका सत्य हो यो । देखेको सत्य हो र अनुभव गरेको सत्य हो । सन्तानले दिएका चोटलाई पनि मायालु अनुभूतिमा अनुवाद गर्नु हो । हो, मैले आमा हुनुको मूल्य यही बुझेकी छु ।

आमा भएर कसरी भन्न मिल्छ मैले - मेरो बुढ्यौलीको कारण तँ होस् । कसरी भन्न सक्छु मैले मेरा सम्पूर्ण ऊर्जाहरूको उपयोग कर्ता तँ होस् । कसरी आरोप लगाउन सक्छु मैले मेरो कुरूपताको कारण तँ होस् । प्रत्येक सन्तानहरू आमाका प्रतिरूपमा लयबद्ध भूमिकामा देखिरहेछु । अहँ मैले केही भन्न सकिदैन त्यस्ता आरोपहरू जसलाई अरुहरू भन्ने गर्दछन्- आमाको रूप बिग्रिन्छ सन्तान जन्मिएपछि । कसरी बिग्रन्छ हँ रूप आमाको ? आमा हुनुको लागि म जसरी तयार भएँ त्यो रूपका लागि पनि भागेदार त मै हुँ नि । त्यो रूपको चाहना म आफैबाट त पलाएको हो । म जन्मिन्छु आफ्नै रूपहरूसँग पटक पटक भने म किन नगरुँ त्यस्तो सिर्जना । आमा हुनु बहुरूपी सिर्जनाहरूमा पटक पटक बाँच्नु हो । आफैलाई धेरै रूपहरूमा बाँड्न मनपर्छ आमाहरूलाई । छोराछोरीका रूपहरूमा । पटक पटक बाँडिन्छन् आमाहरू । जति बाँडिन्छन् विश्वासको एक ढिक्का भएर बाँच्छन् आमाहरू ।

हो, प्रत्येक सिर्जना मौलिक भएर पनि मेरै रूपमा छ । प्रत्येक सिर्जना म भएर पनि पृथक छ । आमासँग बाहेक अरु को सँग छ हँ यो शक्ति ? कस्तो हुँदो हो यो संसार आमा नभएको भए ? संसार हुँदो हो र ? कसरी हुन्थ्यो र ?

म आमा, म नारी, म सृष्टि र म आफै सिर्जना । तिमी कसरी अवमूल्यन गर्न सक्छौ मलाई ? सायद गर्न कोसिस गर्नु र त जन्मायौ इब्सेन भएर नोराहरू । सायद अवमूल्यन गर्नु र त जन्मायौ कोइराला भएर

इन्द्रमायाहरू, त्यसैले त जन्मायौ रिमाल भएर युवतीहरू । अब ओरियाना फलासीहरू नजन्मिएको बच्चाको नाममा, पारिजातहरू नजन्माएको छोराको नाममा आमाका हज्जारौं रूप लिएर आमा बन्न तयार छन् । तयार छन् यो सृष्टिको गिर्दो मूल्यलाई उठाउन । तिमीले अवमूल्यन गरेर के गर्छौ ? तिमी आफ्नै अस्तित्वलाई मेटाउन खोज्दै छौ । आमालाई अवमूल्यन गर्नु आफैलाई हराउनु होइन र ?

पुरुष ! तिमीले अपहरण गरी बलात्कार गर्दै टुक्रा टुक्रा छरेका युवतीका लाशहरू पुनर्जीवित भएर उम्रिरहेछन् यो सृष्टि थाम्न । सोच, गहिरिएर सोच अब आमाहरू अतिरिक्त मूल्य चाहँदैनन् तर आफ्नै मूल्यमा अपमानित भएर बाँच्न पनि सक्दैनन् मैले देखाएको सहनशीलता तिमीलाई अपराधको आधार हो भने नारी रणचण्डी पनि त हो । तिमीले कहिल्यै महसुस गरेका छौ ? किन बौद्धैनौ ? कि आज तिमीलाई आफ्नै आमाले हुर्काएको शरिरले पोलिरहेछ ? कि आज तिमीलाई आफ्नो आमाले दिएको रगतले खेदिरहेछ । भन आमाको रगत नसभरि बगाएर त्यसलाई कसरी बलात्कारको विषयमा बदल्न सक्थौ तिमीले ? तिम्रो मांशल देहमा परेको मेरो वात्सल्यपूर्ण पालन पोषणलाई, संस्कारलाई कहाँ मिल्कायौ ? तिमीभिन्न रहेकी तिम्री आमालाई कुन नजरले हेर्छौ अब तिमी ?

जीवनको कुन कुरुपतामा बदलियो तिमी ? म आमा भएर पनि भन्न सकिदैनँ म कल्पना गर्न सकिदैनँ मेरो सन्तानले आमालाई चिथोरेको, टुक्रा टुक्रा पारेको तिम्रो त्यो रूप । मैले त्यसका लागि तिमीलाई कहिल्यै जन्म दिएकी होइन । जन्माउनु मेरो महानता, जन्मलाई सदुपयोग नगर्नु तिम्रो संकुचितता, अज्ञानता, शठता, मूर्खता, राक्षसीवृत्ति . . . । तिमीलाई मैले मानवको रूपमा जन्म दिएँ तर तिमी ? तिमीलाई जन्माउनुको एकलौटी प्राकृतिक अधिकार मसँग सुरक्षित छ भने यति भन्ने अधिकार पनि पाएकी छु । तिमी अलग्ग मान्छे भएँ भनी घमण्ड नगर कुनै दिन तिम्री आमा तिम्रो अस्तित्वको कठघरामा उभिन सक्छे । तिम्रो मूल्यमा प्रश्न चिन्ह लगाउन सक्छे ।

मैले कामको अतिरिक्त मूल्य खोजेकी छैन ! न बुहारी बनेर न छोरी बनेर, न पत्नी बनेर, न दिदी बहिनी बनेर । भूमिकाको आफ्नै स्थान ससम्मान स्वीकार्य छ मलाई तर मेरो प्राकृतिक रूपसँग भूमिकासँग कसैको गुनासो नभएसम्म । कसैले अचेटखानी र अर्घेल्याइँ नरहेसम्म । म पत्नी भएरै लेखक बन्न सक्छु, म आमा भएरै शिक्षक बन्न सक्छु, म बुहारी भएरै देशको अनुशासित कर्मचारी पनि बन्न सक्छु तर मेरो भूमिकामा कसैको अनावश्यक दबाव सहन सकिदैनँ । म बच्चाका सम्पूर्ण जिम्मेवारी पूरा गरेर पनि एउटा गतिलो नागरिक बन्न सक्छु तर मेरो स्वतन्त्रता तिमीले खोस्न पाउने छैनौ । मैले यहाँ अतिरिक्त मूल्य खोजेकी होइन तिम्रो असमान व्यवहारलाई मात्र रोक्न खोजेकी ।

तिमी जेका लागि बाँचेका छौ म पनि त्यसैका लागि । एक मुठी सास, एक धर्सो मुस्कान र एक अञ्जुली माया अनि एक ढिस्को आदर ! बस् यति भए पुग्छ मलाई यस संसारमा तर तिमीले हिंडेका ठाउँमा अतिरिक्त पाइला नचोपलेका ठाउँमा पनि मैले इच्छाएका पाइलाहरू पुग्न पाउनु पर्छ, तिमिले सोच्न नजानेका कुराहरू मैले सोच्दा तिम्रो कदर पाउनु पर्छ, मैले गरेका हरेक राम्रा काममा तिम्रो सकारात्मक मुस्कान पाउनु पर्छ । तिम्रा पाइलाहरूलाई मैले सफलताको शुभकामना दिन्छु सायद त्यसैको प्रतिफलन हो यो मेरो अपेक्षा, अतिरिक्त मूल्य होइन । म कहिल्यै अतिरिक्त मूल्य चाहने व्यक्ति होइन, तिम्रा जस्तै भावना, अनुभूति, अनुभव र शारीरिक मूल्य भएको मानव हुँ, तिमीले दिएको अतिरिक्त मूल्यले मलाई कुनै ठाउँमा पुऱ्याउँदैन बरु सहकार्यका हातहरूमा तिम्रो मायलु स्नेह सधैं चाहेकी हुँ । तिम्रो तेत्तिस प्रतिशत मायामा मात्र सीमित नगर मलाई । पूरा मान्छे हुँ, सग्लो मान्छे तिमी जस्तै । हामी दुवैका पाइलाहरू समान छन्, माया गर्ने मुटु समान

छन्, हेर्ने आँखा र सोच्ने मस्तिष्क समान छन् । म न अतिरिक्त मूल्य चाहन्छु न तिमि भन्दा कम मूल्यांकित हुन ।

कति काममा पाएका स्याबासीहरू लिन्छु तर आफ्नै मूल्यका हुन् कि होइन् टोलाइरहन्छु । मैले किन पाएँ ती मूल्यहरू ? म आफ्नै लागि त थिएँ नि ती कामहरूमा ! आफ्नै आवश्यकताका लागि गरेका मेरा कामहरूले किन अतिरिक्त मूल्य पाउनु पर्‍यो ? हो म आफ्नै आवश्यकताको लागि पढाउन जान्छु । काम गर्नु आफ्नै आवश्यकताको कारण त हो । फेरि मेरो पुनर्मुल्यांकन किन जरूरी छ ? तर विद्यार्थीहरू मसँग आएपछि विद्यार्थीमा मात्रै सीमित रहन्नन् । केही बढी नै भइदिन्छन् । मेरो मायाको मूल्याङ्कन गर्न थाल्छन् । मेरो कर्मको अर्को सत्यले मलाई पर्गल्न थाल्छन् । मलाई त्यतिबेला आफैँसँग लाज लाग्छ । जब मैले मेरो लागि काम गरेकी हुँ भने ती मलाई किन यति मूल्य दिन खोजिरहेछन् । के हो यसके अर्थ ? कि कुनै काममा कसैले अतिरिक्त मूल्य नदिँदा के हुन्छ ? म अतिरिक्त मूल्यले किचिन्छु । जे गर्छु त्यसको बढी मूल्यले मूल्यांकित हुने सपना मैले कहिल्यै देखिनँ तर मानिसहरू देख्छन् भने म के गर्न सक्छु ? काममा आशा र विश्वासहरू जोडिदै जाने हो भने जीवन कति रमाइलो लाग्दो हो सबैलाई ! यही खुशी नै पो हो कि जीवनको अतिरिक्त मूल्य ? यति हो भने यस्तो मूल्य मलाई स्वीकार्य छ ।

मैले अतिरिक्त मूल्यका लागि कहिल्यै काम गरिनँ । जे गरे त्यही मूल्यका लागि मात्रै, जुन कामका लागि म तोकिएँ तर कुनै पनि कामको मूल्य कति हो ? मैले कहिल्यै यसको मूल्य तोक्न भनेँ जानिनँ । मलाई कुनै पनि भूमिकाको अतिरिक्त मूल्य चाँहिदैन ।

२०६७ नारी दिवस ।

लैङ्गिक समानता र सर्वोच्च अदालत

✍ नारायण प्रसाद रेग्मी

प्राकृतिक र जैविक भिन्नता बाहेक अन्य सबै दृष्टिकोणबाट सर्वोच्च अदालत महिला र पुरुष समान, बराबर हुन र तिनीहरूमा गरिने व्यवहारमा भेदभाव गरिनु हुन्न भन्ने शास्वत सत्यलाई मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय अभिसन्धीहरूले सम्पुष्टी गरेको यथार्थलाई विर्सन मिल्दैन । जनसंख्याको आधा हिंसा ओगटेका महिलाहरूले घरपरिवार, समाज र समष्टिगत रूपमा राष्ट्रलाई पुन्याउने योगदानको कदर गर्नु सम्म, विकसित र प्रजातान्त्रिक मुलुकको एक विशेषता हो । सृष्टि र समाजलाई निरन्तरता दिने कार्यको लागि मात्र नभएर दिनानुदिन गरिने योगदान समेतलाई बिचार गरी महिला र पुरुषलाई एक रथका दुई पांग्रा र एक सिक्काका दुई पाटा भन्ने आख्यानमा पनि विमति राख्नुपर्ने अवस्था छैन । यस्तो वास्तविकता रहँदा रहँदै पनि नेपालमा विद्यमान सामाजिक संरचना, कानूनको अपर्याप्तता, विभेदकारी कानूनको अन्त्य हुनु नसक्नु, चेतनाको कमी, शिक्षाको अभाव, सरकारी नीति, कार्यक्रम र योजना निर्माण हुन नसक्नु भएर पनि कार्यान्वयन हुन नसक्नु लगायतका कारणहरूले लैङ्गिक समानता कायम हुन नसकिरहेको अवस्था देखिएको छ ।

महिला र पुरुष बीच हुने विभेदमा विभिन्न क्षेत्रहरूको पहिचान गर्न सकिन्छ । महिला उपर गरिने विभेदका क्षेत्रहरू सांस्कृतिक, धार्मिक, कानूनी, राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक लगायतका क्षेत्रहरू प्रमुख रूपमा देखिन्छन् । कानून सामाजिक नियन्त्रणको मात्र नभई सामाजिक परिवर्तनको पनि साधन हो । सर्वोच्च अदालत नेपालको न्यायपालिकाको सबैभन्दा उच्च तहको अदालत रहेको र कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार प्राप्त गरेको हुनाले राज्यको अन्य क्षेत्रमा पुन्याएको योगदानको अनुपातमा लैङ्गिक समानता कायम गरी सामाजिक परिवर्तन गर्ने सन्दर्भमा पुन्याइरहेको योगदानलाई सकारात्मक, सराहनीय र उच्च रूपमा राख्न सकिन्छ । कानूनको व्याख्या गर्ने क्रममा पूर्ण न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले कतिपय विभेदकारी कानून बदर (Null & void) गरेको, समाजमा विद्यमान कुरीति, कुसंस्कार अन्त्य गर्नका लागि प्रभावकारी योजना बनाई कार्यान्वयन गर्न सरकार र सरोकारवाला निकायहरूलाई निर्देशन जारी गरेको, कानूनको अपर्याप्तता पूरा गर्न कानून निर्माण गर्न आदेश जारी गरेका जस्ता कार्यहरूको उल्लेख गरी सूचना संप्रेषण गर्न पनि उत्तिकै जरूरी छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट पुन्याएको योगदानको चर्चा गर्नु अगाडि संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाको संक्षिप्त भलक प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुन्छ । तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ ले लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुषबीच भेदभाव नगरिने भनी मैलिक हकको रूपमा राखि उल्लंघन भएमा उपचार प्राप्त गर्न सकिने प्रत्याभूति पनि प्रदान गरेको थियो । तर संवैधानिक व्यवस्था मात्र पर्याप्त हुँदैन, संविधान अन्तर्गत रहने कानून संविधान अनुकूल नभएसम्म र त्यसलाई प्रभावकारी रूपमा नीति निर्माण गरी कार्यान्वयन नगरेसम्म त्यसको प्रभावकारिता देख्न र अनुभव गर्न सकिदैन । न्यायको अनुभूति नभएसम्म कानूनको अर्थ र महत्व हुँदैन सो संविधान लागू भए पश्चात पनि थुप्रै विभेदकारी कानूनहरू यथावत कायम रहेका र गरिने व्यवहारमा पनि पृथकता रहेको कुरा तल उल्लेख गरी फैसलाहरूबाट अवगत हुन सक्दछ ।

✍ उप-सचिव, सर्वोच्च अदालत ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ ले अधिल्लो संविधानमा रहेको लिङ्गको आधारमा महिला र पुरुषबीच भेदभाव नगरिने हकलाई संरक्षित मौलिक हकमा राख्ने कार्यलाई निरन्तरता दिई महिला वर्गको संरक्षण, विकास र सशक्तिकरणका लागि विशेष कानूनी व्यवस्था गर्न सकिने उदाहरणीय व्यवस्था समावेश गरेको र विश्वका प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूले मान्यता दिएको सकारात्मक विभेद Positive Discrimination लाई राज्यको निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूमा नै उल्लेख गरेको कार्यलाई सकारात्मक टिप्पणी गर्न उपयुक्त हुन्छ । संविधान देशको मूल कानून भएको हुनाले देशका अन्य कानून पनि संविधान अनुकूल हुनुपर्दछ । अन्यथा संविधानको मर्म र भावना नै विघ्नानुत्पन्न हुन जान्छ ।

महिला र पुरुषबीच हुने विभेदको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको स्थापना गर्नु लोकतन्त्रको मूल उद्देश्य हो र सरकारबाट भएका कमी कमजोरी हटाई परिवर्तित समतामूलक समाज स्थापनार्थ खेलेको भूमिकालाई केही फैसलाहरूको आधारमा संक्षिप्तरूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

मीरा ढुंगाना र मीरा खनाल विरुद्ध, श्री ५ को सरकार कानून तथा न्याय मन्त्रालय समेत भएको रिटमा रिट निवेदकहरूले मुलुकी ऐन अंशवण्डाको १ र १६ मा भएका व्यवस्था लिङ्गको आधारमा भेदभाव पूर्ण भई तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ र १७ को प्रतिकूल (छोरीलाई अंशहक प्राप्त नहुने) भएको दावी लिएको पाइन्छ ।

सार्वजनिक सरोकार अन्तर्गत दायर भएको उक्त रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतले लैङ्गिक समानताको सिद्धान्तलाई अंगीकार गरी तत्कालीन नेपाल सरकारका नाममा उपरोक्त कानूनी व्यवस्थालाई संविधान अनुकूल बनाउन एक वर्ष भित्र कानून निर्माण गर्नु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको पाइन्छ । सोही रिटबाट विभेदकारी कानून बदर गर्न नसक्नुले परम्परागत फैसला भनी टिका टिप्पणी गर्ने गरेको पाइएपनि सोही फैसलाका आधारमा मुलुकी ऐनमा संशोधन गरी छोरीलाई अंशको हकदार कायम गरेको पाईदा सो निर्देशनात्मक आदेशको महत्वमाथि प्रश्न चिन्ह उठाउनु पर्ने कारण देखिदैन ।

चन्द्रा बज्राचार्य विरुद्ध नेपाल सरकार समेतको मुद्दामा निवेदकले समानताको हक विपरीत भएका मुलुकी ऐन, अंशवण्डाको महलको १२ नं., ऐ. अपुतालीको महलको १२ नं. ले धर्मपुत्रको महलको ५८ ९(क)नं., ऐ. जारीको महलको ४ नं., ऐ. विवाहवारीको महलको ९ र लोग्ने स्वास्नीको महलको २ नं. व्यवस्थाहरू बदर गरी पाउन माग गरेकोमा उक्त कानूनी प्रावधानहरूलाई सरोकारवालासँग छलफल एवं बिचार विमर्श गरी २ वर्षभित्र समानताको हक अनुकूलको उपर्युक्त कानूनी व्यवस्था गर्न संसदमा विद्येयक प्रस्तुत गर्नु भनी सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो ।

मीरा ढुंगाना विरुद्ध कानून न्याय संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत भएको वैवाहिक बलात्कार समेत अपराध घोषित गरी पाउँ भनी माग राखि परेको रिट निवेदनमा कुनै पनि स्वास्नी मानिसको मन्जुरी विना जबरजस्ती करणी जस्तो अमानवीय निक्किष्ट अपराधिक कार्य गर्ने लोग्ने मानिसले पीडित स्वास्नी मानिस आफ्नै विवाहित पत्नी भएको कारणबाट फौजदारी कसूरबाट उन्मुक्ति पाउँछ भन्न नमिल्ने भएबाट त्यस्तो कार्यबाट उत्पन्न फौजदारी दायित्व निजले बहन गर्नुपर्छ भन्ने व्याख्या गर्दै लोग्ने मानिसले आफ्नो श्रीमतीलाई जबरजस्ती करणी गरेको सम्बन्धमा कानूनी व्यापकतालाई पूर्णता दिनुपर्ने भएकोले तत्सम्बन्धमा आवश्यक कानून संसोधन विद्येयक संसदमा पेश गर्नु भनी विपक्षी कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको पाइन्छ । सो अनुरूप मुलुकी ऐन जबरजस्ती करणी महलमा संसोधन भई वैवाहिक बलात्कारलाई पनि फौजदारी अपराध मानी सजायको व्यवस्था भएपनि सजायमा कमी भएको भने आवाज उठेको पाइन्छ ।

सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत भएको मुद्दामा छोरी बुहारीको मोहियानी हकको स्थितिको सम्बन्धमा ब्याख्या गर्दै सर्वोच्च अदालतले पिता माता पछि निजको मोहियानी हक छोराको पत्नीको हैसियतले बुहारीले पनि प्राप्त गर्न सक्ने वर्गमा परेको हुन्छ तापनि छोरीलाई छोरा सरह अंश प्राप्त गर्ने सम्बन्धी विद्येयक संसदमा प्रस्तुत गरिदा प्रस्तुत भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २६(१) को व्यवस्था परिवर्तन गर्नुपर्ने देखिएमा सो सम्बन्धमा समेत उपयुक्त विद्येयक संसदमा पेश गर्नु भनी सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएकोमा पछि सो अनुरूप भूमि सम्बन्धी ऐनमा संशोधन भई छोरी बुहारीलाई पनि मोहियानी हकको हकदार कायम गरेको पाइन्छ ।

माथि उल्लेखित गरिएका फैसलाहरू विभेदकारी कानून अन्त्य गरी समानता कायम गर्न कानूनमा संशोधन गर्नु भनी भएका निर्देशनात्मक आदेशहरूका प्रतिनिधि फैसला मात्र हुन् । त्यस्ता अन्य थुप्रै आदेशहरू जारी भएका छन । केही ऐन नियममा भएका भेदभावकारी प्रावधानलाई बदर गरेका उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्नु पनि आवश्यक ठानिन्छ । रीता बज्राचार्य विरुद्ध नेपाल वायुसेवा निगम समेत भएको मुद्दामा महिला र पुरुष कर्मचारीका बीच अवकाश हुने उमेरको सेवा शर्त विनियमावली, २०३१ को विनियम १६(१), (३) लाई तत्कालिन संविधानको धारा ११ अनुसार समानताको हकको प्रतिकूल भएको भन्दै अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ भनी माग गरेकोमा माग अनुरूप उक्त विनियम १६ (१), (३) लाई शुरुदेखि नै (ab initio) अमान्य घोषित गरेको छ ।

यसैगरी मीरा ढुंगाना विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको मुद्दामा नेपाली सेना (निवृत्तिभरण, उपदान र अन्य सुविधा) नियमावली, २०६३ को नियम १० को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशले मृतका अंशमा सैनिक जवानको सन्ततिले पाउने, सन्तति वृत्तिका सम्बन्धमा विवाह नहुने छोरी र छोरालाई एक वर्गमा र विवाह हुने छोरीलाई अर्का वर्गमा राखि विवाह हुने छोरीले त्यस्तो सन्ततिवृत्ति नपाउने व्यवस्था बदर गरी पाउँ भन्ने माग गरेकोमा सो व्यवस्थालाई तत्कालिन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ को प्रतिकूल भएको भन्दै उक्त व्यवस्था बदर गरिएको र तत्पश्चात विवाहित छोरीलाई समेत सन्तति वृत्तिको हक प्राप्त भएको देखिन्छ ।

मीरा ढुंगाना वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रि परिषद्को कार्यालय भएको मुद्दामा मुलुकी ऐन लोग्नेस्वास्नीको महलको १ नं. मा भएको स्वास्नी मानिसबाट विवाह भएको १० वर्ष बच्चा नजन्मिएको र बच्चा जन्मन नसक्ने भनी प्रमाणीत भएमा दोस्रो विवाह गर्न पाउने भन्ने कानूनी व्यवस्था बदर गरी पाउन माग गरेकोमा उक्त ऐनका १ (१) मा भएको व्यवस्था संविधानको धारा ११ मा व्यवस्था गरिएको समानताको हकको प्रतिकूल भएको भन्दै बदर गरेको पाइन्छ ।

सामाजिक कुप्रथाका रूपमा रहेका केही विकृतीहरू हटाउने र समानता कायम गर्ने सन्दर्भमा भएका केही फैसलाहरूको उल्लेखन पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन आउँछ । सोम प्रसाद पनेरु समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको मुद्दामा मध्यपश्चिम तथा सुदूर पश्चिममा कम्लरी प्रथाको नाममा युवती तथा विद्यालय जाने उमेरका बालिकालाई बधुवा मजदुरको नाममा लगाउने गरेको कार्य बधुवा मजदुर (निषेध) ऐन, २०५८ बालमजदुर (निषेध र नियमित) ऐन २०५६ तथा मानव अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धकमा भएको व्यवस्थाको प्रतिकूल हुँदा प्रतिवन्ध (रोक लगाई) लगाई पाउँ भनी माग गरेकोमा मानव अधिकार सम्बन्धी प्रावधानहरू विद्यालयको पाठ्यक्रममा समावेश गरी कार्यान्वयन गर्नु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको पाइन्छ ।

त्यसरी नै टेक ताम्राकार समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको मुद्दामा विशेष गरी दाङ्ग, बाँके र बर्दिया जिल्लामा रहेका बादी समुदायका महिलाहरूलाई बाँच्नका लागि यौन

व्यापारमा संलग्न हुनु परेको, त्यसरी जन्मेका बालकहरूको बाबुको पहिचान हुन नसकेको, फलतः नागरिकता, जन्मदर्ता, मृत्युदर्ता जस्ता आधारभूत कुराबाट बिमुख हुन परेकोमा जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता) ऐन, २०३३ को दफा ४(१) मा भएको लोग्ने मानिसले सूचना दिनुपर्ने भन्ने प्रावधान संविधानको धारा ११ प्रतिकूल भएकोले बदर गरी पाउँ भनी माग गरेकोमा बादी समुदायमा महिलाहरूको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको उल्लेख गर्दै उक्त ऐनको दफा ४(१) मा भएको लोग्ने मानिसले सूचना दिनुपर्ने भन्ने वाक्यांश बदर गरेको पाइन्छ । सोही मुद्दामा बदर गरी पाँउ भनी माग गरेको श्रम ऐन, २०४८ को दफा ३(१) बदर गरी पाँउ भन्ने दावीलाई भने स्वीकार गरिएन । उक्त मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले सो समुदायमा महिलाहरूले भोग्नुपरेका समस्याहरूको सम्बन्धमा अध्ययन गर्नका लागि एउटा समिति गठन गरी सोबाट दुई महिना भित्र प्रतिवेदन पेश गर्न लगाउने आदेश गरेको कार्य उदाहरणीय र उल्लेखनीय देखिन आएको छ । समितिले दिएको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न समेत निर्देशन जारी गरेको छ ।

त्यसरीनै पुन्देवी महर्जन वि. नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको मुद्दामा कुमारीको मानव अधिकार (शिक्षा, स्वास्थ्य लगायत) संरक्षण गर्न माग गरेकोमा कुमारीलाई राज्यको तर्फबाट सामाजिक सुरक्षा, शिक्षा प्रदान गर्न सरकारको नाममा निर्देशन जारी गरेको थियो । सो निर्देशनमा पनि समिति गठन गर्न र समितिको निर्देशन कार्यान्वयन गर्न आदेश जारी गरेको पाइन्छ । त्यसरी नै जबरजस्ती करणी, एच. आई. भी. पीडित महिलाहरूको नाम गोप्य राख्ने सम्बन्धमा परेको मुद्दामा भएको आदेश, आमाको नामबाट नागरिकता प्रदत्त गरी पाउँ भनी परेको रिटमा भएको आदेश समेत उदाहरणीय प्रतिनिधि फैसलाका रूपमा राख्न सकिन्छ ।

महिला र पुरुष बीच प्राकृतिक र जैविक रूपमा हुने भिन्नता बाहेक राज्य, समाज र घरपरिवारबाट गरिने व्यवहारमा विभेद गरिनु हुँदैन, यदि विभेद गरियो भने त्यो सामाजिक न्याय प्रतिकूल कार्य हो । महिला र पुरुष बीच लिङ्गका आधारमा विभेद र भेदभाव नगरिने कुरालाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध र राष्ट्रिय कानूनमा पनि मान्यता दिएको पाइन्छ । संवैधानिक मान्यता मात्र प्रर्याप्त हुँदैन त्यसका लागि उपयुक्त र पर्याप्त कानूनी व्यवस्था, न्यायपूर्ण नीति, योजना र कार्यक्रम निर्माण गर्नुका साथै तिनीहरूलाई इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी छ । न्यायको अनुभूति नभएसम्म कागजी व्यवस्थाले साकार रूप लिन सक्दैन । समानताको हक सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थालाई पूर्ण रूपमा लागू गरी उपयुक्त कानून निर्माण गर्न, समानताका लागि विभेदजन्य कानूनी व्यवस्था खारेज गर्ने दिशामा र सामाजिक कुप्रथाका रूपमा रहेका विभिन्न विकृतिहरूलाई निर्मूल गरी सामाजिक परिवर्तनको संवाहकको रूपमा सर्वोच्च अदालतबाट भएको फैसला, निर्देशन एवं अन्य उपयुक्त आदेशहरूको योगदानलाई उच्चरूपमा मूल्यांकन गर्नु पर्दछ ।

महिला सशक्तिकरण र सहकारी

संजु नेपाल

कुनै पनि व्यक्तिलाई काम गर्नको लागि अधिकार र शक्ति प्रदान गर्ने प्रकृतिलाई सशक्तिकरण भनिन्छ । सशक्तिकरण समाजका गरिव, सीमान्तकृत, कमजोर र श्रोतमा पहुँच नपुगेका वर्गको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने प्रकृत्या संग सम्बन्धित छ । राजनीतिक संरचना र निर्णय प्रकृत्या तथा आर्थिक कृत्याकलाप र व्यवस्थापनमा समाजको कमजोर वर्गको पहुँच पुऱ्याउनु पर्ने कुरामा सशक्तिकरणले जोड दिन्छ । यसले व्यक्ति तथा समुदायको राजनीतिक, समाजिक, अध्यात्मीक र अर्थिक पक्षको उन्नति गर्न मद्दत गर्दछ । अर्को शब्दमा भन्दा सशक्तिकरण एउटा यस्तो प्रकृत्या हो जसले व्यक्ति तथा समाजमा रोजाई निर्माण गर्न र ती रोजाईहरूलाई इच्छित दिशामा कार्यान्वयन गर्न सक्ने क्षमताको विकास गराउँछ ।

सशक्तिकरणको अन्तिम लक्ष्य भनेको व्यक्तित्वको विकास हो, जसमा आत्मविश्वास बढाउनु, सामाजिक अन्तरक्रिया, श्रोत साधनको बाँडफाँडमा निर्णय गर्ने अधिकार, कुन पेशा अवलम्बन गर्ने र कसरी जीवन यापन गर्ने जस्ता विषयमा पर्याप्त छनोटका अवसरहरू उपलब्ध हुनुपर्ने जस्ता कुराहरू समाविष्ट हुन्छन् ।

महिलावादीहरूका अनुसार निर्णय प्रकृत्यामा महिलको पहुँच पुऱ्याउनु मात्र सशक्तिकरण होइन बरु यो त यस्तो बृहत प्रकृत्या हो जसले महिलाहरूलाई उनीहरूमा रहेको आन्तरिक क्षमताको पहिचान गर्नका साथै आफू दिएको थाहा पाउन र त्यो दमन विरुद्ध प्रतिकार गर्न सक्षम बनाउँछ ।

UNEPA Report १९९७ का अनुसार नेपालको सन्दर्भमा सशक्तिकरणले निम्न चार वटा आयमहरूलाई समेट्दछ ।

१. आर्थिक अवसर तथा श्रोतमा महिलाको पहुँच बढाउने:- जस्तै रोजगारी, भूमि, प्रविधि साथै गैर आर्थिक श्रोत जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य जुन मानव विकासका अभिन्न अङ्ग हुन् ।
२. संगठन, ऐक्यवद्धता र सामूहिक कार्यका माध्यमबाट महिलाको राजनीतिक शक्तिमा वृद्धि गर्ने ।
३. विद्यमान सामाजिक, सांस्कृतिक कुरीति विरुद्ध महिलामा सचेतनाको विकास गर्ने ।
४. महिलाको आत्मविश्वासलाई बलियो बनाउने ।

अतः महिलाहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र व्यवस्थापकीय अधिकारहरू प्रदान गरी उनीहरूको आन्तरिक क्षमताको विकास गरी उक्त क्षमतालाई देश र समाजको भलाईमा उपयोग गर्नु नै महिला सशक्तिकरण हो ।

नेपालको कुल जनसंख्याको ५०.३% महिलाहरूले ओगटेका छन् । महिलाहरूले अर्थिक क्रियाकलापको विभिन्न पक्षमा योगदान पुऱ्याएता पनि उनीहरूको सम्भाव्यतालाई मूल्याङ्कन गर्न सकिएको छैन । शिक्षा, स्वास्थ्य तथा सूचनाका क्षेत्रमा महिलाको पहुँच पुरुषको तुलनामा कम छ । उनीहरू अत्यधिक मात्रामा कृषि क्रियाकलापमा संलग्न हुन्छन् तर किसानको रूपमा गणना गरिदैनन् । महिलाहरू दिनको १८ घण्टा काम गर्छन् तर बेरोजगार कहलिन्छन् । शिक्षा तथा दक्षताको अभावमा महिलाहरू बेरोजगार हुनुपर्ने अवस्था छ भने

जो रोजगार छन् उनीहरू पनि तल्लो स्तरको काम गर्न बाध्य छन् । धेरै जसो महिलाहरू परम्परागत तथा घरायसी काममा संलग्न रहेका छन्, जुन कामलाई आर्थिक मूल्य दिइदैन । आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता विषयमा नेपाली महिलाको स्तर पुरुषको तुलनामा कम रहेको छ । महिलाको पैत्रिक सम्पत्तिमा अधिकार विवाह नहुन्जेल सम्म मात्र रहेको छ । ७०% भन्दा बढी घरायसीकाम महिलाले गर्दछन् तर आर्थिक श्रोतमा उनीहरूको पहुँच छैन । एघारौँ योजनाको अनुसार जम्मा १२% मात्र महिलाहरूको नाममा घरजग्गा रहेको छ ।

शैक्षिक स्तरको कुरा गर्दा महिलाको साक्षरता दर ३४% छ जबकी पुरुषको ६२.२% रहेको छ । विद्यालय तहमा छात्रा विद्यार्थीको संख्या जम्मा ३०% रहेको छ । त्यस्तै शिक्षिकाहरूको संख्या २६% रहेको छ । महिला सशक्तिकरण र लैङ्गिक समानताको लागि शिक्षालाई महत्वपूर्ण तत्वको रूपमा मानिन्छ, तर नेपालको शैक्षिक क्षेत्रमा ठूलो लैङ्गिक खाडल रहेको छ । शिक्षाको अभावमा नेपालको निजामती सेवा तथा राजनीतिक क्षेत्रमा महिला सहभागिता न्यून रहेको छ । निजामती सेवामा महिला प्रतिनिधित्व जम्मा १२.७% मात्र रहेको छ । जसमा जम्मा ५% महिलाहरू मात्र अधिकृत स्तरमा कार्यरत छन् । विगतको तुलनामा अहिले संविधान सभा व्यवस्थापिका संसदमा महिला प्रतिनिधित्व केही बढेको छ । तर मन्त्री परिषद्मा भने महिलाको संख्या न्यून नै छ । महिला सहभागिता गराउँनु पर्दछ भन्ने राजनीतिक चेतनामा वृद्धि भए पनि उनीहरूको प्रतिनिधित्व केवल नाम मात्रको रहेको छ । निर्णायक तहमा महिलालाई कमै मात्र अवसर प्रदान गरिएको छ ।

नेपाली महिलाको स्वास्थ्यको स्थिति पनि सन्तोषजनक पाईदैन, स्वास्थ्य सेवा तथा प्रसूति स्वास्थ्य सम्बन्धी ज्ञानको अभावमा नेपाली महिलाहरू एनिमिया, कुपोषण, उच्च जन्मदर र मातृमृत्युको समस्या भोग्न बाध्य छन् । चालु त्रि-वर्षीय योजनाका अनुसार मातृ मृत्युदर र बालमृत्युदर क्रमशः २२९ प्रतिलाखमा र ५० प्रतिहजार जीवित जन्ममा रहेको छ ।

यसरी माथिको तथ्यले के देखाउँछ भने नेपाली महिलाको अवस्था पुरुषको तुलनामा कमजोर छ । कुल जनसंख्याको आधा भन्दा बढी हिस्सा ओगट्ने महिला वर्गको विकास विना कुनै पनि देशको दिगो आर्थिक विकास सम्भव छैन । महिलाको समस्या तथा आवश्यकतालाई सम्बोधन नगरिकन कुनै पनि मुलुकले गरिवी हटाउन सक्दैन । नेपालको प्रतिव्यक्ति आय कम हुनु र गरिवी व्यापक हुनुको मुख्य कारण पनि आर्थिक क्रियाकलापमा महिलाहरूको संलग्नता कम हुनु नै हो । यीनै कुरालाई मनन गरेर महिलाको विकासका लागि समय समयमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आइरहेका छन् । ती मध्ये महिला सहकारीको अवधारणा पनि एक हो । आफ्नो साभ्ना आर्थिक, सामाजिक आवश्यकतालाई पूरा गर्न मानिसहरू स्वतन्त्र र स्वेच्छिक रूपमा संगठित भई प्रजातान्त्रिक निर्णय प्रक्रियाद्वारा सञ्चालन हुने संस्था नै सहकारी हो । यसले आफ्ना सदस्यहरूको हितलाई केन्द्रमा राखेर कार्य सञ्चालन गर्दछ । यसको दुई किसिमको उद्देश्य हुन्छ, एउटा आफ्नो सदस्यहरूको आर्थिक उन्नति गराउँनु र अर्को सामाजिक अवस्थामा सुधार ल्याउनु हो । सहकारीका आर्थिक, सामाजिक र नैतिक गरी तीन आयामहरू रहेका छन् । Each for all and all for each भन्नु नै सहकारीको मूल मन्त्र हो । नेपालमा सर्वप्रथम सन् १९५६ मा चितवनमा "वखान बचत तथा सहकारी संस्था" को नामबाट सहकारीको स्थापना भएता पनि सहकारी ऐन, २०४८ आएपछि मात्र सहकारी संस्थाहरूको स्थापनामा तिब्रता आयो । एघारौँ योजनाका अनुसार हाल नेपालमा ९७२० प्रारम्भिक सहकारी संस्था ५ वटा केन्द्रिय संघ, एक राष्ट्रिय सहकारी बैंक र १३३ जिल्ला तथा विषयगत संघहरू रहेका छन् । ती संस्थाहरूमा १२ लाख ५१ हजार सदस्यहरू रहेका छन् । जसमध्ये महिला सदस्यको संख्या ३३% छ । यस क्षेत्रबाट

वार्षिक ५० अर्व बराबर कारोबार हुन्छ । सहकारी संस्थाहरूको कारोबार बाट कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा एक प्रतिशत योगदान पुगेको अनुमान रहेको छ । यसबाट करिव १५ हजार नागरिकले प्रत्यक्ष रोजगारी पाएका छन् ।

महिलाहरूबाट मात्र सञ्चालन गरिएको सहकारी संस्थाहरूको संख्या भण्डै १५०० को हाराहारीमा रहेको छ । ३८% महिला सहकारी संस्थाहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालनमा रहेका छन् । इलाममा सन् १९७२ सालमा स्थापना भएको नेपालको पहिलो महिला सहकारी "महिला सुनाखरी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था" हाल सम्म पनि सञ्चालनमा रहेको छ । महिला विकास कार्यालयको स्थापना पश्चात महिला सहकारीको स्थापना र विकासमा निकै सघाउ पुगेको छ । धेरैजसो महिला सहकारी संस्थाहरू नेपालको ग्रामीण भेगमा सञ्चालन गरिएका छन् । ती ग्रामीण सहकारी संस्थाहरूले स्थानीय महिलाहरूलाई स्थानीय स्तरमा उपलब्ध श्रोत साधनको प्रयोग गरी उनीहरूको आयमा वृद्धि गर्न तथा गुणात्मक जीवन यापनमा सहयोग गरिरहेका छन् ।

नेपाल गाउँ नै गाउँले भरिएको देश हो यहाँको ८०% जनता गाउँमा बसोबास गर्दछन् । शहरी महिलाको तुलनामा ग्रामीण महिलाहरूको अवस्था कमजोर रहेको छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी जस्ता पक्षमा कमैमात्र ग्रामीण महिलाको पहुँच पुगेको छ । नेपालको २५.४% जनता गरिवीको रेखामुनी छन् जसमा ग्रामीण महिलाहरूको संख्या बढी छ । ग्रामीण महिलाहरूको शैक्षिक स्तर कम छ त्यसैले उनीहरूले रोजगारी पाउन गाह्रो छ । केही लगानी गरी व्यवसाय सञ्चालन गर्न खोजे पनि परिवारको सम्पत्तिमा उनीहरूको नियन्त्रण छैन । जसले उनीहरूलाई घर परिवार चुलो-चौको मै अल्झाएको छ । यस्तो अवस्थामा स्थानीय स्तरमा छरिएर रहेका श्रोतहरूलाई सामूहिक र सहभागितात्मक तवरले उपयोग गरी ग्रामीण महिलाको आर्थिक, सामाजिक स्तर बढाउनु आजको अवश्यकता हो । जसका लागि सहकारिता बाहेकको अर्को उत्तम विकल्प छैन ।

सुरुमा महिलाहरू स-सानो समूहमा संगठित हुने र मासिक रूपमा केही रकम जम्मा गर्ने र रकमको सबैभन्दा बढी आवश्यक परेको समूहको सदस्यलाई सस्तो व्याजदरमा उपलब्ध गराई खाचो टार्ने र पछि यस्तै समूहहरू मिली सहकारी संगठनमा आवद्ध भई महिलाहरूले सस्तो व्याजदरमा ऋण दिई आफ्नो घरायसी गर्जो टार्नुका साथै स-सानो व्यवसाय जस्तै तरकारी खेती, पशुपालन र पसल गरी आय आर्जन गर्न सफल भएका छन् । जसले महिलाहरूलाई अर्थिक रूपले निर्भर बनाउन ठूलो सहयोग पुगेको छ । आर्थिक आत्मनिर्भरता ले सामाजिक विकासको अन्य पक्षमा पनि सहयोग पुग्दछ ।

नेपालको ग्रामीण भेगमा सञ्चालित अधिकांश सहकारी संस्थाहरू बहुउद्देश्य राखेर खोलिएका छन् । ती संस्थाहरूले आफ्ना सदस्यहरूलाई ऋण सुविधा प्रदान गर्ने मात्र नभई समय समयमा आवश्यकता हेरी सीपमूलक तालिम र जनचेतना जगाउने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरेका छन् । जसबाट महिलाहरूलाई स्थानीय स्तरमा उपलब्ध श्रोत साधनको प्रयोग गरी स्वरोजगार सिर्जना गर्न र विभिन्न किसिमका सामाजिक कुरीति, महिला विरुद्ध हुने हिंसा हटाउन तथा मातृशिशुको स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउन मद्दत पुऱ्याएको छ ।

महिला सहकारीहरू महिलाहरूले मात्र सञ्चालन गर्ने हुँदा कार्यालयका कर्मचारी पनि महिला नै हुन्छन् । जसले गर्दा घर भित्र सीमित उनीहरू कार्यालय सञ्चालन गर्ने तौर तरिका, समूहमा कसरी प्रस्तुत हुने र विभिन्न किसिमका व्यक्तिहरूसंग कसरी व्यवहार गर्ने जस्ता कुरा सिक्ने मौका पाएका छन् ।

पारिवारिक विषयमा निर्णय लिँदा महिलाको कुरा सुन्ने प्रवृत्तिको विकास भएको छ । सहकारीमा संलग्न भए पश्चात महिलाहरू आफ्नो गाउँ समाजमा हुने विकास निर्माणका योजना बनाउँदा र कार्यान्वयन गर्दा छलफलमा सहभागी हुने, आफ्नो बिचार व्यक्त गर्न र निर्णय दिन सक्षम भएका छन् । यसरी आफ्नो श्रीमानको नाम भन्न समेत संकोच मान्ने महिलाहरू आज समूहमा भेला हुने आफ्ना समस्याका बारेमा छलफल अन्तरक्रिया गर्ने र निराकरणका उपायहरू पनि पत्ता लगाउन सक्षम भएका छन् । यो सबै सहकारी कै योगदान हो ।

हरेक कुराको दुईवटा पक्षहरू हुन्छन् सकारात्मक र नकरात्मक । सहकारीलाई पनि राम्रोसंग हिसाव किताव नगर्ने, सदस्यहरूले जम्मा गरेको रकम दुरुपयोग गर्ने लिएर भाग्ने जस्ता आरोप नलागेका होइनन् तर यस किसिमको समस्या शहरी क्षेत्रमा संचालित बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा बढीमात्रामा देखिएको छ । ग्रामीण भेगमा संचालित महिला सहकारीहरूमा यस्तो समस्या खासै देखा परेको छैन ।

यसरी, साँचो अर्थमा महिला सशक्तिकरण भनेको महिलाहरूको पहिचानको खोजी गर्नु, उनीहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउनु र आफै निर्णय गर्न सक्षम बनाउनु नै हो । आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक क्रियाकलापमा महिला सहभागिता बढाउनु नै हो । आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक क्रियाकलापमा महिला सहभागिता बढाउनु, उनीहरूको आन्तरिक क्षमताको उजागर गर्नु, स्वरोजगार सिर्जना, ऋण सुविधा, उत्पादित बस्तुको बजारमा पहुँच र जोखिम मोल्न सक्ने खुवीको विकास जस्ता विषयहरू महिला विकास र सशक्तिकरणका प्रमुख विषयहरू हुन् । जुन व्यक्तिगत प्रयासबाट असम्भव प्रायः छ । त्यसैले महिला वर्गको समग्र समुन्नतीका लागि महिला सहकारी कोशेदुङ्गा सावित हुन सक्दछ । यसका लागि राजनीतिक दल, सरकार र नागरिक समाजको सहयोग तथा स्वयं महिलाहरूको सक्रिय सहभागिताको खाँचो पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

बास्कोटा दिपक प्रकास २०५८ विसं., "सहकारी आन्दोलन एक अवलोकन" राष्ट्रिय सहकारी संघ नेपाल ।
तीनवर्षे अन्तरिम योजना (२०६४-२०६७) राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय ।
तीनवर्षे योजना (२०६७-२०६८-२०६९-२०७०) राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय ।
सहकारी ऐन, २०४८ र नियमावली, २०४९, नेपाल सरकार ।

AChraya Meena 1997, "Gender Equality And Empowerment of Women" Published by UNDP.
Brain M Henahan and Barce L Anderson 2001 "Considering Cooperation" A guide for new cooperative Development, Cornell University, New work.

NCDB 2004 सहकारी सम्वाद, काठमाडौं ।

NCDB 2005 सहकारी सम्वाद, काठमाडौं ।

NCDB 2006 सहकारी सम्वाद, काठमाडौं ।

NCFN 2003 सहकारी सन्देश, काठमाडौं ।

NCFN 2004 सहकारी सन्देश, काठमाडौं ।

NCFN 2005 सहकारी सन्देश, काठमाडौं ।

Paudel, Tulsi Ram 2058 B.S. "An outline of Gender Studies" Nima Pustak Prakashan, Kathamandu.

ASPECT ROLE OF WOMAN IN MY SOCIAL LIFE:

A Pursuit in General

✍ B. Tamrakar, MPA

As an Administration student, it is natural phenomena that God created man and woman to build life together and to complete one another all lifetime. So in my society when men married to woman, he premises through all the field of struggle in life side by side with men, supporting each other, helping and completing one another. I know that justice embraces everything positive in life, and that evil comprises everything negative in it, I will then realise that man and woman is partner in building up life. And just like man is responsible of the society. Woman also is equally responsible of the society they live in. So, outside the framework of the specifically motherhood and fatherhood characteristics where they perform absolutely different functions, man and woman have vast areas to overcome, building life shoulder to shoulder as human-beings, equal in humanity. As per religion woman to enjoy life as a whole, in contrast to what some people may assume that it has tied them down in their characteristics as females.

The area in which a woman can express her femaleness is narrow to a certain extent, because it is restricted to her marital life where her role as a female is mainly revealed, and to her family and feminine milieu where she can show her feminine traits through wearing ornaments or whatever....not to mention motherhood that is the most important feminine role that a woman fulfills. But motherhood itself is nor purely a feminine role; all the more so it is a human role in a woman's life. Thus, the role of a woman as a human being remains her most essential role in life. She must confirm, in her actions, that she is a person of reason, a person of will, a person of affection, and a person who has a mission to carry out and she should prove that she has the ability to take part in life. So woman's humanity is the most important aspect in their personality, because it is the aspect that symbolizes the aim of God created them to achieve in my society. God created woman to contribute to the existence with the faculties they have, and just as God created man to contribute to the existence with the abilities they possess. Therefore, I believe that, while the feminine aspect of the woman's personality is revealed in a delimited sphere, her human aspect is manifested in her whole existence as a woman. Even more, the human aspect of her personality will indeed be integrated with the feminine aspect of her conduct as a female, whether with her husband or within her own specific sensations of femininity. Verily, the aspect if humanity in her will enrich that conduct turning it into a nobler one, and will expand her giving to the partner that she joins in marriage. In other words, it is an aspect that refines the instinct and humanizes it is deeds as well as in feelings, so that the marital relationship will no longer be a relationship in which the female provided the male with her biological drives. It will rather be a human relationship where each partner, male or female, makes use of his distinguishing characteristics in order to give the other what please him and what satisfies both his emotional and his physical needs.

जबसम्म घोडा आफ्नो काममा रमाउँदैन, सवारले घोडचढीको आनन्द लिन सक्तैन ।

Differentials of Female Age at First Marriage: A case of Palpa and Rupandehi Districts

✉ Tika Ram Aryal, PhD

Abstract

This paper discusses the differentials of female age at first marriage using data from Palpa and Rupandehi districts. Median age at first marriage was found to be about 17 years. The practices of getting married early were found among uneducated as well as unemployed females. Getting married late were found among Magar/Gurung and Newar caste/ethnic groups as compared to Brahmin/Chhetry caste whereas females with high socio-economic status got married early as compared to low socio-economic counter-parts. Education and occupation of females have been found to be the most powerful factors in deciding the timing of first marriage. Findings may help policy-makers, planners and researchers for designing proper policy aiming to improve traditional marriage system as well as to improve females' health and thereby to the reduction of the fertility of a country.

Keywords: Marriage, menstruation, childbearing, cohabitation, fertility, reproduction, socio-economic status.

Introduction

Age at marriage is an important demographic, socio-economic and cultural event (Aryal, 2010). Besides, age at menarche, age at first birth and age at menopause are also significant events, which are directly/indirectly linked with age at marriage. These events show the status as well as quality of life of females. Female age at first marriage is a crucial event due to its influence on fertility as well as female's health (Aryal, 2008). It is one of the most important indicators of socio-economic development of a country. Timing of marriage is associated with education, occupation, cultural values and norms, etc. Marriage is generally a means as a stable cohabitation between a boy and girl irrespective of whether or not any validating legal, religious or customary ceremonies performed. In a population where there is no premarital childbearing, an increase in age at marriage reduces the number of years available for reproduction that may, in turn, reduce the ultimate number of births and better health (Aryal, 2007).

Marriage usually puts the foundation of family formation and, as such, is an important influencing factor of fertility associated with the duration of exposure for the risk of childbearing (Aryal, 2007; UN, 1997). Late age at marriage leads to lower fertility; lengthen the interval between generations, plummeting population growth and ultimately a little proportion of grand mothers in the population (Aryal, 2002a). The age at which women marry has a strong influence on fertility levels in a society because it is a principal determinant of the length of time that

✉ Associate Professor, Central Department of Statistics, T.U., Kirtipur, E-mail: traryal@gmail.com.

females are exposed to the risk of pregnancy during their reproductive years. A delayed marriage may affect fertility indirectly through a number of factors linked with the higher age at marriage such as female's education as well as white collar job, which may relate to family size preferences and use of contraception (Aryal, 2005; Isiugo-Abanihe, 1994). Early marriage is directly associated with the early initiation of childbearing and high fertility which may have adverse effects on the health of mothers and their newborns. A number of studies have looked upon differentials of the timing of age at marriage and its relationship with fertility as well as female's health (Aryal, 2007; Audinarayana, 1993; Hossian, 2000; Richard and Rao, 1995; Wang and Yang, 1996).

In Nepal, marriage is considered as a formal process for sanctioning sexual gratification. It is mostly guided by the Hindu code of conduct and it is also an institutional agreement, which ensures the formation, development and continuity of the family (Aryal, 2002a). It is indispensable for maintenance of the kinship structure. However, marriage is universal in Nepal and every one sooner or latter gets married. An early initiation of marriage is usually practiced in Nepal for both the males and females. Though, government of Nepal has fixed a minimum legal age for marriage in 1971 as 16 and 18 years for girls and boys respectively with the consent of parents, and 18 and 21 years for girls and boys respectively without the consent of parents (Aryal, 2010; NCP, 1985). The reflective caste/ethnic diversity among the Nepalese society, where in different caste/ethnic groups vary the first marriage practices, has their own value system.

Marriage in Nepal is universal and an early age at marriage is observed for both males and females. Female age at first marriage in Nepal has increased from about 17 to 19 years during the last 5 years period from 2006 to 2010 whereas it has increased to same amount i.e. from 15.4 to 17.8 years during the last four decades from 1961 to 2001 (Aryal, 2010; MOH, 2006). Despite such an increase in female age at marriage in Nepal during 2000s, it is still very low as compared with other Asian countries where it happened to be 24.2 years for Sri Lanka, 19.7 years for Pakistan in 1981 (Shakya, 1997), 18.9 years for Bangladesh in 1996 and 19.5 years for India in 2000 (Hossain, 2000).

In a developing country like Nepal; it is not possible to achieve a stable fertility level by controlling the marital fertility alone; age at marriage would have to increase as well. A number of factors have been associated with the timing of the female age at first marriage, like education, occupation, caste, socio-economic status, land ownership, age at menarche, etc. It has also been observed that a significant proportion of females get married before menarche in Nepal, which is considered to be an important influencing factor on the timing of marriage. The reproductive lifespan of a female begins with the onset of menstruation i.e. menarche and it continues till the cessation of menstruation. Since, the onset of menarche is a signal of the maturity and readiness for marriage (Aryal, 2005), it is hypothesized that early marriage can be arranged, which may perhaps be due to traditional beliefs among rural people for arranging their daughters' marriage especially before menarche. However, most of the societies still agreed and followed the existing marriage practices in these days as well. On view of these, this paper attempts to discuss the timing of female age at first marriage and the motivating factors for getting married early.

Materials and methods

The necessary data were taken from a sample survey of Palpa and Rupandehi districts conducted in 2010. These districts lie in the Western Development Region and are about 250 km. west of Kathmandu, the capital city of Nepal. The data were collected from eight clusters; four clusters from each district and each cluster consisted of wards of the Village Development Committee (VDC), a lowest administrative unit. A VDC consists of nine wards. The clusters were randomly selected and completely enumerated. The survey schedule included questions on the household composition, facilities and belongings. A total of 811 households were surveyed. A sample of 1019 married and 547 unmarried women of marriageable ages were obtained. Among 1019 married females, 182 females were married before menarche. Besides, information on socio-economic, demographic and cultural variables, the data on age at marriage and menarche were collected from all women. In the survey, all the ever-married women were asked about their parents' education and occupation at the time of their first marriage. A number of characteristics (both at household or individual) are thought to affect the timing of marriage. The variables included in the analysis are: education, occupation, residence (*Hill/Tara*), caste/ethnicity, social status, economic status and landholdings. These variables are generally known to have a strong correlation with the timing of marriage. The measurements of the variables and their categories are found in Aryal (2007). For this, median age at first marriage has been computed in respect of the characteristics of females.

Results

Table 1 shows the computed median age at marriage according to the characteristics of females. Median age at first marriage was found to be 16.83 years. Median age at first marriage was found to be about 17 years among females of low social status while it was about 16 years for females of high social status. A significant difference was found in the mean age at marriage among females between low and high social status groups ($z = 3.58$; $p < 0.01$). Similar patterns were observed for the economic status of females and it was found to be significant in respect of economic status of females ($z = 2.76$; $p < 0.01$). The females in the landlessness (17.04 years) and marginal landholdings (17.05 years) categories are likely to delay in their marriage than that of the big (16.53 years) and small landholdings (16.82 years) categories.

The median age at first marriage was about 16 years among illiterate females and 19 years among educated females. A significant difference of about three years was found in the median age at marriage between illiterate females and females having education up to higher level ($z = 5.15$; $p < 0.01$). Similarly, median age at marriage among females according to their fathers' education indicated that a female of illiterate father had lower (16.2 years) age at marriage than those of educated fathers i.e. primary (16.8 years), lower-secondary (17.7 years) and secondary and above (17.9 years). A strong association was found between the level of the fathers' education and the median age at marriage of their daughters ($z = 2.76$; $p < 0.01$).

The median age at first marriage was found to be slightly higher among Gurung/Magar (17.7 years) and Newar (17.2 years) caste groups than among Brahmin (16.7 years), Chhetri (16.9 years), Tharu/Chaudhary (15.6 years) and Kami/Damain (16.5 years) caste groups. A difference of about two years in the median age at marriage has been found to be significant ($z = 3.87$; $p < 0.01$) among the caste groups. A lower median age at marriage among Tharu/Chaudhary and Kami/Damain may be due to low literacy, labour classes and backwardness of females belonging to these castes whereas a lower age at marriage among Brahmin caste

community may be due to the Hindu marriage customs, which are more rigidly observed and usually girls are married before menarche (Aryal, 2002b, 2005; Niraula, 1991).

A significant difference of about two years was found in the median age at marriage between service holder and household worker group of females ($z = 2.86$; $p < 0.01$). Similarly, father's occupation has also shown a strong influence on the decision of their daughter's first marriage. Service holder fathers are likely to delay to arrange their daughter's first marriage. Age at marriage was found slightly higher among females residing in the *Hills* (17.1 years) as compared to those living in the *Tarai* (16.7 years). This small difference in median age at first marriage may be due to ecological and climatic effects. These results are consistent with previous findings (Aryal, 2007; Choe *et al.* 2004; Retherford and Thapa, 2003).

Table 1
Median female age at first marriage according to the different characteristics of females

Characteristics of females	Categories	No. of females (N=1019)	Median age at marriage (in years)
Social status	Low	359	17.16
	Middle	338	17.04
	High	322	16.30
Economic status	Low	315	17.33
	Middle	445	16.93
	High	259	16.03
Landholdings size	Landless	123	17.04
	Marginal	291	17.05
	Small	345	16.82
	Big	260	16.53
Female's education	No education	539	16.12
	Primary	201	17.05
	Lower-secondary	82	17.06
	Secondary & higher	197	18.15
Father's education	No education	295	16.21
	Primary	522	16.79
	Lower-secondary	68	17.71
	Secondary & higher	134	17.95
Caste/ethnicity	Brahmin	410	16.66
	Chhetri	294	16.89
	Gurung/Magar	118	17.73
	Tharu/Chaudhary	43	15.59
	Kami/Damain	115	16.54
	Newar	39	17.18
Father's occupation	Agri & labourer	779	16.53
	Service	118	17.38
	Business/abroad/industry, etc.	122	17.75
Female's occupation	Household work	418	16.88
	Agri & labourer	113	16.65
	Service	103	17.12
	Students	385	16.77
Residence	Hill	470	17.04
	Terai	549	16.68
Total		1019	16.83

Discussion

Socioeconomic status has played a vital role in deciding marriage of Nepal and the findings of this study are consistent with many previous studies (Aryal, 2002b, 2007, Niraula, 1991). Age at marriage was found slightly higher among females residing in the *Hills* (17.1 years) as compared to those living in the *Tarai* (16.7 years), which may be due to ecological and climatic effects. These results are consistent with previous findings (Aryal, 2005; Choe *et al.* 2004; Retherford and Thapa, 2003). Education showed an inverse association with the decision of first marriage which is consistent result with other studies (Aryal, 2005, 2007).

Finding of getting married early among Tharu/Chaudhary caste females may be due to illiteracy and belong to the labourer class as well as the *Kamaiya* occupation (working in the landlords' house according to the agreement along with their family as a worker throughout the life) and consequently, to fulfill the demand of the labour one get married in the early ages (Aryal, 2002, 2008). Similarly the finding of getting married late may have derived from lack of cultural restriction of marriage, increasing economic activities and greater access to the cities and towns. The society is likely to modernize with a greater autonomy for females to choose partner themselves as compared to that of the Brahmin caste females. However, cultural and societal functions are generally deteriorating (Macfarlane, 2003) so as to the traditional early marriage practices are drastically changing over time (Aryal, 2005). The practices of early marriage decreases over time due to the reason that the spreading female education, increasing awareness and female's autonomy, and the knowledge of demerits of early marriage among younger generation than that of older. Further, younger females are marrying at later ages and some are taking part in making decision when and whom to marry (Choe *et al.* 2004). Modernization such as residing in the urban/towns or greater access to the towns/cities, higher levels of education and occupation are associated with a lower risk of early marriage for the younger generations than that of the older (Aryal, 2007).

The practice of getting married early was found higher for females belonging to high socio-economic status category as compared to low socio-economic status of females. It may be due to the fact that the marriage customs are more rigid in the high caste community i.e. in Brahmin castes, where girls are supposed to marry before menarche (Aryal, 2005, 2007). After menarche, a girl ceases to be a *Kanya* (virgin) and according to the Hindu code of conduct to acquire *Punya* (merit), to have a place in heaven after death, one should give *Kanya-Daan* (donation of virgin). Search of partners start at an early age among high socio-economic status families as marriage market is limited to very short distances where a number of restrictions on Brahmin castes are found (Aryal, 2002a). Some caste/ethnic groups have had a *Daijo* system (property given to married daughter by their parents, also known as *Dowry* system). There are no such problems for arranging the marriage at any time for girls belonging to high socio-economic status group. Religious and prestigious interest of high socio-economic status families to get their daughters married at an early age preferably before menarche also matter some times (Aryal, 2005, 2007).

Conclusions

Median age at first marriage was found to be about 17 years. The education, caste/ethnicity and socio-economic status of females were found to be the most significant differentials for the timing of first female age at marriage. The practices of getting married early were found decreased with the increased level of education. The practice of getting married late was found among females of Magar/Gurung and Newar caste/ethnic groups as compared to Brahmin caste females. The practice of early marriage was found higher among females of high socio-economic status as compared to the low socio-economic counter-parts. Females engaged in service are likely to be married later than the females engaged in the household work. Prevalence of religious and prestigious interest of high socio-economic status families to get their daughters married at an early age preferably before menarche. Thus education and occupation of females have been found the most powerful factors in deciding the timing of first marriage.

This study implies that the best way to rise the female age at first marriage is to increase the level of education among girls. Therefore, the special programs have to be formulated and implemented to improve the literacy and educational status of the rural people. In addition to the formal education, the programs for informal education may also be helpful to make the people aware of the risks and consequences of early marriages. Besides these, females should encourage to participate in economically productive activities which will help them to generate income as well as autonomy and empowerment. To lessen the rigid religious and cultural values regarding early marriage, a mobilization programme through mass media might also be very helpful.

References

- Aryal, TR. 2002a. *Some demographic models and their applications with reference to Nepal*. PhD thesis, Banaras Hindu University, India.
- Aryal, TR. 2002b. Distribution of distance associated with marriage migration in rural Nepal. *Curriculum Development Journal* Vol. 20 (34): 100-105.
- Aryal, TR. 2005. Differentials of female age at marriage in rural Nepal. *Nepalese Journal of Development and Rural Studies* Vol. 2(1): 90-95.
- Aryal, TR. 2007. Age at first marriage in Nepal: differentials and determinants. *Journal of Biosocial Science*, Vol. 39, part 5, pp. 693-706, 2007.
- Aryal, TR. 2008. Mathematical model for describing the distribution of female age at marriage in Nepal. *Nepali Mathematical Sciences Report*, Vol. 28 No. 1&2: 21-30, 2008.
- Aryal, TR. 2010. A new technique to construct the female marriage life-table. *Nepali Mathematical Sciences Report*, Vol. 30 (1&2) pp. 111-122, 2010
- Audinarayana, N. 1993. Determinants of female age at marriage in rural Andhra Pradesh: multivariate analysis. *Demography-India* Vol. 22(2): 169-174.

-
- Choe, MK, Thapa, S & Mishra, V. 2004. Early marriage and early motherhood in Nepal. *Journal of Biosocial Science* 00, 1-20, Cambridge University Press, DOI: 10.1017/S0021932003006527.
- Hossain, MZ. 2000. *Some Demographic Models and Their Applications with special reference to Bangladesh*. Ph.D. thesis, BHU, India.
- Isiugo-Abanihe, UC. 1994. *Nuptiality patterns, sexual activity and fertility in Nigeria*. DHS working papers, No. 16 (December), Calverton, Maryland, Macro International.
- Macfarlane, A. 2003. *Resources and Population: A Study of the Gurungs of Nepal*. Rantna Pustak, Kathmandu.
- MOH. 2006. *Nepal Demographic Health Survey Report 2006*. Ministry of Health, Kathmandu, Nepal.
- NCP. 1985. *An Introduction to Population and Law (Janasankhya tatha kanun sambandhi adhyayan ko parichaya)*. National Commission on Population, Kathmandu, Nepal.
- Niraula, BB. 1991. *The socio-economic context of high fertility in rural Nepal: the case of Benighat*. PhD thesis, Australian National University, Canberra.
- Retherford, RD & Thapa, S. 2003. *Fertility in Nepal 1981-2000: levels, trends, and components of change*. Working Papers Population and Health Series No. 111, East West Center.
- Richard, J & Rao, PSS. 1995. Influence of age at marriage and family Planning on fertility. *Demography-India* Vol. 24(1): 81-86.
- Shakya, DV. 1997. Determinants of female age at marriage. *Nepal Population Journal*, Vol. 6(5): 65-74.
- UN. 1997. *Family-building and Family Planning Evaluation*. Department of Economic and Social Affairs, Population Division, ST/ESA/SER.R/148, New York.
- Wang, F and. Yang, Q. 1996. Age at marriage and the first birth interval: the emerging change in sexual behavior among young couples in China. *Population and Development Review*, Vol. 22 (2): 299-320.

Women Status in Mathematics

✍ Chet Raj Bhatta, PhD

Abstract

The distinguished women mathematicians are less in number as comparison in male mathematicians before 20th century. The aim of this article is to study the biography of women mathematicians and their contributions. Finally we study the status of women mathematicians in Nepal.

Introduction

In any history of mathematics one is hard pressed to find mention of women mathematicians. One wonders if there were any and, if any, why so few? To answer this question, it is perhaps necessary only to consider the lives of some of the few there were. We do this first part of this article. When we look at the lives of six women mathematicians from six different countries, the first born in 1718, the latter dying in 1935.

There are, of course, related questions. If there were only a few women mathematicians before the twentieth century? What has been done, and what is being done, to increase their number? What is prognosis for the 1980's? These questions will be answered in the second half of the paper when we consider the role of the women in the mathematical community in the United States during the twentieth century.

There is not space in this essay to go into any of the details of the mathematical works of the six women mathematicians whom we shall treat. Instead the focus will be on the barriers which stood in their way and the struggles which they underwent in attempting to follow their desire to be mathematicians.

Six women mathematicians (1718-1935)

Marie Angnesi (1718-1799) born in Milan, lived at a time when it was acceptable for women in Italy to be educated. Contrary to the customs in other European countries. She was the eldest of 21 children born to a literate family. She was a very precocious child, and her mother and father, the latter a professor of mathematics encouraged her. At the age of nine, at one of the gatherings of intellectuals in her home, she delivered in Latin a discourse defending higher education for women. Her best known work, *Treatise on Analysis for the use of Italian Youth*, was published in two volumes in 1748.

While Agnesi was still alive, another woman, Sophie Germain (1776-1831) was born in Paris. She was not as fortunate as Agnesi in her choice of parents. They were prosperous, and could have allowed her to study whatever field she wished, they did indeed encourage her in intellectual pursuits until she chose mathematics. That was too much. When they

✍ Associate Professor, Central Department of Mathematics, T.U. Kirtipur, E-mail: crbhatta@yahoo.com

discovered that she took away her candles, her fire, and her clothes, leaving her only her bedcovers. She managed to secrete candles in her room and, after the other members of the family were asleep. She continued her study of mathematics.

In 1809 Napoleon ordered the Academy of Sciences to offer a prize for a solution to the problem of finding the mathematical theory for elastic surfaces and comparing it with experimental data. Twice, anonymously, Germain submitted the solution. She had won a prestigious prize without having published a single paper. Four years after the birth of Germain in France. Mary Fairfax Somerville (1780-1872) was born in Scotland. She grew up in a small sea coast village and received no formal education until after she was ten years old, when her father sent her to fashionable girls' school. She hated the school and returned home after a year. It was by accident that she saw a problem in a magazine which was solved by algebra, and she wondered what this "algebra" was. She wanted to buy a book on algebra, but it was not acceptable at that time for a young girl to go into a bookstore and buy such a book. Again by accident, she was sewing in the room where the brother was being tutored in mathematics and when he could not answer a question asked by the tutor, she prompted him. The tutor became sympathetic to her desire to learn mathematics, obtained a copy of Euclid for her, and helped her as much as he could. Her mother was horrified at her daughter's desire to study mathematics and naturally, instructed the servants to take away her candles so that she could not study at night. Despite this, she prosecuted the first paper "the magnetic properties of the violet rays of the solar spectrum" to the Royal Society in 1826.

In Russia, in the 1800's encouragement for women to become mathematicians was not any greater than it had been in the France in the 1700's. Sonja Corvin-Kurkovsky Kovalevsky (1850-1891) was born in Russia in 1850, the daughter of an artillery officer in the Russian army. In her teens she developed intellectuals' interest and was particularly fond of algebra.

One might have hoped that opportunities for women mathematicians were better in the news world, but unfortunately they were not. Christine Ladd-Franklin (1848-1930), wanted to be a physicist. She later learned that women were not allowed to work in laboratories and changed her interest to mathematics. In 1882 she submitted her dissertation "The algebra of logic". Finally 44 years after Christine Ladd-Franklin had completed all the work for PhD, and when she was 78 years old. Johns Hopkins awarded her the degree.

In the year in which Ladd-Franklin should have received her PhD, Emmy Noether (1882-1935) was born in Germany. Her father was the mathematician Max-Noether, a professor at the University of Erlanger. In July, 1908 she was awarded her degree.

Noether's PhD dissertation "on complete systems of invariants for ternary bi-quadratic forms" was written under the direction of Hilbert. From 1908 until 1915 she stayed in Erlanger, without a position, doing research in mathematics, giving invited lectures, publishing papers.

Legacy of Barriers

The barriers which stood in the way of these six women, and the struggles they underwent, were tremendous. Even after their abilities were recognized by some enlightened mathematicians, they encountered severe difficulties in obtaining what male mathematicians,

of equal or lesser abilities, obtained without questions; appropriate degree; appropriate positions with appropriate pay, and recognition by other male mathematicians as mathematical colleagues. These women from six different countries faced almost identical problems over a time span of almost 200 years.

By the 1920's women in the United States were receiving about 6 per cent of the doctorate awarded in mathematics, a figure that remained about the same until the beginning of the 1970's. Women could attend graduate schools at all of the universities with good research department in mathematics except for one, Princeton University, which did not admit women to its graduate program in mathematics until the late 1960's.

Goals for the 1980's and onwards

Clearly, the primary goal for the 1980's and onwards should be an improvement in the employment situation, where men and women, with equal qualifications, have equal opportunities in the job market; it should not be necessary for a woman to be a superstar to compete with a man who is well below the rank of superstar. Woman with the same qualifications as men should be allowed to go up the "ladder" at the same rate as men and with equal salaries.

There should be an increase in postdoctoral fellowship programs for recent PhD's. Any fellowship programs for people who have hold doctorates less than, say, five years would benefit women. However because most women in this age bracket are of child bearing age, the five year period should be extended to seven years, a policy now in effect in some programs for applicants who have served in the military forces. There is, moreover, a real need for a flexible research support program for recent PhD's in which grants would be given not only to faculty member but to individuals without institutional affiliations, and which there would be part time research grants. Another goal for the 1980's is early passage of the women in science and technology equal opportunity act to be passed in parliament. Another goal for the 1980's should be the further democratization of the mathematical organization.

Current status of Nepalese women mathematicians

A total of 346 teaching faculties were found to be mathematicians/mathematics teachers in all sixty constituent campuses. There are twenty professors of mathematics in Tribhuvan University and of them, only one is women professor. There are only 4 (5.0%) women among 79 readers of the mathematics. Of the total 132 lecturers, only 6 (4.5%) are women. There are only 7 (6.1%) women among 114 teaching assistants working as contract mathematics teachers.

It has been seen that out of 13 PhD degree holders in mathematics, only one woman had PhD qualification. It is obvious that women mathematicians are less likely to hold PhD and post-doctoral qualification. Thus the women mathematicians are lacking behind the men mathematicians in terms of academic status. Women mathematicians have lesser interest in research and participation in national and international seminars. Very few mathematics degree holders choose to join government and non-government jobs.

Thus the academic status of Nepalese women is very low as comparison of world women mathematicians.

References

Twenty Third Annual AMS Survey. 1970. Notices of the American Mathematical Society, 26:382-392.

Association for Women in Mathematics. Women's research Centre, Wellesely College, Wellesley, MA 02181.

Mary N. Gray. 1977. The Mathematical Education of Women. American Mathematical Monthly, 84: 374-377.

Dhan Kumari Thapa. 2011. Academic and Professional Status of Women Mathematicians Teaching at Different Campuses of Tribhuvan University in Kathmandu Valley: A Report submitted to University Grants Commission (2068 BS).

Education of Disadvantaged and Girl Children A Case of Kailali in Nepal

✉ Damodar Jnawali, PhD

ABSTRACT

Present paper deals with educational status of disadvantaged and girl children in Kailali, Nepal. The study has applied 4 A approach of rights-based education proposed by Katarina Tomasevsky in which availability, accessibility, acceptability and adaptability have been explained as the major components affecting education of children. Poor economic status, lack of awareness among parents, school environment, lack of learning materials, mother tongue, irregularity of children at school, engagement in feast and festivals, early marriage of children, modernization and gender discrimination have been mentioned as barriers to education. The study indicates that lack of awareness among the Tharu community and parents was working as a major barrier to educating children. In this context, there is a strong need of conducting awareness programmes and addressing the mass of community people. Child friendly environment is essential to make teaching learning more effective.

Key words: *Disadvantaged, child friendly environment, awareness programmes, early marriage, barriers to education.*

CONTEXT

Education for All has become a major concern of everybody and institutions like governments, international agencies, donors, and NGOs and civil society, but the prime responsibility for achieving these goals is associated with the commitment and programmes of the countries. Education is the fundamental right of every child. However, this right is deprived in disadvantaged groups mostly due to poverty and lack of awareness. Many efforts have been made for improving access to education in Nepal.

A few studies have been made on education of disadvantaged children (CERID, 1997; 2005; 2006 and 2007). They are of similar nature to the rights to education for disadvantaged children. They deal with education of disadvantaged and internally displaced children. The studies indicate that the educational environment and school management are not satisfactory for imparting education to children at primary level. One of these studies is on rights-based education. It has advocated the demand for separate girl school in the Tarai district like Kapilvastu.

CERID (2007) made a longitudinal study on this area. It indicates that the children of disadvantaged castes and ethnic groups lag behind in terms of regular promotion to higher grades. This situation is more prevalent in the Muslim community, especially girls. Similarly,

✉ Professor, Central Department of Education, Tribhuvan University, Kathmandu .

the other groups lagging behind were found to be Chamar, Harijan and Ram. The study has made a recommendation for carrying out further research for promotion, repetition and drop-out situation of the disadvantaged groups. In this context, the study proposed will be an attempt to fulfill some gap as mentioned by these studies.

The 2001 census has identified various ethnic groups as educationally deprived on the basis of literacy rates (CBS, 2003). The classification of disadvantaged differs from source to source. A study made by CERID(1997) has identified educationally disadvantaged groups. There were 24 ethnic groups identified as *disadvantaged* in this study. They include Magar, Tharu, Tamang, Kami, Yadav/Ahir, Muslim, Damai, Sarki, Teli, Kushwah, Chamar, Kurmi, Musahar, Dhanuk, Mallah, Sherpa, Kewat, Dushadh, Khatway, Chepang, Kumal, Danuwar, Thami and Badi respectively. There were 24 caste/ethnic groups identified as disadvantaged. They included Magar, Tharu, Tamang, Kami, Yadav, Ahir, Muslim, Damai, Sarki, Teli, Kushwah, Chamar, Kurmi, Musahar, Dhanuk, Mallah, Sherpa, Kewat, Dusadh, Khatway, Chepang, Kumal, Danuwar, Thami and Badi.

Katarina Tomasevsky made a significant contribution to the field of rights-based education. The right to education is a fundamental human right. Every individual, irrespective of race, gender, nationality, ethnic or social origin, religion or political preference, age or disability, is entitled to a free elementary education. Her 4 A approach deals with availability, accessibility, acceptability and adaptability. The framework for data analysis has been developed as presented in figure 1.

Figure 1: Frame work for analysis.

Availability, accessibility, acceptability and adaptability are the basic components essential for providing rights-based education to disadvantaged children. The development of these requirements is decided by the government. In present study, these four components work as independent variables affecting education of disadvantaged and girl children. They will have a direct as well as indirect effect through education of parents and school environment. Education of parents and school environment can be treated as intermediate variables in this case. This frame work is the modified version of the 4A approach proposed by Tomasevsky(2004).

A rights-based approach of education is an attempt to integrate the norms, standards and principles of the international human rights system into the plans, strategies, policies and the processes of development programming. *Tomasevski* attempted to translate globally-accepted human rights standards into guidelines for national education strategies. Availability is associated with ensuring free and compulsory education for all children; accessibility prioritizes the elimination of discrimination as international human rights law mandates; acceptability refers to the current focus on the quality of education and adaptability emphasizes the key principle of child rights that education should respond and adapt to the best interests of each child.

Professional requirements of teachers, health and safety of students, physical facilities conducive to learning, contents of education, medium of instruction, methods of teaching and school discipline prohibiting corporal punishment, and examination process are included in acceptable standard of education. The fourth criterion for rights-based education is adaptation. It refers to the flexibility in school structure based on diversity to suit needs and interests of each child. Adaptability includes the flexible practices in school system. They are special supports and facilities for disadvantaged children. Local curriculum and use of mother tongue in classroom are also its components.

Present paper is an attempt to deal with educational status of disadvantaged and girl children with reference to the Tharu community of Kailali district in Nepal Tarai.

STUDY AREA AND METHODS

Kailali District is located in the far-western Tarai region of Nepal. It extends from 28°22' to 29°05' north latitude and 80°30' to 81°18' east longitude. It has an area of 3225 sq. km. Its population is 616,697 as reported by the 2001 census with an average density of 191.66 persons per km². The Tharu population represents 43.7% of the district total. The literacy percent of the district is 48 percent. The literacy status of the Tharu in Nepal was 47.12 percent as reported by the 2001 census. There are 42 VDCs and 2 municipalities in the district. The district is bonded by the Karnali River, Bardiya and Surkhet districts in the east; Kanchanpur and Dadeldhura in the west; Doti, Dadeldhura and Surkhet districts in the North and LakhimpurKhiri of Uttarpradesh, India respectively.

The paper is based on the data and information available from a field survey. Community survey household survey, focus group discussions, interview and district level workshop were used for data collection in the field. The necessary guidelines and tools were prepared for this purpose. The study team visited Dhangadhi, the District Headquarters on March 19 2008. It made a contact with the DEO and clarified the theme of the study. In consultation with the DEO, the date for workshop was fixed. An interaction with district education officer was also made in order to select two communities of the Tharu under the SIS school system of the CERID. The schools were Rastriya Lower Secondary School, Urma -1, Urmi and Saraswati Model Higher Secondary School, Geta – 7, Geta.

The schools were visited and consultative/interaction meetings with school communities and Bhalamansas, the Heads of the villages were made. The communities sampled were

Urmi from Urma 1 and Srilanka from Geta 7. The team had to sample 15 households from each of the communities. For selecting households, the identification of non-school going children and socioeconomic status of the households were considered. The selection of households was made in consultation with the Bhalamansas, the Heads of the villages concerned.

The VDC/community secretary and Bhalamansas, heads of the households, school going and non-school going children, head-teachers/teachers, community people, DEO, SSs, parents, RPs, Dalits, and social workers were the respondents and resource persons for the study. The presentation of data is based on descriptive approach. One case associated with a girl is also presented (Jnawali, 2010).

EDUCATIONAL STATUS

Basic Requirements for Education

Regarding the bases for rights to education for disadvantaged children, they were not found satisfactory. There was a problem of minimum physical facilities to run classes in the schools. The Navajyoti Primary School, Srilanka and Rastriya Lower Secondary School, Urmi are its examples. Curriculum and textbooks were not available in time. Lack of textbooks created problem in teaching at the beginning of academic session. Teaching/instructional materials were not enough in order to make teaching learning effective.

Barriers to Education

The factors working as the barriers to education among the children of disadvantaged groups are as follows:

Poor economic status: In each of the communities, almost all of the parent/guardians stated that their poor economic status was working as the greatest barrier to education for their children. They were not able to pay school fees, purchase dress/uniform, and reading materials for their children in time. Poor socioeconomic status compelled their children to work as labourers at hotels and restaurants as well as at the houses of other communities.

Lack of awareness among parents: Lack of awareness was another important factor affecting children's education in the community. It worked as a negative factor in discrimination against girls, irregularity in classes and lastly leaving schools after completing certain grades.

School environment: Lack of child friendly environment in school was also one of the factors working as barrier to education. Lack of teachers, physical infrastructure and teaching materials was also one of the barriers in the absence of which friendly environment could not be created in the classes.

Lack of learning materials: Firstly, teaching learning materials were not available in the schools. Even if available, they were not used in teaching. Parents stated that they could not support even minimum amount for purchasing such materials.

Mother tongue: The teachers and parents/guardians stated that the Tharu children were not able to understand teaching through Nepali language. It was a problem up to grade 2.

Irregularity of children at school: The Tharu children were not found to be regular in schools. In some cases, they did not go to school when there was a work load at home. Some times they were involved in marriage ceremony of their relatives for a period of more than one week.

Engagement in feast and festivals: The Tharus spent a lot of money and time in celebrating feasts and festivals. It was a matter of great surprise that the RanaTharus of UrmaUrmi spent at least one week at Holi. In some cases, it lasted even for one month's period.

Early marriage of children: Early marriage was found as one of the barriersto education among the Tharus. ManjuRana of UrmaUrmi, and Shakuntala and Laxmi of GetaSrilanka are the evidences to prove it. Manju aged 14 stated that early marriage was the major obstacle of education, especially for girls. Manju is now afraid of marriage decision to be made by parents. Another example is presented by Shakuntala of Srilanka. She is a six pass girl but she was married two times due to her carelessness. The parents and community people of Geta and Himmatpur were also of t he same opinion about marriage. The parents stated that if the children were not permitted for marriage, they could use poison to commit suicide.

Case 1:Early marriage as a barrier to education for girls

ManjuRana, age 14 was a girl studying at grade 8 from Behada Baba Secondary School, Ghasita, Kailali. There are five members in her family. All of the children were going to school. Manju had one brother and one sister. They were studying at grades 7 and 4 respectively. Her father is a farmer holding twobighas of agricultural land. The family kept two bullocks, five goats and some chickens. The economy was at subsistence level.

Asked about continuing education, Manju replied that it was due to her own interest and commitment. Parents did not want to continue her education. They were prepared for her marriage at earlier age. Manju reacted, "My parents had decided to get me married when I completed grade 7. I did not accept their proposal and joined grade 8. I would like to continue my study. However, I am afraid of parents' decision about marriage. There is still gender discrimination among the RanaTharus."

Manju further added, "The traditional values have not been changed in our society. The daughters are neglected because they have to leave parents after marriage. The parents think that they will not get benefit by nurturing their daughters." The case of Manju is an evidence to prove that the Tharu society has not yet changed. The people in that community have no consciousness about the benefit of education. Manju looked frustrated and said that people talked of male and female as two wheels of a chariot but it was not exercised in reality. Manju further added that there was a need of revolt against traditional system of educating children with a feeling of discrimination.

Source: Jnawali, 2010.

Gender discrimination: There was a feeling of gender discrimination in educating children. Sons were given priority. Asked about discrimination against girls, the guardians smiled and stated that they could not get benefit by making investment in educating daughters because they could not live with them after marriage. It was also found from the district level workshop that daughters were sent to public schools. This was stated by the Principal of Panchodaya Higher Secondary School, Dhangadhi.

Modernization: Modernization is regarded as one of the signs of development. However, it has played a negative role in providing education to the Tharu children of Kailali. It was observed that the children used to spend more time in watching television and video and missed doing homework. Parents also stated the same situation. On the one hand, the guardians stated that they were unable to pay school fees and provide dress and reading materials to their children while on the other hand they were spending money for using modern means.

The barriers to rights to education with specific reference to the Tharu children are mentioned above. The same were reported at district level workshop. The participants described lack of family cooperation and food materials, unproductive nature of school education, untouchability, use of wine or alcohol, joint family system and engagement of small children in labour and migration respectively. The Tharu community is characterized by a large family of 30-35 members as reported by Pratibha Chaudhary, BASE in Kailali.

Support from the Government, NGOs and INGOs

The Government of Nepal was found to support free distribution of textbooks at primary level, scholarship for 50% girls, scholarships for all Dalit and disabled children, assistance for resource classes, training of teachers and head teachers, refresher training and school management training. Some NGOs and INGOs have made a contribution to the educational aspects of the Tharu Children in Kailali. The contribution made by some of them is presented below.

BASE: The Backward Society Education (BASE) has made a significant contribution to the field of education, starting from ECD/preprimary and primary up to the higher level. It was found to be the leading NGO in school education. It has prepared a network of education with ¾ modalities in the study area of Kailali. The BASE was founded after the restoration of democracy in 1990. The organization was headed by Dilli Chaudhary, a reputed social worker from the Tharu community. The society focuses both on formal and non-formal education. In formal sector, it conducts activities related to primary and higher education. In informal sector, it includes other educational programmes like adult literacy classes.

Prayas Nepal: Prayas is a Christian organization that provided fund to children from lower to higher level through the BASE. In some cases, an amount of Rs 600 to 3000, per annum is provided. The Saraswati Model Higher Secondary School is its example. It provides bags, books, and notebooks to school children.

World Vision International (Christian INGO): World Vision International was found to provide treatment for those affected by accidents like hand fracture. It was also found to provide seven computers with printers to Saraswati Model Higher Secondary School, Geta.

The other organizations making contribution were reported as: GTZ, Lutheran International, Save the Children USA, ADRA- Nepal, Global Fund for Children, Banyan Tea Foundation, World Education, International Labour Organization, USAID, Women Development Society and Eye Hospital. They provided assistance in constructing road, concrete school building, small houses for dwelling, immediate support and public health. The Eye Hospital at Geta provided free treatment of trachoma.

Measures to ensure the rights to education

It was found from the study that following preventive measures should be implemented through different stakeholders of school education:

Guardians/parents: The guardians/parents have to perform the responsibilities of managing school dress, textbooks, copies, pencils, school fee if necessary. They also have to guide their children in reading and doing homework. They have to take care of children and motivate them to attend school.

Community: The community has to guide and convince parents to send their children to school. The community has to create awareness among parents so that they could realize the importance of education. They have to encourage both parents and children.

School/VDC: They have to create a good environment for teaching learning at school. They have to develop proper management for quality education. In this regard, free school for children, child friendly environment and parents' education programmes are essential.

DEO: The District Education Office (DEO) has to provide playing materials, textbooks, scholarship and quota of teachers wherever necessary. Besides this, regular monitoring and supervision, and cooperation for managing drinking water and toilet system was also considered as one of the responsibilities of DEO.

DDC: Financial support for schools and students, management of fees, and provision of free education was considered as the responsibilities to be performed by the District Development Committee (DDC).

CONCLUSION

The paper was an attempt to deal with educational status of disadvantaged and girl children in Kailali, Nepal. The study indicates that lack of awareness among the Tharu community and parents was working as a major barrier to educating children. In this context, there is a strong need of conducting awareness programmes and addressing the mass of community people. It was also found that lack of teaching/learning materials was working as a barrier to education for DAG children. In order to solve this problem, the school community in cooperation with DEO would develop and collect teaching materials and use them for effective teaching. This process would encourage children's regularity in the classes by

motivating them towards teaching learning. There was a need of teaching through mother tongue up to grade 3. In this context, a teacher from local mother tongue has to be managed in the school.

Child friendly environment was essential to make teaching learning effective. The school community has to take initiation to create child friendly environment in the schools. The schools should be kept neat and clean and whatever resources are available they should well managed and protected. The community participation was very important to collect and manage resources in the schools. For this purpose, there is a need to provide fund and resource for managing library on behalf of the government. Regarding health related issues, the first aid materials have to be managed in the school. It could work as a source of inspiration for maintaining children's regularity in the classes. In the same way, there was a problem of dropout. In order to solve these problems, the teachers and community people have to make parents/guardians aware of their children's education.

References

- CBS, 2003, Population Monograph of Nepal. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- CERID, 1997, "Social Assessment of Educationally Disadvantaged Groups," Report Submitted to CERID, Tribhuvan University.
- CERID, 2005, "Access of Disadvantaged Children to Education," Report Submitted to CERID, Tribhuvan University.
- CERID, 2006, "Education for Internally Displaced Children: Provision and Challenges," Report Submitted to CERID, Tribhuvan University.
- CERID, 2007, "Longitudinal Study on System Indicators: Cohort and Trend Analysis", Research Report Submitted to the Research Centre for Educational Innovation and Development.
- CERID, 2007, "Rights-based Education and Structural Reforms in Basic and Primary Education: a Study on Institutional Needs and Community Readiness," Report Submitted to CERID, Tribhuvan University.
- Jnawali, Damodar, 2010, "Rights-based Education in Nepal: Existing Status and Challenges," Third Pole 8-10: 1-8.
- Nepal Government, 2007, Nepalko Antarm Samvidhan 2063, Kathmandu: Chandeswari Prakashan Pvt. Ltd.
- Tomasevski, K., 2004, Manual on Rights-based Education, Bangkok: UNESCO Asia and Pacific Regional Bureau for Education.

Maternal Health and Maternal Mortality of Nepalese Mothers

✍ Roshan Aryal & TR Aryal

Abstract

This paper attempts to study maternal health and maternal mortality among Nepalese mothers. The secondary sources of data were used from sample surveys of Nepal. Results revealed that maternal mortality level decreased by 48 per cent during a decade (1996-2006). Antenatal care services from skilled birth attendants were increased by 57 per cent and 73 per cent of births took place with the assistant of skilled birth attendant during the same decade (1996-2006). Growing practices in using antenatal care services from skilled birth attendant and births take place with the assistant of skilled birth attendant lead to reduce maternal mortality and to improve maternal health of a country. Thus maternal mortality level would be declined with further improvement in antenatal care services as well as births take place with the assistant of skilled birth attendant in a country. Findings may help planners and policy-makers to design policies for reducing maternal mortality and improving maternal health of a country.

Key words: *Antenatal care, maternal death, skilled birth attendant, abortion, reproductive age, pregnancies, traditional deliveries.*

Introduction

Mother is a foundation of life. A mother is likely to lose her own life during the process of giving birth to a child (Aryal, 2009; Bhat et al. 1995). Maternal mortality is an important health indicator, which reflects health quality of the people of a country (Aryal, 2005, 2007; Boerma, 1987). Childbearing is valued, highly expected and an inevitable part of a woman's life in our societies (Aryal, 2010, 2011; Blum and Fargues, 1990). Key causes of maternal deaths are hemorrhage, sepsis, toxemia, obstructive labor, septic abortions, and etc. (Aryal, 2002, 2004a; Devraj et al. 1994). Maternal deaths continue to be a leading cause of death during reproduction process of mothers due to less access to quality health care system of Nepal (Aryal, 2004b, 2009; Blum and Fargues, 1990). Maternal deaths were occurred within the pregnant period or at the time of pregnancy ended or after giving birth of a child within six months (Aryal, 2009, MOH, 1996, 2001, 2006). Cases related to maternal deaths are hidden and are mostly undercount in a population where there is no well practice of vital registration system (Aryal, 2009, 2010; Boerma, 1987). This situation is not mainly because of a lack of clarity in defining a maternal death, but because of an inherent weakness in health information and recording systems (Aryal, 2004a, 2010, Blum and Fargues, 1990). It is difficult to know maternal mortality level and trend in a country or in a community from limited available data (Aryal, 2009). Maternal mortality, being rare occurrence events, needs a large population base and a sufficient number of observations of deaths (Aryal, 2002, Bhat et al. 1995).

✍ Tribhuvan University Kirtipur, Kathmandu, Nepal.

Previous studies indicate that maternal mortality ratio (MMR) ranges from 1200 to 2000 deaths per 100000 live births of Nepal in 1980s (Aryal, 2002). Studies highlighted that about 25 per cent maternal deaths were abortion related (Aryal, 2009, MOH, 2001). Maternal mortality ratio was 1500 maternal deaths per 100000 live births in 1990 as reported by WHO/UNICEF. It was 515 in 1991, 539 in 1996, 415 in 2001 and 281 in 2006 as reported by MOH (2006). Available data suggested that target of reducing maternal mortality is achievable; however, such assessment suffers from serious data problems and inconsistent estimates of maternal mortality level. Indeed above reported estimates did not provide a clear picture about maternal mortality level and trend of a country. It is difficult to draw inferences of maternal mortality levels and trends for such reported data. It may lead wrong conclusion, if we do not take caution before interpretations and policy interventions. Large variation in reported maternal mortality levels may perhaps be due to hospital-based and community-level where both sources of information have limitations in reporting maternal deaths. Hospital-based studies tend to be highly localized and suffer from problems of non-random case selection, inadequacies of sample size, and incomparable reference periods (Aryal, 2004a). A large number of births in Nepal do not take place in hospitals and therefore, reported figures do not accurately reflect the number of deaths cases during pregnancy or childbirth (Aryal, 2009).

Although, maternal mortality level in Nepal is known to be alarmingly high. High variations were observed in maternal mortality due to a small number of events, large sampling variability, reporting errors and differences of estimation techniques. Community and hospital based studies provided maternal mortality at micro level due to absence of national level data and it is difficult to generalize at national level. Information on maternal mortality is highly problematic. Deliveries by skilled birth attendants have been taken as the proxy indicator for the maternal mortality where most of deliveries take place at home in Nepal. Births are assisted by family members and neighbors, with only very few deliveries attended by health workers (MOH, 2001). About 11 per cent deliveries were attended by skilled birth attendants whereas the remaining deliveries were attended by some one who may be trained or not, however they do not qualify as skilled birth attendants (MOH, 2006). Data are not available easily in our country where maternal deaths still remain as a public health problem. In fact, monitoring and supervising a program for reducing maternal mortality, either by a medical action or by some fertility regulation programs, need further analysis of maternal mortality.

There is no single attempt has been made to study level and trend of maternal mortality of Nepal. It is a least priority area of research due to lack of reliable data as well as lack of appropriate measurement techniques. Thus present paper attempts to explore level and trend in maternal mortality of Nepal. This paper also discusses antenatal care practices during pregnancies and assistant during deliveries.

Methods and Materials

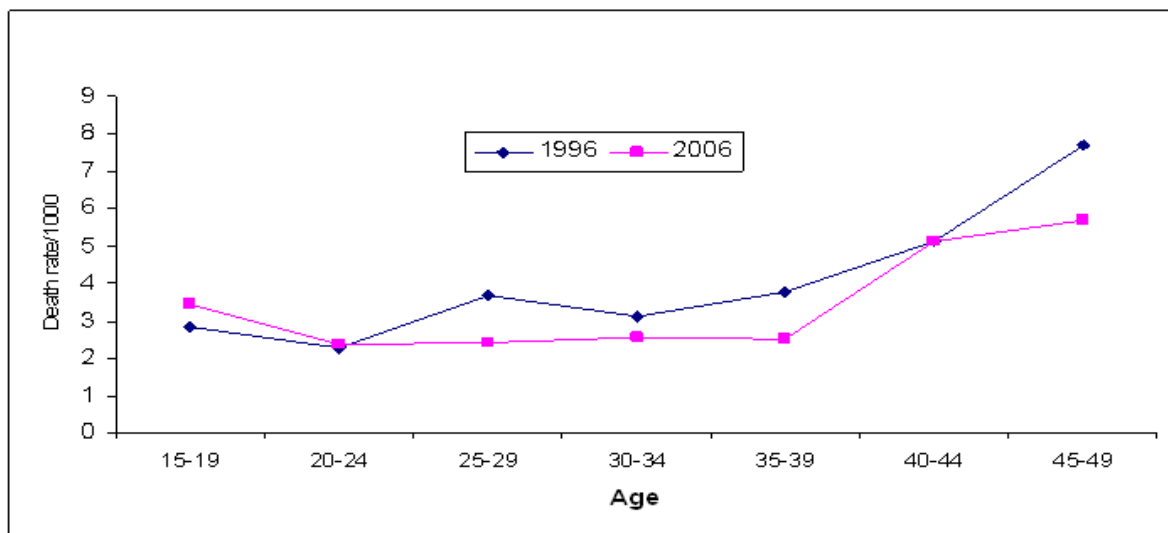
Data are used from the Nepal Demographic Health Survey (MOH, 2001, 2006) and Family Health Survey (MOH, 1996). Published data from other sources are also used. Age specific maternal mortality rates and ratios are computed. Maternal mortality ratio is defined as the number of maternal deaths from maternal causes, divided by the total number of live births and usually expressed per 100000 live births. Likewise maternal mortality rate is defined

as the number of maternal deaths from maternal causes, divided by the number of mothers in reproductive age of 15 to 49 years and usually expressed per 1000 females. The details about methods and data are found in MOH (2001, 2006) and Aryal (2004a, 2009)

Results

Age specific female death rates, maternal mortality ratios and maternal mortality rates of Nepal in the year of 1996 and 2006 are given in Table 1. Female death rates decreased from 3.23 in 1996 to 2.09 deaths per 1000 female population in 2006 and decreasing factor was a child per 1000 female population during a decade (1996-2006). Figure 1 provided age specific death rates during a decade (1996-2006), which showed a trend in female death rates of Nepal. Female death rates was found higher in age group of 15-19 in 2006 as compared to in 1996 whereas it was lower in age group of 20-49 in 2006 as compared to in 1996. Similarly, Figure 2 provided age-sex specific death rates of Nepal in 1996 while Figure 3 provided age-sex specific death rates in 2006. Male death rates were found to be lower than that of female death rates in age group of 15-44 in 1996 whereas male death rates were persistently higher than that of female death rates in age group of 25-35 in 2006. The lower male death rates were found in age group of 15-25 and 35-49 in 2006 as compared to that of female death rates. These results indicated that female death rates were higher in age group of 15-25 and 35-49 in 2006, which implied that female deaths occurred in this age group, included maternal related deaths. Similarly, female death rates were found to be higher in age group of 15-40 in 1996 as compared to male death rates, indicating that female deaths occurred in this age group including maternal related deaths. Thus female death rates excess to male death rates in reproductive age group of females may be considered as maternal related deaths and it may be taken as the good proxy of maternal mortality level of a country. Biologically male death rates excess to female death rates in the reproductive age group of females in most of the population (Aryal, 2009).

Figure 1 Trend in female death rates by age of Nepal.

Maternal mortality ratios were derived by maternal death cases from the survey data of 1996 and 2006. Maternal deaths were defined as any death that occurred during pregnancy, childbirth, or within two months after the birth or termination of the pregnancy. Overall maternal mortality ratio was reported to be 539 deaths per 100000 live births in 1996 while it was 281 deaths per 100000 live births in 2006. Maternal mortality level was declined by 48 per cent during a decade (1996-2006). Age specific maternal mortality ratios were also presented in Table 1. Maternal mortality ratio for females aged 15-19 was found to be 680 deaths per 100000 live births in 1996 while it was 534 deaths per 100000 live births in 2006. Likewise maternal mortality ratio for females aged 45-49 was found to be 3226 deaths per 100000 live births in 1996 while it was 1562 deaths per 100000 live births in 2006. Maternal mortality ratio was found to be persistently higher in age group of 15-19 and 45-49 as compared to age group of 20-44. Maternal deaths were naturally higher in age group of 15-19 and 45-49 due to unaware of early pregnancies, lack of antenatal care services and practices of traditional deliveries in the societies.

Table 1: Table 1 Age specific female death rates, maternal mortality ratios and maternal mortality rates

Age group (x)	Female death rates		Maternal mortality ratios		Maternal mortality rates	
	1996	2006	1996	2006	1996	2006
15-19	2.84	3.44	680	534	0.864	0.081
20-24	2.29	2.40	358	281	0.952	0.049
25-29	3.70	2.43	560	337	1.283	0.040
30-34	3.12	2.58	471	393	0.753	0.079
35-39	3.77	2.52	1292	506	1.215	0.039
40-44	5.13	5.13	351	562	0.130	0.047
45-49	7.70	5.70	3226	1674	0.484	0.000
Total	3.23	2.09	539	281	0.875	0.334

Source: MOH (1996, 2006)

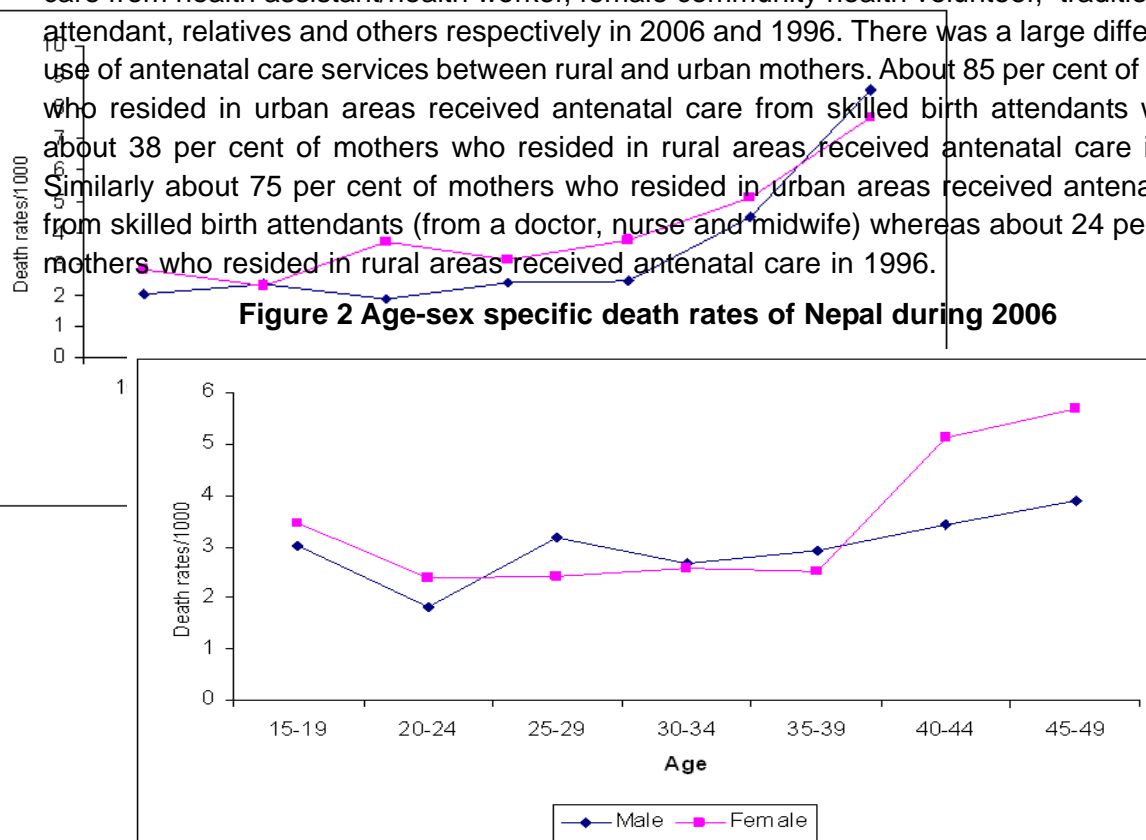
Female death rate per 1000 female population, maternal mortality ratio per 100000 live births and maternal mortality rate per 1000 woman-years of exposure.

Overall maternal mortality rate was found to be 0.875 deaths per 1000 females in 1996 while it was 0.334 deaths per 1000 females in 2006. Age specific maternal mortality rates were also presented in Table 1. Maternal mortality rates for females aged 15-19 was found to be 0.864 deaths per 1000 females in 1996 while it was 0.081 deaths per 1000 females in 2006. Likewise maternal mortality rate for females aged 45-49 was found to be 0.484 deaths per 1000 females in 1996. It was 0.047 deaths per 1000 females for age group of 40-44 in 2006. Maternal mortality rate was found to be persistently higher in 1996 as compared to 2006. Maternal mortality rates decreased from 0.875 deaths per 1000 females in 1996 to 0.334 deaths per 1000 females in 2006. The reduction in maternal mortality rate was found to be about 62 per cent during a decade (1996-2006). The reduction in maternal mortality rates/ratios during a decade may be due to improvement in health facilities, antenatal care services by skilled birth attendant and deliveries with the assistant of skilled birth attendant of a country.

Figure 2 Age-sex specific death rates of Nepal during 1996

Percentage distributions of antenatal care during pregnancy according to characteristics of mothers in the year of 1996 and 2006 are presented in Table 2. About 44 per cent of mothers received antenatal care from skilled birth attendants (from a doctor, nurse and midwife) in 2006 whereas 28 per cent of mothers received antenatal care in 1996. Over 57 per cent improvement was found to receive antenatal care by skilled birth attendant during a decade (1996-2006). Over 51 and 26 per cent of mothers do not received any of the antenatal care respectively in 2006 and 1996 whereas 21 and 30 per cent of mothers received antenatal care from health assistant/health worker, female community health volunteer, traditional birth attendant, relatives and others respectively in 2006 and 1996. There was a large difference in use of antenatal care services between rural and urban mothers. About 85 per cent of mothers who resided in urban areas received antenatal care from skilled birth attendants whereas about 38 per cent of mothers who resided in rural areas received antenatal care in 2006. Similarly about 75 per cent of mothers who resided in urban areas received antenatal care from skilled birth attendants (from a doctor, nurse and midwife) whereas about 24 per cent of mothers who resided in rural areas received antenatal care in 1996.

Figure 2 Age-sex specific death rates of Nepal during 2006

Use of antenatal care services from skilled birth attendant was strongly associated to the mother's level of education. Mothers with SLC and higher level of education are three times more likely to receive antenatal care by skilled birth attendant (about 90%) than mothers with no education (29%) in 2006 whereas five times more likely to receive antenatal care by skilled birth attendant (about 81%) than mothers with no education (19%) in 1996. Percentage distribution of mothers who received antenatal care by skilled birth attendant increased with increases level of education. Similarly, there was a large difference in use of antenatal care services in respect of age of mothers. Older mothers (age of 35-49 years) are less likely to receive antenatal care by skilled birth attendant (about 20%) than younger mothers of age below 20 years (51%) in 2006 while older mothers are less likely to receive antenatal care by skilled birth attendant (about 12.2%) than younger mothers (35%) in 1996. Percentage of mothers who received antenatal care by skilled birth attendant decreased with increases age of mothers, which indicates that older mothers are less likely to receive antenatal care by skilled birth attendant than are younger mothers. Mothers are also much more likely to receive antenatal care by skilled birth attendant for their first births (58.6% in 2006 and 42.2% in 1996) than for births of order six and higher (17.1% in 2006 and 10.7% in 1996). Results indicated that mothers used antenatal care services by skilled birth attendant increased over time, which help to reduce maternal mortality and to improve maternal health of Nepalese mothers during a decade (1996-2006).

Table 2
Percentage distribution of antenatal care during pregnancy by characteristics of mothers

Characteristics of mothers	2006(N=4066)			2001(N=4745)		
	ANC with SBA* (%)	No one (%)	#Others (%)	ANC with SBA*(%)	No one (%)	#Others (%)
Residence						
Urban	84.6	12.1	3.3	74.7	17.6	7.7
Rural	37.5	28.3	34.2	24.4	53.4	22.2
Education						
No education	28.5	36.3	35.2	18.2	60.8	21.0
Primary	51.9	18.6	29.5	40.0	35.5	24.5
Some secondary	68.1	10.2	21.7	63.2	16.0	20.8
SLC and above	89.7	0.9	9.4	80.7	5.2	14.1
Mother's age at birth						
<20	50.8	18.6	30.6	34.9	40.7	24.4
20-34	44.9	24.6	30.5	28.9	49.8	21.3
35-49	20.4	53.4	26.2	12.2	71.6	16.2
Birth order						
1	58.6	14.6	26.8	42.2	35	22.8
2-3	47.7	22.5	29.8	32.1	44.9	23
4-5	28.4	34.8	36.8	19.6	62.1	18.3
6+	17.1	54.5	28.4	10.7	70.4	18.9
Total	43.7	26.2	30.1	27.9	50.9	21.2
Source: MOH(2001, 2006)						
*ANC=antenatal care, SBA=Skilled birth attendant includes doctors, nurse and midwife, and # Others includes health assistant/health worker, female community health volunteer, traditional birth attendant, relatives and others						

Percentage distributions of type of assistance during delivery according to characteristics of mothers in the year of 1996 and 2006 are presented in Table 3. About 19 per cent of births took place with the assistant of skilled birth attendants (from a doctor, nurse and midwife) in 2006 whereas 11 per cent of births took place with the assistant of skilled birth attendants in 1996. There was a large improvement (about 73%) of births take place with the assistant of skilled birth attendants during a decade (1996-2006). About 7 and 9 per cent of births do not take place with the assistant of skilled birth attendants respectively in 2006 and 1996 whereas 75 and 81 per cent of births take place with the assistant of health assistant/health worker, female community health volunteer, traditional birth attendant, relatives and others respectively in 2006 and 1996. A large difference was observed in births taking place with the assistant by skilled birth attendants between rural and urban mothers. About 51 per cent of births who resided in urban areas took place with assistant of skilled birth attendants whereas about 14 per cent of births who resided in rural areas took place with the assistant of skilled birth attendants in 2006. Similarly about 50 per cent of births who resided in urban areas took place with the assistant of skilled birth attendants whereas about 8 per cent of births who resided in rural areas took place with the assistant of skilled birth attendants in 1996.

Table 3
Percentage distribution of assistance during delivery by the characteristics of mothers

Characteristics of mothers	2006 (N=5545)			2001 (N=6978)		
	Delivered by SBA* (%)	No one (%)	#Others (%)	Delivered by SBA*(%)	No one (%)	#Others (%)
Residence						
Urban	50.6	2.9	46.5	50.3	3.5	46.2
Rural	14.3	7.0	78.7	8.1	9.0	82.9
Education						
No education	8.2	8.8	83.0	5.2	9.5	85.3
Primary	20.6	5.6	73.8	14.1	8.9	77.0
Some secondary	36.6	1.1	62.3	33.1	4.0	62.9
SLC and above	71.1	1.0	27.9	64.1	1.6	34.3
Mother's age at birth						
<20	22.1	2.5	75.4	15.2	4.1	80.7
20-34	18.5	6.5	75.0	10.6	8.8	80.6
35-49	11.3	17.8	70.9	3.8	16.7	79.5
Birth order						
1	33.1	1.9	65.0	22.3	2.7	75.0
2-3	16.0	4.8	79.2	10.0	7.2	82.8
4-5	7.2	9.9	82.9	4.8	12.7	82.5
6+	6.7	21.5	71.8	3.4	16.4	80.2
Total	18.7	6.5	74.8	10.9	8.6	80.5
Source: MOH(2001, 2006)						
*ANC=antenatal care, SBA=Skilled birth attendant includes doctors, nurse and midwife and # others includes health assistant/health worker, female community health volunteer, traditional birth attendant, relatives and others						

The births take place with the assistant of skilled birth attendant was strongly associated to the mother's level of education. Mothers with SLC and higher level of education are nine times more likely to take place births with the assistant of skilled birth attendant (about 71%) than births with no education (8%) in 2006 whereas twelve times more likely to take place births with the assistant of skilled birth attendant (about 64%) than births with no education (5%) in 1996. Percentage distribution of births take place with the assistant of skilled birth attendant increased with increases level of education. Similarly, there was a large difference in births take place with the assistant in respect of age of mothers. Older mothers (age of 35-49 years) are less likely to take place births with the assistant of skilled birth attendant (about 11%) than younger mothers of age below 20 years (22%) in 2006 while older mothers are less likely to take place births with the assistant of skilled birth attendant (about 4%) than younger mothers (15%) in 1996. Percentage of births take place with the assistant of skilled birth attendant decreased with increases age of mothers, which indicates that older mothers are less likely to take place births with the of skilled birth attendant than are younger mothers. Mothers are also much more likely to take place births with assistant the assistant of skilled birth attendant for their first births (33% in 2006 and 22.3% in 1996) than for births of order six and higher (6.7% in 2006 and 3.4% in 1996). Results indicated that births took place with the assistant of skilled birth attendant increased over time, which help to reduce maternal mortality and to improve maternal health of country.

Discussion and conclusions

Female death rates were found to be 3.23 in 1996 to 2.09 deaths per 1000 female population in 2006. Female death rates were higher in age group of 15-19. Female death rates excess to male death rates in the reproductive age group of females indicates maternal related deaths, which would be good proxy of maternal mortality of a country. Maternal mortality ratio was 539 in 1996 and 281 deaths per 100000 live births in 2006. Maternal mortality level was declined by 48 per cent during a decade (1996 - 2006). Maternal deaths were higher in age group of 15-19 and 45-49 due to unaware of early pregnancies, lack of antenatal care services and practices of traditional deliveries in the societies. Maternal mortality rate was 0.875 in 1996 and 0.334 deaths per 1000 females in 2006. The reduction in maternal mortality rate was found to be 62 per cent during the same decade. This reduction in maternal mortality rates/ratios during a decade may be due to the improvement in health facilities, antenatal care services by skilled birth attendant and deliveries by skilled birth attendant of a country.

About 44 per cent of mothers received antenatal care from skilled birth attendants (from a doctor, nurse and midwife) in 2006 whereas 28 per cent of mothers received antenatal care in 1996. About 21 and 30 per cent of mothers received antenatal care from health assistant/ health worker, female community health volunteer, traditional birth attendant and relatives respectively in 2006 and 1996. Antenatal care services by skilled birth attendant were increased by 57 per cent during a decade (1996 - 2006). There was a large difference in use of antenatal care services between rural and urban mothers. The use of antenatal care services from skilled birth attendant was strongly associated to the mother's level of education. Percentage of mothers who received antenatal care by skilled birth attendant decreased with increases age of mothers, which indicates that older mothers are less likely to receive antenatal care by

skilled birth attendant than are younger mothers. Results indicated that mothers used antenatal care services by skilled birth attendant increased over time, which help to reduce maternal mortality and to improve maternal health of Nepalese mothers during a decade (1996 - 2006).

More than 73 per cent of births take place with the assistant of skilled birth attendants where 75 and 81 per cent of births take place with the assistant of health assistant/health worker, female community health volunteer, traditional birth attendant, relatives and others respectively in 2006 and 1996. About 51 per cent of births who resided in urban areas took place with assistant of skilled birth attendants whereas about 14 per cent of births who resided in rural areas took place with assistant of skilled birth attendants in 2006. The births take place with assistant of skilled birth attendant was strongly associated to the mother's level of education as well as age of mothers. Results indicated that births took place with the assistance of skilled birth attendant increased over time, which help to reduce maternal mortality and to improve maternal health of Nepalese mothers during a decade (1996 - 2006). Maternal mortality rates/ratios by reproductive age group of 15-49 may provide more information in fertility behavior, obstetric risk and woman health. More over the use of age specific fertility rate facilitates to differentiate between the effect of decreasing exposure to obstetric risk and decline of fertility, when the maternal mortality is falling over time.

Finally, results revealed that maternal mortality level decreased by 48 per cent during a decade (1996 - 2006). Antenatal services from skilled birth attendant were increased by 57 per cent, while 73 per cent of births took place with assistant of skilled birth attendant during the same decade. The improvement in using antenatal care services by skilled birth attendant and births take place with the assistant of skilled birth attendant lead to reduce maternal mortality and to improve maternal health of a country. Thus maternal mortality level would be declined with further improvement in antenatal care services as well as births take place with the assistant of skilled birth attendant of a country. Findings help planners and policy-makers to design policies for reducing maternal mortality and improving maternal health of a country.

References

- Aryal, TR. 2002. *Some demographic models and their applications with reference to Nepal*. PhD thesis, Department of Statistics, BHU, India, (2002).
- Aryal, TR. 2004a. Some indirect techniques to estimate maternal mortality in Nepal. *Journal of Population and Social Studies*, vol. 13 (1): 61-76.
- Aryal, TR. 2004b. Some techniques to estimate child mortality in Nepal. *Journal of Institute of Science and Technology*, vol. 13: 48-61.
- Aryal, TR. 2005. A new technique to estimate inter-survey infant and child mortality rate. *Economic Journal of Development Issues*, vol. 6 (1) 120-131.
- Aryal, TR. 2006. Probability distributions to describe the pattern of child loss from a family. *The Nepali Mathematical Sciences Report*, vol. 26 (1&2) : 45-53.
- Aryal, TR. 2007. Finite range model to describe the distribution of infant death by age. *The Nepali Mathematical Sciences Report*, vol. 27 (1&2) : 1-9.

-
- Aryal, TR. 2009. Mathematical models to estimate the maternal mortality. *Nepali Mathematical Sciences Report*, vol. 29 (1&2): 117-125.
- Aryal, TR. 2010. A New Technique to construct the female marriage life-table. *Nepali Mathematical Sciences Report*, vol. 30 (1&2) : 111-122.
- Aryal, TR. 2011. Socio-cultural perspectives of elderly of Nepal. *Nepalese Journal of Educational Studies*, vol. 1 (1): 127-139..
- Bhat, PNM, K Navaneetham and SI Rajan. 1995. Maternal mortality in India: estimates from a regression model. *Studies in Family Planning*, vol. 26(4):217-232, (1995).
- Blum, A and P Fargues. 1990. Rapid estimation of maternal mortality in countries with defective data: an application to Bamako (1974-85) and other developing countries. *Population Studies*, vol. 44:155-171 (1990).
- Boerma, JT. 1987. Levels of maternal mortality in developing countries. *Studies in Family Planning*, vol. 18(4):213-221 (1987).
- Devaraj, K, PM Kulkarni and S Krishnamoorthy. 1994. An indirect method to estimate maternal mortality ratio: a proposal and a first approximation. *Demography India*, vol. 23(1&2):127-131.
- MOH. 1996. *Nepal Family Health Survey Report 1996*. Ministry of Health, Kathmandu, Nepal,
- MOH. 2001. *Nepal Demographic and Health Survey Report 2001*. Ministry of Health, Kathmandu, Nepal.
- MOH. 2006. *Nepal Demographic and Health Survey Report 2006*. Ministry of Health, Kathmandu, Nepal.